

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE
TARSUS'TA SOSYO-KÜLTÜREL YAPI
(XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)**

(DOKTORA TEZİ)

Abdullah POŞ

BURSA - 2008

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE
TARSUS'TA SOSYO-KÜLTÜREL YAPI
(XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)**

(DOKTORA TEZİ)

Abdullah POŞ

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA - 2008

ÖZET

Yazar : Abdullah POŞ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XI+228
Mezuniyet Tarihi : .../.../2008
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

“ARŞİV BELGELERİNE GÖRE TARSUS'TA SOSYO-KÜLTÜREL YAPI (XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)”

Kilikya havalisinin en eski yerleşim yeri olan Tarsus'un ne zaman ve kim tarafından kurulduğu tam olarak tespit edilememektedir. Şehrin stratejik açıdan önemli bir yerde bulunması sebebiyle burası tarih boyunca birçok devletin eline geçti. Bu sebeple Tarsus defalarca tahribata maruz kaldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehir, altı defa yıkıma uğradı ve yedinci kez tekrar mamur hale getirildi.

Tarsus, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra sancak statüsü ile taşra teşkilatındaki yerini aldı. Önce Haleb'e, ardından Kıbrıs'a ve XVIII. asırda da Adana Eyaleti'ne bağlandı. 1833'ten 1840'a kadar Mısırlı İbrahim Paşa'nın idaresi altında kaldı. 1866'dan itibaren Haleb Vilâyeti teşkil edilince, bu vilâyete bağlı Adana Sancağı'na tâbi bir kaza statüsüne getirildi. 1870'de Adana vilâyet merkezi olunca Tarsus, yine bu vilâyetin merkez sancağına bağlı bir kaza konumunu muhafaza etti. 1888'de ise Mersin sancak merkezi oldu. Böylece Tarsus, Adana Vilâyeti'ne tâbi Mersin Sancağı'nın bir kazası durumuna geldi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus nüfusunun yaklaşık olarak % 95'ini Müslümanlar, % 5'ini de gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Müslümanlarla gayrimüslimler aynı mahalle ve köyde bir arada yaşamaktaydılar. Farklı unsurlar arasında sosyal hayatın hemen her alanında sık ve yakın ilişkiler geliştirilmiştir. Müslümanlar ezici bir üstünlüğe sahip olmalarına rağmen gayrimüslimler daha iyi bir hayat sürdürmüşlerdir.

Araştırılan dönemde Tarsus'ta gündelik hayatta gayrimüslimlere yönelik herhangi bir kısıtlama olmamıştır. Hem kendi aralarındaki problemlerde, hem de Müslümanlarla olan ihtilafli konularda kadı mahkemesine müracaat ederek çözüm aramışlardır. Kendi aralarında ortaklıklar kurabildikleri gibi Müslümanlarla da ortak iş yapabilmüşler, onlarla aynı esnaf teşkilatı içinde faaliyetlerini sürdürmüşler, hatta bazen lonca reisi de olmuşlardır. Kanunlara bağlı kalmak kaydıyla her türlü üretim ve ticarete herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. Yine kendilerine tanınan din ve vicdan özgürlüğü kapsamında dinî ve sosyal vakıf müesseseleri kurmalarına müsaade edilmiş, harabe durumdakilerin tamirine izin verilmiş ve hatta ihtiyaç halinde yenileri dahi inşa edilebilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tarsus, Osmanlı, Arşiv Belgeleri, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı, Müslim, Gayrimüslim.

ABSTRACT

Yazar : Abdullah POŞ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XI+228
Mezuniyet Tarihi : .../.../2008
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

SOCIO-CULTURAL STRUCTURE IN TARSUS ACCORDING TO ARCHIVE DOCUMENTS (SECOND HALF OF XIX. CENTURY)

By whom and when Tarsus, the oldest settlement of Cilicia, was established cannot be certainly detected. Owing to its strategically important location, throughout history the city changed hands of many states. Thus, Tarsus was subjected to destruction numbers of times. Until the second half of XIX. century, the city was devastated six times and it was made prosperous again for the seventh time.

After Tarsus was conquered by the Ottomans, it took its place in the field service with the status of flag. It was first adhered to Aleppo, then to Cyprus and to Adana Province in XVIII. century. From 1833 to 1840, it remained under administration of Ibrahim Pasha of Egypt. As of 1866, when Aleppo Province was constituted it was brought to the status of a district subordinated to Adana Flag. In 1870 when Adana became the provincial center, it preserved its position as a district adhered to the central flag of this province. In 1888 Mersin became the central flag. Thus, Tarsus became a district of Mersin Flag adhered to Adana Province.

In the second half of XIX. century; 95% of Tarsus' population was constituted by Muslims and 5% was constituted by non-Muslims. Muslims and non-Muslims used to live together in the same neighborhoods and villages. In almost all areas of social life, social relations were developed. Although Muslims were vast majority, non-Muslims lived a better life.

During the period that is inquired, in the daily life any restrictions aimed at non-Muslims did not occur in Tarsus. They looked for solutions by applying Kadi's Courts either in problems within themselves or in controversial topics with Muslims.

Besides being able to form associations within themselves, they could also do partner business with Muslims; they were active with them in the same craftsmen organization, and sometimes they even became the guild chairman. Abiding by the laws, they did not encounter any obstacles in every kind of production and commerce. Again within the liberty of religion and conscience they were allowed to establish religious and social donation corporations, fixing of the ones in ruins were allowed and even new ones could be built.

Keywords: Tarsus, Ottoman, Archive Documents, Second half of 19th century, Muslims, Non-Muslims.

ÖNSÖZ

Son zamanlarda Osmanlı dönemine ait şehir tarihi araştırmalarında önemli bir aşama kat edildiği gözlenmektedir. Bu çalışmaların önemli bir bölümü XVI. yüzyıl ekseninde yoğunlaşmakla birlikte XVII. ve XVIII. yüzyıllar ile XIX. asrın ilk yarısını konu alan incelemeler de yapılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla ilgili çalışmalarda ise bir boşluk bulunmaktadır.

Osmanlı dönemi Tarsus tarihi çalışmaları da bu alandaki diğer araştırmalarla paralellik göstermektedir. Nitekim Tarsus'un XVI. yüzyıla ait dönemi, tapu tahrir defterlerine dayanarak Ali Sinan Bilgili tarafından incelenmiştir. Ahmed Akgündüz'ün başkanlığını yaptığı heyet çalışmasının -daha kapsamlı olmakla birlikte- temel kaynağı da aynı arşiv belgeleridir. Büyük bir kısmı XIX. asrın ikinci yarısına ait olan Tarsus Şer'îye Sicilleri üzerinde birkaç Yüksek Lisans tezi dışında detaylı çalışmalar yapılmamıştır. Bu sebeple "Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)" adını taşıyan incelememizin, genelde şehir tarihi, özelde ise Tarsus tarihiyle ilgili önemli bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir.

Araştırılan dönemde Tarsus toplumu Müslüman ve gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı. Aynı şehri paylaşan çeşitli dinî ve etnik grupların kendi içine kapalı ve birbirlerinden tamamen bağımsız bir şekilde hayatlarını sürdürmedikleri bilinmektedir. Bir arada yaşamının aynı zamanda gündelik hayatın birçok alanında karşılıklı ilişkileri de beraberinde getireceği kuşkusuzdur. Bu sebeple araştırmamızda genel olarak şehir fizikî, idarî, demografik, dinî ve etnik bakımdan incelenmekle birlikte daha ziyade farklı unsurların birbirleriyle olan münasebetleri bağlamında bazı sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta Müslümanlarla gayrimüslimler ayrı ayrı mahalle ve köylerde mi, yoksa aynı yerleşim birimlerinde yan yana mı yaşamaktaydılar? Farklı unsurların gündelik hayatta birbirleriyle olan ilişkileri hangi boyuttaydı? Söz konusu grupların dinî, sosyal ve iktisâdi hayatları ne durumdaydı? Müslim-gayrimüslim nüfus yoğunluğu nasıldı? Osmanlı yönetimi, gayrimüslimlere nasıl davranmıştır? Onlar, çeşitli baskılarla yaşamaya çalışan bir topluluk mu, yoksa Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılamaksızın adaletin herkese eşit oranda dağıtıldığı bir toplumun parçası mıydı?

Bu ve benzeri soruların cevabının bulunabileceği en önemli kaynak süphesiz Tarsus Şer‘iye Sicilleri’dir. Bilindiği gibi siciller, ilgili dönemde yaşanan hadiselerin en yakın şahitleri niteliğinde olduğu için araştırmanın temel kaynağını da bunlar oluşturmuştur.

Bu çalışma Giriş ve dört bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında araştırmanın kaynakları ile inceleme metodu hakkında bilgi verilmiştir. Birinci Bölüm’de Tarsus toplumunu oluşturan farklı unsurların, şehrin mahalleleri ile kırsal kesimlerde nasıl bir yerleşim biçimi sergiledikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca söz konusu grupların vakıf müesseselerinden de bahsedilmiştir. İkinci Bölüm’de önce Tarsus’un, Osmanlı taşra teşkilatındaki yeri ele alınmış, ardından da demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Üçüncü Bölüm’de de şehrin dinî ve etnik yapısı ile farklı unsurların birbirleriyle olan ilişkileri sosyo-kültürel, hukukî ve ekonomik açılarından tahlil edilmeye çalışılmıştır. Dördüncü Bölüm’de ise Müslim ve gayrimüslim ailelerin evlenme, boşanma, ekonomik durumu, meslekî yapılanması ve gündelik hayatta kullandıkları eşyalar incelenmiştir.

Araştırma boyunca öneri ve katkılarıyla tezin tamamlanmasında önemli bir yeri olan danışman hocam Prof. Dr. Mefail Hızlı’ya, tavsiyelerinden yararlandığım Doç. Dr. M. Asım Yediyıldız’a, tezin önemli bir kısmını okuyarak düzeltmeler yapan Öğr. Gör. Dr. Ali İhsan Karataş’a, zaman zaman teknik konularda yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. İlhami Oruçoğlu’na, tez için gerekli olan harcamaları karşılayan Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı’na, ayrıca başta Tarsus Şer‘iye Sicilleri’nin bulunduğu Ankara’daki Milli Kütüphane’nin mikrofilm bölümünde çalışanlar olmak üzere Başbakanlık Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Bursa - 2008

Abdullah POŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	IX
TABLolar	XI

GİRİŞ

I- KAYNAKLAR.....	1
A- Arşiv Belgeleri.....	1
B- Diğer Kaynaklar.....	4
II- ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

FİZİKİ YAPI

I- ŞEHİR YERLEŞİMİ	8
A- Şehrin Kuruluşu.....	8
B- Tarsus Kalesi.....	12
C- Şehrin Mahalleleri.....	13
1) Mahallelerin Fizikî Yapısı.....	19
2) Dinî ve Etnik Gruplar Açısından Mahalleler.....	24
a) Müslüman Mahalleleri.....	26
b) Müslümanlarla Gayrimüslimlerin Bir Arada Yaşadıkları Mahalleler.....	26
D- Vakıf Müesseseleri	30
1) Camiler	30
2) Mescidler	36
3) Mektep ve Medreseler	37
4) Tekke ve Zâviyeler	39
5) Zanaat ve Ticaret Yerleri.....	45
6) Kiliseler	46
7) Azınlık ve Misyoner Okulları.....	48
II- KIRSAL YERLEŞİM.....	50
A- Sürekli Yerleşim Yerleri.....	50
1) Köyler	50
2) Köylerin Dinî ve Etnik Yapısı.....	59
B- Geçici Yerleşim Yerleri	60
1) Yaylak ve Kışlaklar	63
2) Mezraalar	65
3) Çiftlikler	67

İKİNCİ BÖLÜM

İDARÎ VE DEMOGRAFİK YAPI

I- İDARÎ YAPI.....	70
A- Tarsus'un Osmanlı Taşra Teşkilatındaki Yeri.....	70
B- Nahiyeleri.....	77
C- Yönetim Birimleri.....	79
1) Sancak Yönetimi.....	79
2) Kaza Yönetimi.....	82
3) Nahiye Yönetimi.....	85
4) Mahalle ve Köy Yönetimi.....	86
II- NÜFUS.....	88
A- Tarsus'un Nüfusu.....	89
B- Nüfus Dağılımı.....	98
C- Nüfus Hareketleri.....	98
1) Osmanlı Devleti'nin Kaybettiği Topraklardan Tarsus'a Yapılan Göçler.....	99
a) Kırım ve Kafkasya'dan Gelen Göçler.....	99
b) Rumeli'den Gelen Göçler.....	101
2) Çeşitli Osmanlı Şehirlerden Tarsus'a Gelen Göçler.....	105
3) Diğer Yerlerden Gelen Göçler.....	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNÎ VE ETNİK YAPI

I- MÜSLÜMANLAR.....	109
A- Türkmenler.....	109
B- Nogaylar, Çerkezler ve Dağıstanlılar.....	111
C- Araplar.....	112
II- GAYRİMÜSLİMLER.....	113
A- Ermeniler.....	113
B- Rumlar.....	115
C- Mârûnîler.....	116
III- YABANCILAR (MÜSTE'MENLER).....	119
IV- MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ.....	123
A- Sosyo-Kültürel İlişkiler.....	126
B- Hukukî İlişkiler.....	128
1) Şahitlik.....	130
2) Vekillik.....	131
C- Ekonomik İlişkiler.....	132
1) Borç-Alacak İlişkileri.....	133
2) İş Ortaklığı.....	140
3) Çeşitli Mal ve Eşya Alım-Satımı.....	140

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

I- AİLE YAPISI	144
A- Evlenme	144
B- Ailedeki Çocuk Sayısı	147
C- Boşanma.....	148
D- Aile Bireylerinin Korunması	152
E- Ekonomik Durum.....	155
II- MESLEKİ YAPILANMA.....	159
A- Ticaret.....	159
B- Gıda Maddeleri	164
C- Dokuma Sektörü	169
D- Deri İşçiliği	171
E- Metal İşçiliği	172
F- Diğer Meslekler.....	173
III- GÜNDELİK HAYATTA KULLANILAN EŞYALAR.....	174
A- Yiyecek-İçecek ve Mutfak Eşyaları	174
B- Döşeme, Sergi ve Yatak Takımları.....	176
C- Giyim-Kuşam ve Ziyet Eşyaları	178
D- Muhtelif Eşyalar	180
SONUÇ	182
BİBLİYOGRAFYA	184
EKLER	206
Ek 1- Ermeni Mahallesi'nden Göçeroğulları Mihail ve Serkis veled-i Mardiros'un Müşterek Terekesi.....	206
Ek 2- Tarsus'taki Meryem Ana Kilisesi'nin Tamiri İçin Verilen İzin Belgesinin Bir Sureti	208
Ek 3- Gayrimüslimlerin Aile Hukukuna Dair Bir Belge	210
Ek 4- Tarsus'ta Bulunan Ashâb-ı Kehf Mağarası'nın Görevlileri Hakkında Bir Belge	213
Ek 5- Tarsus'ta Bulunan Gregoryen ve Katolik Ermenilere Ait İki Kilise Arasındaki Gayrimenkul Anlaşmazlığından Bahseden Bir Belge	214
Ek 6- Tarsus'ta Bulunan Hz. Şit ve Lokman ile Halife Me'mun'un Merkadleriyle İlgili Bir Belge	215
Ek 7- Mersin'deki Yabancı Devlet Konsoloslarının Yöredeki Faaliyetlerine Dair Bir Belge.....	216
Ek 8- XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu Kentleri	210
Ek 9- XX. Yüzyıl Başlarında Adana Vilâyeti	210

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
agt	: adı geçen tez
agb	: adı geçen bildiri
AÜDTCFY	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları
BAAK	: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu
bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: çeviren
ÇÜFBE	: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
FÜSBE	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: hüküm
haz.	: hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İ.MVL	: İrâde Meclis-i Vâlâ
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İTÜFBE	: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜEFY	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
KK	: Kâmil Kepeci (Oğlu)
KBY	: Kültür Bakanlığı Yayınları
MD	: Mühimme Defteri
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MTSO	: Mersin Ticaret ve Sanayi Odası
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

no.	: number
nu.	: numara
nşr.	: neşreden
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
p.	: page
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜHF	: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi
sy.	: sayı
s.	: sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya
t.	: tarih
Tapu	: Tapu Tahrir Defteri
t.siz.	: tarihsiz
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TETTV	: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TSMA	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TŞS	: Tarsus Şer'ıye Sicilleri.
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTSO	: Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası
UÜSBE	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
VD	: Vakıflar Dergisi
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vol.	: volume
vrk.	: varak
yay.	: yayınlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
Y. PRK. DH	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. EŞA	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları

TABLULAR

Tablo I: Tarsus'un XVI. Asır ile XIX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Mahalleleri	18
Tablo II: Kusun Nahiyesi'nin Köyleri	51
Tablo III: Ulaş Nahiyesi'nin Köyleri.....	51
Tablo IV: Kuştimur Nahiyesi'nin Köyleri.....	52
Tablo V: Namrun Nahiyesi'nin Köyleri	52
Tablo VI: Canibşehir Nahiyesi'nin Köyleri	53
Tablo VII: Tekeli Nahiyesi'nin Köyleri	53
Tablo VIII: Mersin Kazası'na Tâbi Gökçeli Nahiyesi'nin Köyleri	54
Tablo IX: Mersin Kazası'na Tâbi Elvanlı Nahiyesi'nin Köyleri	54
Tablo X: Mersin Kazası'na Tâbi Kalınlı Nahiyesi'nin Köyleri	54
Tablo XI: Hâsılat Defteri'ne Göre Tarsus'un Köyleri	55
Tablo XII: 1831 Nüfus Sayımına Göre Tarsus Sancağı'nın Nüfusu	89
Tablo XIII: Cevdet Paşa'ya Göre Tarsus ve Mersin'in Nüfusu	92
Tablo XIV: 1868 Yılına Ait Haleb Sâlnâmesi'ne Göre Tarsus ve Mersin'in Nüfusu.	93
Tablo XV: 1881/82-1893 Nüfus Sayımına Göre Tarsus ve Mersin'in Nüfusu.....	96
Tablo XVI: 1900-1902 Yıllarına Ait Adana Sâlnâmelerine Göre Tarsus'un Nüfusu .	97
Tablo XVII: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'taki Ailelerde Eş ve Çocuk Durumu	145
Tablo XVIII: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'taki Ailelerin Ekonomik Durumu.	155

GİRİŞ

I- KAYNAKLAR

A- Arşiv Belgeleri

1) Şer'ıye Sicilleri

Şehir tarihi araştırmalarında doğrudan doğruya kent hayatını yansıtan arşiv vesikaları oldukça önemlidir. İncelememizde arşiv belgelerinden önemli ölçüde istifade edilmiştir. Bu vesikaların başında şer'ıye sicilleri gelmektedir. Siciller, ait oldukları yörede yaşayan halkın yerleşim birimleri, günlük hayatı, örf ve adetleri, farklı unsurların birbirleri ile olan sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkileri, vakıf müesseselerinin işleyişi, ölen kişilerin geride bıraktıkları mal varlıkları vs. konularda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu nedenle araştırmanın temel kaynağını Tarsus Şer'ıye Sicilleri oluşturmuştur.

Tarsus'a ait sicilerin toplamı 141 defterdir¹. Bunların ilki olan 284 numaralı defter 1110/1698 yılından itibaren başlamaktadır. 285 numaralı sicil 1249-1250/1833-1834, 286 numaralı defter 1221-1226/1806-1811 yıllarına aittir. 293 numaralı sicil ise 1264-1266/1847-1849 tarihlidir. Söz konusu defterlerden de anlaşılacağı üzere 1850 öncesine ait siciller neredeyse yok denecek kadar azdır. XIX. asrın ikinci yarısına ait defterler ise hem sayı olarak daha fazla, hem de tarih olarak devamlılık göstermektedir. Yukarıda bahsedilen sebeplerin yanında araştırmanın, zaman açısından XIX. yüzyılın ikinci yarısını konu almasının nedenlerinden biri de budur.

Ankara Milli Kütüphane'de bulunan şer'ıye sicillerinden incelenen dönemine ait olanların mikrofilm taraması yapılarak tereke, miras, borç alıp-verme, vekil bırakma, vası tayini, vakfiye vs. konuların karışık olarak kaydedildiği 23 defter sondaj usulü ile belirlenerek bunların fotokopileri temin edilmiştir. Mahalle ve köylerin tümünü bir arada görmek amacıyla bir adet de hâsılat defteri alınmıştır.

---

¹ Bkz. Akgündüz, Ahmed, *Şer'ıye Sicilleri*, İstanbul 1988, I, 211.

Tarsus Şer'ıye Sicilleri'ndeki defter numaraları kronolojik olarak düzenlenmemiştir. Mesela, 298 numaralı defter hicri 1277-1279 yıllarına ait iken, 299 numaralı defter 1278'den başlamaktadır. 319 numaralı defterde 1307-1308 yıllarına ait kayıtlar bulunurken, 325 numaralı defter 1303 tarihlidir. Yine 330 numaralı defter 1305 yılından başlayıp 1308 yılında son bulurken, 406 numaralı defterde 1288-1302 arasındaki kayıtlar mevcuttur.

Mikrofilm çıktısı alınan sicillerin ilki 294 numaralı defterdir. Başlangıç tarihi 17 Kasım 1852'dir. Kayıt tarihi bakımında son sicil ise 328 numaralı defterdir. Bu defterin son belgesi 22 Ocak 1902 tarihlidir. Hâsılat defteri dışındaki sicillerde 3.922 sayfada 7.547 belge yer almaktadır. Bunlar arasında tereke, miras, borç alıp-verme, idarî yapı, nüfus hareketleri, cami, mescid, medrese vs. vakıf müesseseleri, gayrimüslim tebaa ile yabancı uyrukluların durumuna dair çok sayıda kayıt mevcuttur.

Şer'ıye sicillerinde sıklıkla geçen "*Medîne-i Adana Eyaleti'nde Tarsus Sancağı'nda Gökçelü Kazâsı'na tâbi' Kara İsalu Karyesi*"² vb. ifadeler Tarsus'un, Osmanlı taşra teşkilatındaki yeri hakkında önemli bilgiler elde etmemize imkân tanımıştır. Araştırmanın idarî yapı kısmında bu belgelerden istifade edilmiştir. Yine mahalle ve köylere dair kayıtlarda bu yerleşim birimlerinde oturanların dinî ve etnik özellikleri ile Tarsus'un demografik yapısını yansıtan bilgilere rastlanmıştır. Söz konusu belgelerde mahalle veya köylere sonradan gelip iskân edilenler varsa onlara dair de önemli detaylar tespit edilmiştir.

Sicillerdeki birçok belgede, farklı unsurların birbirleriyle olan ilişkilerini gösteren örneklere şahit olunmuştur. Gündelik hayatın bir gereği olarak çeşitli mal ve eşya alım-satımı, iş ortaklıkları ve borç alıp-vermeden mahkemelik işlerde gerek duyulan şahit getirme ve vekil tayin etmeye kadar hemen her alanda karşılıklı münasebetlerin geliştirildiğine dair çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu verilere göre Müslim-gayrimüslim ilişkileri tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Tereke kayıtlarının da pek çok açıdan son derece önemli ipuçları ihtiva ettiği bilinmektedir. Bu belgelerde ölen kişilerin sosyal durumu, medenî halleri, aile yapıları,

---

² TŞS, 298, 62/107 (Tarsus Şer'ıye Sicilleri, Defter nu. 298, sayfa nu. 62, belge nu. 107).

hayatta buldukları sırada tasarruflarında olan her türlü giyim-kuşam ve ev eşyaları ile çeşitli gıda maddelerinin yanında ev, bağ ve bahçe gibi gayrimenkulleri, yetiştirdikleri hayvanlar, atölye ve dükkânlarında bulunan malzemeler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, Müslüman ve gayrimüslimlerin aile yapısı, meslekî yapılanmaları ve gündelik hayatta kullandıkları eşyalar incelenirken tereke kayıtlarından önemli ölçüde istifade edilmiştir.

2) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus ve Mersin'deki yabancı devletlerin konsolosları ile bu konsolosların yerli halkla olan ilişkilerine dair Başbakanlık Arşivi'nde özellikle Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı ile İrade Meclis-i Vâlâ tasniflerinde önemli ayrıntılara rastlanmıştır. Bununla birlikte o dönemde gayrimüslimlerin kiliseleri hakkında hem kilise defterleri, hem de diğer belgelerde aydınlatıcı bilgiler vardır.

Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi, Cevdet, İbnülemin, İrade-Hâriciye ve Kâmil Kepeci (oğlu) tasniflerindeki belgeler ise daha ziyade Tarsus'taki vakıf müesseselerini konu edinmekle birlikte şehrin idarî yapısı hakkında da bazı bilgilere tesadüf edilmiştir. Söz konusu kayıtlardan da ilgili kısımlarda yararlanılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idarî yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Devlet organlarında meydana gelen bu yapı değişikliğinin Tarsus'a nasıl yansıdığı ve hangi aşamalardan geçtiğinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncesinde ne durumda olduğunun da bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple araştırılan dönemden daha önceki zaman dilimine ait Tarsus Tapu Tahrir Defterleri'nin ilgili kısımları ile Mühimme Defterleri'nde yer alan konu ile ilgili fermanlar da gözden geçirilmiştir.

3) Topkapı Sarayı Arşivi

Araştırma esnasında Topkapı Sarayı Arşivi'ne de gidilerek burada Tarsus'un, Osmanlılar tarafından fethinden itibaren şehre ait bazı hususi belgeler bulunmuş ve onlardan da yararlanılmıştır.

4) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Araştırılan dönemde Tarsus'ta bulunan dinî ve sosyal vakıf müesseselerinin ne zamandan beri var olduğu ve ilk dönemlerdeki durumu ile XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki durumları hakkında kıyaslama yapabilmek için Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde de incelemeler yapılmıştır. Burada bulunan 582/1, 594 ve 600 numaralı defterlerde konuyla ilgili birkaç vakfiyeye rastlanmış ve onlardan çalışmanın ilgili bölümünde yararlanılmıştır.

5) Sâlnâmeler

Araştırma sırasında gözden geçirilen kayıtlardan biri de XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait olan vilâyet sâlnâmeleridir. Bu kapsamda 1868-1869 tarihli 2 adet Haleb Vilâyet Sâlnâmesi ile 1877-1902 yıllarını kapsayan 7 adet Adana Sâlnâmesi gözden geçirilmiştir. Bu sâlnâmelerde Tarsus'un idarî yapısı, yerleşim birimleri, nüfusu, cami, mescid, medrese vs. kurumları hakkında istatistiksel veriler bulunmaktadır.

B) Diğer Kaynaklar

Arşiv belgeleri dışında çeşitli Anadolu şehirlerini dolaşan ve gördükleri yerler hakkında önemli bilgiler kaleme alan seyyahların eserlerine de müracaat edilmiştir. XVII. asırda Tarsus'a da uğrayan Evliya Çelebi'nin "*Seyahatnâme*" adını taşıyan eserinin farklı nüshalarında bu şehirle ilgili çelişkili bilgiler yer almaktadır. Örneğin, Tarsus Kalesi hakkında bilgi verilirken, kalenin çevresinin 1935 baskılı nüshada 5.000 adım olduğu belirtilmiştir³. Zuhûri Danışman tarafından yayınlanan nüshada ise 10.000 adım olduğu yazılıdır⁴. Yine Tarsus'un, Osmanlı taşra teşkilatındaki yerinin anlatıldığı bölümde Orhan Şaik Gökyay tarafından hazırlanan nüshada Tarsus'un, Kıbrıs Eyaleti'ne bağlı olduğunu bildirilirken⁵, Zuhûri Danışman tarafından sadeleştirilen nüsha ile 1935'te yayınlanan diğer nüshada, Adana Eyaleti'nin sancak tahtı olduğu bilgisine yer verilmiştir⁶. Bu sebeple seyahatnâmede yer alan farklı bilgiler, konuyla ilgili diğer kaynakların verileri ile kıyaslanarak doğru olan sonuca ulaşılmaya

³ Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, İstanbul 1935, IX, 329.

⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, sad. Zuhûri Danışman, İstanbul 1971, XIII, 190.

⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1995, I, 74, 77, 80.

⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, sad. Zuhûri Danışman, XIII, 190.

çalışılmıştır. Çelişki görülmeyen hususlarda ise elimizdeki en eski nüsha olması nedeniyle 1935 baskısına atıf yapılmıştır. Araştırmada, Evliya Çelebi'den başka XIX. yüzyıl gezginlerinden Charles Texier'in, Tarsus'la ilgili verdiği malumattan da yararlanılmıştır.

Fırka-i İslâhiye'deki görevi nedeniyle Çukurova'da bulunan ve bölgede Osmanlı idaresinin yeniden tesis edilerek asayişin sağlanması için çalışan Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiler de oldukça önemlidir. Özellikle *Tezâkir* (21-39) adlı eserinde Fırka-i İslâhiye'nin, Çukurova'ya gelmeden önce bölgenin içinde bulunduğu durumdan, Tarsus'un da dâhil olduğu ve idarî yönden yeniden yapılandırılan bölgede ne gibi değişimlerin yaşandığına dair detaylı bilgiler vermiştir. Araştırmada bu bilgilerden de önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Çalışmada, Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsu'l-A'lâm*'ı, İsmail Hami Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* gibi çok sayıda genel mahiyetteki kaynak eserlere de başvurulmuştur. Ayrıca Osmanlıların, Tarsus'u fethi, Mısırlı İbrahim Paşa'nın bir müddet yönetmesi ve çeşitli dönemlerdeki idarî yapısı hakkında bilgi veren temel kaynaklar da gözden geçirilmiştir.

İncelemenin bir başka kaynağı da başta Tarsus olmak üzere yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacının Osmanlı dönemi şehir tarihi çalışmalarıdır. Bunlar genellikle daha önceki döneme ait olsalar da şehir tarihi araştırmaları hususunda fikir vermesi ve zaman zaman karşılaştırma imkânı sunması açısından önemlidir. Ahmed Akgündüz'ün *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshâb-ı Kehf*, Ali Sinan Bilgili'nin *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Amnon Cohen'in *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Rıfat Özdemir'in *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, İbrahim Yılmazçelik'in *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır* bunlardan bazılarıdır.

Bu kaynakların yanında daha birçok araştırmadan da istifade edilmiştir. Bunlar arasında Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler ile bu dönemdeki sosyal hayata dair çok sayıda yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmaları zikredilebilir.

II- ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Arşivlerden temin edilen belgeler, titizlikle yürütölen bir tarama süreci sonunda elde edilen veriler konularına göre tasnif edilmiştir. Daha sonra konuyla ilgili yapılmış yerli ve yabancı çalışmalar da gözden geçirilerek söz konusu eserlerden derlenen bilgilerle arşiv verileri birleştirilerek araştırmanın tamamlanması amaçlanmıştır.

Arşiv belgelerinin yazı karakteri ile bazı kayıtların kötü yazılması veya sonradan bozulması gibi sebeplerden kaynaklanan birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Ayrıca Osmanlıcadaki imla ve telaffuz farklılıkları nedeniyle gayrimüslimlere ait şahıs isimleri ile bazı yer adlarının okunmasında da zaman zaman zorluk çekilmiştir. Okunuşu bakımından doğruluğundan emin olunmayan bazı isimlerin yanına kelimenin başka şekilde okunabileceği anlamında soru işareti konulmuştur. Bununla birlikte soru işareti olmadığı halde yanlış okunan isimlerin olması da muhtemeldir.

Araştırmada çok sayıda belgenin transkripsiyon metinini vermek yerine söz konusu kaydın muhtevasının yalın bir dille anlatılmasına özen gösterilerek incelemenin belge yığını haline gelmemesine dikkat edilmiştir. Öte yandan konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bazı kayıtlarda yer alan ifadelerin orijinal haliyle verilmesi gerektiğinde ise genellikle dipnotta, bazen de ana metinde belgenin sadece ilgili kısmı zikredilmiştir. Bu şekilde orijinal haliyle verilen kayıtlarda basit transkripsiyon kuralları uygulanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
FİZİKİ YAPI

I- ŞEHİR YERLEŞİMİ

A- Şehrin Kuruluşu

Tarsus yöresinde M.Ö. 5.000’li yıllara kadar dayanan yerleşim kalıntlarına rastlanmaktadır. Nitekim şehrin güneydoğusundaki Gözlü Kule’de⁷ yapılan arkeolojik kazılarda Neolitik dönemden itibaren yedi uygarlık kalıntısı bulunmuştur⁸. Bu kazılar sonucu ortaya çıkan belgeler ve diğer tarih vesikaları, Tarsus’un ilk çağlardan beri mamur bir şehir olduğunu göstermektedir. Tarihi bu kadar eskilere dayanan şehrin ilk defa kim ya da kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu ise tam olarak tespit edilememektedir.

Yâkût el-Hamevî, şehrin adını, Nuh oğlu Sam oğlu Yafes oğlu Rum oğlu Tarasus’tan aldığına dair bir rivayet bulunduğunu nakleder⁹. Evliya Çelebi de kale hakkında bilgi verirken bu efsanevî rivayeti tekrarlar¹⁰. Ancak diğer kaynaklarda bunu destekleyecek bilgilere rastlanmamaktadır.

Strabon, Asur hükümdarı Sardanapale’nin mezarının Tarsus’un güneybatısındaki Anchiale’de¹¹ olduğunu ve söz konusu mezarın kitabesinde yer alan ifadeye dayanarak Tarsus ile Anchiale’nin, Sardanapale tarafından (M.Ö. 668-626) bir günde kurulduğunu belirtir¹². Ancak Strabon’un verdiği bu bilgi, diğer kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır. Nitekim Texier, Anchiale’nin, Asur hükümdarı Sardanapale tarafından kurulduğunu ve buraya defnedilmek istediğini bildirmekle birlikte Strabon’un bahsettiği kitabeden söz etmez¹³. Günaltay ise eski Yunan ve Latin tarihçileri tarafından şehrin

⁷ Gözlü Kule, şehrin güneydoğusunda 22 m. yüksekliğinde, 300 m. genişliğinde bir höyüktür. Bkz. Goldman, Hetty, “Preliminary Expedition to Cilicia, 1934, and Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1935”, *American Journal of Archaeology*, vol. 39, no. 4, Oct.-Dec., 1935, p. 526-527. Orhan Bayrak, burasının M.Ö. 5000 yılında kurulmuş eski bir yerleşim yeri olduğunu ve İlk Çağ’da Tarsus’un limanı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bkz. Bayrak, M. Orhan, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul 1992, s. 247-248.

⁸ Özgüç, Tahsin, “Gözlükule Kazıları”, *Belleten*, XI/42, Ankara 1947, s. 364-367; Kınal, Füzulan, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991, s. 14, 37; Bayrak, *age*, s. 247-248.

⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, Beyrut 1957, IV, 28.

¹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329.

¹¹ Anchiale, Tarsus’un güneybatısında şimdiki Kara Duvar Köyü’nün bulunduğu yerdir. Bkz. Darkot, Besim, “Tarsus”, *İA*, İstanbul 1974, XII, 18.

¹² Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. Adnan Pekman, kitap: XIV, İstanbul 1993, s. 202.

¹³ Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, Ankara 2002, III, 5.

kuruluşuna dair Sardanapale'ye isnad edilen bir menkıbe nakledildiğini, ancak bu tarihî şehrin nasıl bir yapı olduğunun kestirilemediğini aktarır¹⁴.

Bölge tarihi üzerinde yapılan araştırmaların birçoğunda şehrin tarihinin Sardanapale'den daha öncelere dayandığı görülmektedir. Örneğin, Ramsay, Asur kralı III. Salmanasar'ın IX. yüzyıl ortalarında Tarsus'u ele geçirdiğini belirtmiştir¹⁵. Zoroğlu da Asur kaynaklarına dayanarak Salmanasar'ın M.Ö. 833 yılında Kue (Çukurova) krallığının başkenti Tarsus'ta yaşayan kral Kate'yi tahtından indirdiği bilgisini vermektedir¹⁶. Asurluların, bu dönemde Kilikya'ya geldiklerinde Tarsus'ta bir krallığın varlığından söz edilmesi, şehrin Asurlulardan önce de mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim Antik Çağ araştırmacılarından Alexander Polyhistor'a göre Asur hükümdarı Sennacherb, şehri M.Ö. 696'da tekrar inşa etmiştir¹⁷. Çıplak ve Öz de bölgede cereyan eden tarihî hadiselerin tahlilini yaptıktan sonra Tarsus ve Anchiale'nin, Sardanapale'den daha önce de mevcut olduğunu ve söz konusu kitabedeki "*Sardanapale, Tarsus ve Anchiale'yi bir günde inşa etti*" ifadesiyle yapılan tercümenin "*Tarsus ve Anchiale'yi bir günde zapt etti*" şeklinde olması gerektiği kanısına varmaktadırlar¹⁸.

Şemseddin Sâmî, Tarsus'un, Fenikeliler tarafından kurulduğunu, daha sonra da Asurlular, İranlılar, Makedonyalılar ve Romalılar tarafından zapt edildiğini kaydeder¹⁹. Texier de Hérodote dayanarak Kilikyalıların köken itibarıyla Fenikeli olduğunu ve Kilikya sahasının Fenikeli Agénor'un oğlu Kahraman Cilix tarafından iskân edildiğini belirtir²⁰. Fenikeliler'in M.Ö. 1000'li yıllardan itibaren Doğu Akdeniz'de büyük ticaret kolonileri kurdukları ve Asurluların bölgeye gelişine kadar burada hüküm sürdükleri bilinmektedir²¹. Bu durumda Tarsus'un M.Ö. IX. asırda veya daha önceki bir tarihte kurulduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ Günaltay, M. Şemseddin, *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara 1987, s. 30.

¹⁵ Ramsay, William Mitchell, *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, Ankara 2000, s. 38.

¹⁶ Zoroğlu, Levent, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Adana 1995, s. 18.

¹⁷ Bing, J. D., "Tarsus: A Forgotten Colony of Lindos", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 30, no. 2, (Apr., 1971), p. 101, 103.

¹⁸ Çıplak, M. Necati, *İçel Tarihi*, Ankara 1968, s. 39; Öz, Hikmet, *Tarsus Tarihi*, İstanbul 1991, s. 14.

¹⁹ Şemseddin Sâmî, "Tarsus", *Kâmûsü'l-A'lam*, İstanbul 1311 (1894), IV, 3009.

²⁰ Texier, *age*, s. 476-477.

²¹ Günaltay, *Yakın Şark III, Suriye ve Filistin*, Ankara 1987, s. 176-177.

Tarsus, İç Anadolu'yu Çukurova, Suriye ve Akdeniz'e bağlayan stratejik bir bölgede bulunmaktadır²². Bu sebeple şehir, tarih boyunca söz konusu coğrafyaya hâkim olmak isteyen devletler tarafından ele geçirilmiştir. Şemseddin Sâmî'nin de belirttiği gibi Tarsus, Fenikeliler'den itibaren Asurlular, İranlılar, Makedonyalılar ve Romalılar tarafından zapt edilmiştir²³. 395'te Bizans sınırları içinde kalan şehir, Müslümanların Anadolu'ya gelişine kadar Bizans ile Sasaniler arasında birkaç kez el değiştirmiştir²⁴. Kilikya'nın en eski şehri olması sebebiyle Tarsus, egemenliği altında kaldığı devletlerin bu bölgedeki idare merkezi olmuştur²⁵.

Hız. Ömer döneminden itibaren Müslüman orduları Antakya ve Tarsus havalisine akınlar düzenlemeye başladılar²⁶. Hız. Osman zamanında 647'de Muaviye tarafından bu bölgenin fethi gerçekleştirildi²⁷. İslâm ordularının ilerlemesine karşı Bizans'ın, Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya hattını boşaltmasıyla burada avâsım adı verilen bir tampon bölge oluşturuldu²⁸. Bu saha, Emevîler ve Abbâsîler zamanında Müslümanlarla Bizans arasında uzun süren mücadelelere sahne oldu²⁹. 1083'de Süleyman Şah, başta Tarsus olmak üzere Ermenilerin hâkimiyetinde olan bölgenin tamamını fethetti³⁰. I. Haçlı Seferi sırasında Torosları aşabilen az sayıdaki Haçlı ordusu Tarsus'tan geçerek Antakya'ya ulaştı³¹.

Moğol istilâsı sebebiyle Suriye'ye inen bazı Türkmen grupları, Baybars (1260-1277) tarafından Antakya-Gazze hattına yerleştirilerek Haçlılar, Moğollar ve

²² Sevim, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2001, s. 5-6.

²³ Şemseddin Sâmî, "Tarsus", s. 3009.

²⁴ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 88.

²⁵ Günaltay, *Yakın Şark IV, I. Bölüm*, Ankara 1987, s. 17, 158; Ostrogorsky, *age*, s. 88; Ramsay, *age*, s. 107; Texier, *age*, II, 404.

²⁶ Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Büldân*, Beyrut 1987, s. 223-225.

²⁷ Belâzürî, *age*, s. 225.

²⁸ el-Hamevî, *age*, s. 28; Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 36-37, 39-40; Yıldız, Hakkı Dursun, "Avâsım", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 111-112; Bosworth, C. Edmund, "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbâsîd Times", *Oriens*, vol. 33, (1992), p. 270.

²⁹ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara 1964, s. 115, 119; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, IV, 528, VI, 60-61, 108, 159, 417, 419; Honigmann, *age*, s. 36-37, 39-40; Zetterstéen, K. V., "Hârûnürreşid", *İA*, İstanbul 1977, V, 304; İşıltan, Fikret, "Me'mûn", *İA*, İstanbul 1988, VII, 697-698; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, s. 36; Ostrogorsky, *age*, s. 134, 265.

³⁰ Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s. 87; Kaşgarlı, Melika Aktol, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. 105.

³¹ Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1992, II, 24.

Kilikya'daki Ermenilerle mücadelede Memlûk ordusunun en önemli yardımcı kuvvetini oluşturdu³². Bu akınlar sonucunda Tarsus ve Adana, Memlûk idaresine dâhil edildi³³. Aynı zamanda Karamanoğulları da Tarsus'a hâkim olmak için bölgeye seferler düzenlemekteydi³⁴. Bu sebeple Memlûklar ile Karamanoğulları arasında Çukurova'da nüfuz mücadelesi başladı³⁵. Fatih'in 1476'da Karamanoğullarına son vermesiyle Çukurova'da devam eden Karamanoğulları-Memlûk mücadelesi, Osmanlı-Memlûk çatışmasına dönüştü³⁶.

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mercidabık, 1517 Ridaniye seferleri sonucunda Memlûk Devleti'ni ortadan kaldırmasıyla başta Tarsus olmak üzere Çukurova'nın tamamı Osmanlı egemenliğine girdi³⁷. 1832'ye kadar Osmanlı hâkimiyetinde olan bölge aynı yılın Temmuz ayında Belen Muharebesi'nde Osmanlı ordusunu mağlup eden Mısırlı İbrahim Paşa tarafından istila edildi. Mayıs 1833'te yapılan antlaşmayla da Adana Eyaleti, İbrahim Paşa'ya bırakıldı³⁸. 15 Temmuz 1840'da imzalanan Londra Antlaşması ile Çukurova tekrar Osmanlı idaresine girdi³⁹.

³² Sümer, Faruk, "Ramazanoğulları", *İA*, İstanbul 1964, IX, 612-613; Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1971, s. 511.

³³ Sümer, "Ramazanoğulları", 613; Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970, s. 36; Kaşgarlı, *age*, s. 82.

³⁴ Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "Karamanlılar", *İA*, İstanbul 1977, VI, 319-321; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 7, 19, 177; Kurt, Yılmaz, "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler*, Ankara 2002, VI, 818.

³⁵ Sümer, "Ramazanoğulları", s. 614-617; Tekindağ, "Karamanlılar", s. 324-326.

³⁶ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü'-Tevârih*, İstanbul 1280, II, 46-51, 60; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Ali Bey, İstanbul 1332, s. 215-217, 230-233; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 193-194; Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 207 vd.; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 320-327; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ, Neşri Tarihi*, yay. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Ankara 1995, II, 789; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997, s. 87, 89, 108-109, 115-116, 123.

³⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *age*, s. 323-360; Hadîdî, *age*, s. 418; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, II, 26-46; Faroqhi, Suraiya, "Tarsus And The Tahrir", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1993, XIII, 78.

³⁸ Danişmend, *age*, IV, 118-119; Altundağ, Şinasi, "İbrahim Paşa", *İA*, İstanbul 1968, V/II, 904; Aynı araştırmacı, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara 1988, s. 131-134, 146.

³⁹ Danişmend, *age*, IV, 128-129. Altundağ, "İbrahim Paşa", s. 904.

17 Aralık 1918'den 20 Ekim 1921'e kadar Fransa'nın işgali altında kalan Tarsus, bu tarihte Fransızlarla TBMM arasında imzalanan Ankara Antlaşması'yla tekrar Türk idaresine dâhil edildi⁴⁰.

Önemli bir stratejik konumda bulunmasından dolayı şehrin bu kadar çok el değiştirmesi, Tarsus'un defalarca tahrip edilmesiyle sonuçlanmıştır. Her tahribattan sonra yeniden onarımı da yapılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait sâlnâmelerde Kilikya'nın en eski şehri olan Tarsus'un altı defa tahrip edildikten sonra yedinci kez mamûr hale getirilmiş şekli olduğu belirtilmektedir⁴¹.

B- Tarsus Kalesi

Tarsus şehri, eskiden beri surlarla çevrili bir kaleye sahipti. Kaynaklarda, kalenin yapılışıyla ilgili verilen malumat farklılık arz etmektedir. Evliya Çelebi, kalenin Takyanos yapısı olduğunu, ilk bânisinin Nuh oğlu Sam oğlu Bakan oğlu Rum oğlu Tarsus olduğunu ifade eder⁴². Ancak bu fikri destekleyecek başka bilgi bulunmamaktadır. Bilgili ise yazılı kaynaklar arasında yaygın olan bir rivayette Asur hükümdarı Sardanapale'nin, şehrin kurucusu olarak gösterilmesinden esinlenerek, kalenin temelini de ilk defa bu hükümdar tarafından atılmış olabileceği ihtimali üzerinde durur⁴³. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, konuyla ilgili diğer kaynaklar da incelendiğinde şehrin daha önce kurulduğu anlaşılmaktadır. Şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu tam olarak bilinemediği gibi kalenin durumu da net bir şekilde açıklığa kavuşturulamamaktadır.

Yâkût el-Hamevî, Tarsus Kalesi'nin altı kapısı bulunduğunu, çift surlu ve etrafının hendekle çevrili olduğunu bildirir⁴⁴. Evliya Çelebi ise kaleyi şöyle tasvir eder: “Düz bir ova içinde, denizden bir saat uzaklıkta olan Tarsus Kalesi, yuvarlak şekilli

---

⁴⁰ Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları*, Ankara 1965, s. 20-21; Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara 1996, s. 4, 242-246; Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1996, IV, 206; Çelik, Kemal, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara 1999, s. 493.

⁴¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana*, (1308), s. 99; (1309), s. 106; (1312), s. 98.

⁴² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329.

⁴³ Bilgili, Ali Sinan, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001, s. 57.

⁴⁴ el-Hamevî, *age*, s. 28.

olup, çevresi 5.000 adımdır⁴⁵. Kalenin etrafı hendekle çevrili ve çift surludur. Üç kapısı bulunmaktadır.”⁴⁶ Aynı şekilde Katip Çelebi de kalenin çift surlu olduğunu belirtir⁴⁷.

Yâkût gibi birincil kaynaklarda kalenin altı kapısından bahsedilirken⁴⁸, Evliya Çelebi, kalenin üç kapısı olduğunu nakleder. Şayet bu bilgiler doğru ise, kalenin önce altı kapısı bulunduğu, daha sonra da bu kapılardan üçünün kaldırıldığı sonucu çıkarılabilir.

Tarsus önceden bir kale-şehir iken, daha sonra kale dışına taşmış ve fizikî gelişimini sürdürmüştür. Osmanlıların fethinden sonraki ilk kayıtlara göre şehirde 24 Türk, 1 de Ermeni mahallesi vardı⁴⁹. Evliya Çelebi ise kale içinde üç mahalle bulunduğunu belirtir⁵⁰. Bu durumda Tarsus’un, Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden kısa bir süre sonra şehir yerleşiminin çok büyük bir kısmının kalenin dışında olduğu anlaşılmaktadır.

Tarsus Kalesi, 1835’te Mısırlı İbrahim Paşa tarafından yıktırılmıştır⁵¹. Bu gün ise kalenin sadece Kleopatra Kapısı’nın bir kısmı ancak ayakta kalabilmiştir.

C- Şehrin Mahalleleri

Türk-İslâm şehirlerini oluşturan en önemli öğelerden biri kuşkusuz mahalledir. Mahallelerin kurulmasında cami ve mescid gibi dinî müesseselerin önemli rol oynaması sebebiyle⁵² birçok mahalle, adını içinde barındırdığı bu yapılardan almıştır. Nitekim XVI. asırdan itibaren Tarsus’ta Camiu’n-Nur, Kilise Cami, Kilise Mescid ve Tahtalı Mescid gibi birçok mahalle adına rastlanmaktadır.

⁴⁵ Kalenin çevresinin 1935 baskılı nüshada 5.000 adım olduğu belirtilirken (bkz. s. 329), Zuhûri Danışman tarafından yayınlanan nüshada 10.000 adım olduğu yazılıdır. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, sad. Zuhûri Danışman, XIII, 190.

⁴⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329.

⁴⁷ Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul 1145, s. 603.

⁴⁸ el-Hamevî, *age*, s. 28.

⁴⁹ BOA, Tapu 69, s. 274-287.

⁵⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329.

⁵¹ Bayrak, *age*, s. 248.

⁵² Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *VD*, sy VII, İstanbul 1968, s. 55; Faroqhi, Suraiya, “Crisis and Change, 1590-1699”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Edited by H. İnalcık with D. Quataert, New York 1994, p. 577.

Mahallelerin XVI. asırdaki durumuna dair bilgiler, tahrir defterleri ile bunlar üzerinde yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Bu hususta XVII. ve XVIII. yüzyıllar ile XIX. asrın ilk yarısını konu alan herhangi bir inceleme henüz yapılmamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait olan ve bu araştırmanın ana kaynağını teşkil eden şer'îye sicillerinde ise mahallelerin fizikî yapısı ile sakinlerinin dinî ve etnik durumu hakkında aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple mahallelerin gelişim seyri ile dinî ve etnik bakımdan kıyaslamalar daha çok XVI. asır ile XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki verilere göre yapılacaktır.

Tarsus'un fethinden hemen sonra 1519'da yapılan tahrirde göre şehirde 24 Türk, 1 de Ermeni olmak üzere toplam 25 mahalle bulunmaktadır⁵³. Bunlar: Abdi Halife, Adana Kapısı, Deniz Kapısı, Bayramlı, Boyacı Ömer, Camiu'n-Nur, Çereci, Çomak, Debbaghane, Hasan Fakih Mescidi, Karagündük Mescidi, Kilise Cami, Kilise Mescidi, Diğer Kilise Mescidi, Mahkeme Mescidi, Mah Paşa Mescidi, Mestan Mescidi, Sofular, Tahtalı Mescid, Taife-i Gurbet, Urfalı Mescid, Yayla Hacı Mescidi, Zaviye-i Mencek, Zaviye-i Şeyh Muhyiddin Cemaat-i Sufiyan-ı Halvetî ve Ermeniyan mahalleleridir.

1523 tahririnde yine 24 Türk 1 de Ermeni olmak üzere toplam 25 mahalle vardır. Ancak bu tarihte Kazazoğlu ve Şeyh Muhyiddin adında iki yeni mahalle görülürken, Hasan Fakih ve Zaviye-i Mencek mahallelerine 1523 ve daha sonraki tahrirlerde tesadüf edilmemiştir⁵⁴.

1536 yılında şehirde 23 Türk, 1 de Ermeni olmak üzere toplam 24 mahalle vardır. Bu tarihte Kilise Mescidi ile Deniz Kapısı mahalleleri birlikte kaydedilmiştir. Ayrıca Mustafa Oğlu adında bir mahalle daha yer almıştır⁵⁵.

1543'te ise 21 Türk, 1 de Ermeni olmak üzere toplam 22 mahalle kayıtlıdır. Daha önceki tahrirlerde yer alan Diğer Kilise Mescidi ile Mescid-i Şeyh Muhiddin mahalleleri kayıtlı değildir⁵⁶.

---

⁵³ BOA, Tapu 69, s. 274-287.

⁵⁴ BOA, Tapu 450, s. 493-504.

⁵⁵ BOA, Tapu 1067, s. 2-10.

⁵⁶ BOA, Tapu 229, s. 27-40.

1572’de yine 21 Türk, 1 de Ermeni olmak üzere toplam 22 mahalle bulunmaktadır. 1543’te adına rastlanmayan Mescid-i Şeyh Muhyiddin Mahallesi 1572’de tekrar kayıtlara girmiştir⁵⁷.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehrin mahalleleri doğu-batı istikametinde geliştiği için şarkiye ve garbiye olarak iki kola ayrılmıştır. Bu dönemde de mahalle sayılarında sürekli değişiklik olmuştur.

1868-1869 Haleb sâlnâmelerine göre Tarsus’ta 14 mahalle bulunmaktadır. Doğuda Cami-i Atik, Debbağhane, Çataklı, Sakızlı, Şamlı, Tekke ve Zorbaz Harkı; batıda ise Camiu’n-Nur, Cami-i Cedid, Kızıl Murad, Küçük Minare, Müftü, Ömerli ve Sofular mahalleleri yer almaktadır.⁵⁸ Ancak diğer belgeler de incelendiğinde bu dönemde mahalle sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Zira söz konusu sâlnâmelerde Ermeni Mahallesi’ne rastlanmamıştır. Ancak bu mahallenin varlığı hem tahrir defterleri, hem de 1853’ten itibaren şer‘iye sicillerindeki kayıtlarla sabittir⁵⁹. Yine 11 Temmuz 1861’den itibaren Musalla, 24 Ocak 1862’den itibaren de İnce Hark, yüzyılın sonuna kadar sicillerde sürekli mahalle olarak zikredilirken⁶⁰, bu yerleşim birimleri söz konusu sâlnâmelere köy olarak geçmiştir⁶¹. Ayrıca sicillerde 1852’den itibaren Yeni Mahalle’nin⁶², 1860’dan itibaren de Çıplak Mahallesi’nin ismine rastlanmıştır⁶³. Buna göre söz konusu dönemde mahalle sayısının 14 değil, en az 19 olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁷ TKGM, KKA, Tapu 134, vrk. 5b-9a.

⁵⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 228; *(1286)*, s. 209.

⁵⁹ TŞS, 294, 44/53, 65/86, 115/185; TŞS, 295, 35/48; TŞS, 297, 385/599; TŞS, 298, 65/115; TŞS, 299, 90a/351; TŞS, 304, 264/492; TŞS, 319, 78/231; TŞS, 325, 40/53; TŞS, 328, 17/34; TŞS, 330, 62/129, 87/192, 98/234; TŞS, 353, 29/27; TŞS, 406, 107/141, 136/190.

⁶⁰ Musalla mahallesi için bkz. TŞS, 298, 63/111, 64/113; TŞS, 309, 112/165, 180/257; TŞS, 319, 51/155, 55/164, 65/196, 82/244; TŞS, 322, 32/103, 68/207, 88/231, 91/233-234; TŞS, 330, 39/75, 47/91, 75/162, 86/195, 111/270; TŞS, 331, 15/18, 34/37; TŞS, 349, 189/578; TŞS, 406, 35/41. İnce Hark mahallesi için bkz. TŞS, 298, 147/279; TŞS, 299, 86a/339; TŞS, 309, 133/190, 144/202; TŞS, 319, 7/8, 11/12, 28/71, 29/75, 39/112, 47/143, 49/150, 65/196, 92/266-267, 109/326; TŞS, 322, 5/17, 46/146, 74/213, 78/216, 94/245-246, 94/251, 94/254, 104/271; TŞS, 330, 28/58, 41/83, 47/91, 48/93, 65/137, 80/176, 88/193, 90/200, 93/211, 102/245, 105/255-256, 111/272, 113/278; TŞS, 331, 4/6; TŞS, 349, 152/456, 235/743; TŞS, 353, 2/2; TŞS, 406, 34/40.

⁶¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 228; *(1286)*, s. 209-210.

⁶² TŞS, 294, 21/12, 153/243; TŞS, 295, 171/254; TŞS, 297, 52/80, 66/100, 206/332, 310/492, 333/523; TŞS, 299, 24a/100, 38a/165, 58b/237; 304, 17/35, 67/122.

⁶³ TŞS, 298, 55/100; TŞS, 319, 41/124, 43/131; TŞS, 322, 26/85; TŞS, 328, 25/50; TŞS, 330, 78/171(Ms), 88/231; TŞS, 335, 119/319; TŞS, 349, 84/238.

1877 Adana sâlnâmesinde 21 mahalle adı geçmektedir. Doğuda Cami-i Atik, Çataklı, Çıplak, Debbaghane, İskiliç, Musalla, Sakızlı, Şahin, Şamlı, Tekke, Zorbaz; batıda ise Camiu'n-Nur, Ermeni, Eski Ömerli, Kızıl Murad, Küçük Minare, İnce Hark, Müftü, Sofular, Yeni Ömerli ve Yeni Mahalle mahalleleri yer almaktadır⁶⁴. Haleb sâlnâmelerinde kayıtlı olan Cami-i Cedid Mahallesi'ne, Adana sâlnâmesinde yer verilmemiştir. Ayrıca Haleb sâlnâmelerinde sadece Ömerli adıyla kayıtlı bir mahalle bulunurken, 1877 Adana sâlnâmesinde Eski Ömerli ve Yeni Ömerli adında iki ayrı mahallenin ismi geçmiştir. Yine Çıplak, Ermeni, İnce Hark, İskiliç, Musalla, Şahin ve Yeni Mahalle 1868-1869 Haleb sâlnâmelerinde olmayıp, 1877 Adana sâlnâmesinde bulunan mahallelerdir.

Tarsus Şer'îye Sicilleri arasında yer alan ve 1878-1885 yıllarını kapsayan hâsılat defterine göre şehirde Afgan, Araplar, Cami-i Atik, Cami-i Cedid, Camiu'n-Nur, Cemeli, Çataklı, Çıplak, Debbaghane, Ermeni, Eski Ömerli, İnce Hark, Kızıl Murad, Küçük Minare, Musalla, Müftü, Sakızlı, Sofular, Şamlı, Tekke, Yeni Ömerli ve Zorbaz Harkı olmak üzere 22 mahalle vardır⁶⁵.

Hâsılat defteri dışındaki sicillerde ise Afgan, Cami-i Atik, Cami-i Cedid, Camiu'n-Nur, Cemeli, Çataklı, Çıplak, Debbaghane, Ermeni (Zimmiyan, Hıristiyan, Ermeniyan), İnce Hark, Kızıl Murad, Küçük Minare, Musalla, Müftü, Ömerli, Ömer, Eski Ömerli, Yeni Ömerli, Sakızlı, Sofular, Şamlı, Tekke, Yeni Mahalle ve Zorbaz Harkı olmak üzere 24 mahalle ismine rastlanmıştır.

Eski Ömerli ve Yeni Ömerli, Ömerli mahallesinin ikiye ayrılmasıyla oluşan mahallelerdir. Nitekim 27 Şubat 1888'de Yeni Ömerli Mahallesi'nden Hüsniye binti Süleyman ve oğlu İbrahim'in, Rum milletinden Kostantin'e olan 100 adet sîm mecidiyye borçlarına karşılık Ömerli mahallesindeki 1 havlu derûnunda taş bina 2 göz tahtânî menzili rehin bıraktıkları görülmüştür⁶⁶. Bu belgede önce Yeni Ömerli Mahallesi zikredilmiş, ardından da “*âñifü'z-zikr Ömerli Mahallesi*” ifadesine yer verilmiştir. Burada geçen *âñifü'z-zikr*, biraz önce zikredilen anlamında bir terkiptir. Bu durumda “*âñifü'z-zikr Ömerli Mahallesi*” ibaresi, az önce bahsedilen Ömerli (Yeni Ömerli)

⁶⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 59-60.

⁶⁵ TŞS, 387, 1-94.

⁶⁶ TŞS, 330, 15/25.

mahallesi manasına gelmektedir. Yine 5 Mart 1888 tarihinde kaydedilen başka bir borç akdinde ise Eski Ömerli Mahallesi'nden Hasan b. Mehmed, Tüccar Hoca Manliyyus'a olan 4.500 kuruş borcuna karşılık Ömerli Mahallesi'ndeki fevkânî ve tahtânî 2 bâb menziline rehin bırakmıştır⁶⁷. Burada da önce Eski Ömerli Mahallesi adıyla kaydedilen mahalleden, belgenin devamında yine aynı şekilde “*âniñü 'z-zikr Ömerli Mahallesi*” ifadesine yer verilmesi, buradaki Ömerli Mahallesi'nin aslında Eski Ömerli Mahallesi olduğunu göstermektedir. Ömer Mahallesi şeklindeki kaydın ise aslında Ömerli olduğu, son iki harfin eksik yazılmasından kaynaklanan bir durumun söz konusu olabileceği tahmin edilmektedir. Zira sicillerin dışındaki kayıtlarda da 1877'den itibaren XX. yüzyılın sonlarına kadar Eski Ömerli ve Yeni Ömerli mahalleleri sürekli zikredilmekte, Ömer adını taşıyan ayrı bir mahalleye rastlanmamaktadır⁶⁸. Buna göre hâsılat defteri dışındaki sicillerde de 22 mahalle bulunmaktadır.

Şahin ve İskiliç mahalleleri, sadece 1877 Adana Sâlnâmesi'nde kayıtlıdır. Araplar Mahallesi ise hâsılat defterinde bulunmasına rağmen, diğer sicillerle sâlnâmelerde yer almamıştır. Buna karşılık 1852'den itibaren diğer siciller ile 1877 sâlnâmesinde adından bahsedilen Yeni Mahalle, hâsılat defterinde kayıtlara geçmemiştir.

1890-1902 yıllarına ait sâlnâmelerde ise 24 mahalle bulunduğu kaydedilmektedir⁶⁹. Ancak burada mahalle isimlerine yer verilmediği için öncekilerle kıyaslama imkânı bulunmamaktadır.

Bu bilgilerden sonra Tarsus'un XVI. asır ile XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki mahallelerini şu şekilde tablolandırmak mümkündür.

---

⁶⁷ TŞS, 330, 19/32.

⁶⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 59-60; Tarsus'un 1981 Yılı Ekonomik Raporu, haz. TTSO, s. 25; Akgündüz, Ahmed-Baş, Yaşar-Tekin, Rahmi-Kaşıkçı, Osman, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshâb-ı Kehf*, İstanbul 1993, s. 167; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 68.

⁶⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; (1309), s. 104; (1312), s. 95; (1318), s. 186; (1320), s. 187.

Tablo I: Tarsus'un XVI. Asır ile XIX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Mahalleleri

Sıra	XVI. Yüzyıldaki Mahalleler	Sıra	XIX. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Mahalleler
1	Abdi Halife	1	Afgan
2	Adana Kapısı	2	Arablar
3	Deniz Kapısı	3	Cami-i Atik
4	Bayramlı	4	Cami-i Cedid
5	Boyacı Ömer	5	Camiu'n-Nur
6	Camiu'n-Nur	6	Cemeli
7	Çereci	7	Çataklı
8	Çomak	8	Çıplak
9	Debbağhane	9	Debbağhane
10	Ermeniyan	10	Ermeni
11	Hasan Fakih Mescidi	11	Eski Ömerli
12	Karagündük Mescidi	12	İnce Hark
13	Kazazoğlu	13	İskiliç
14	Kilise Cami	14	Kızıl Murad
15	Kilise Mescidi	15	Küçük Minare
16	Diğer Kilise Mescidi	16	Musalla
17	Mahkeme Mescidi	17	Müftü
18	Mah Paşa Mescidi	18	Sakızlı
19	Mestan Mescidi	19	Sofular
20	Mustafaoğlu Mescidi	20	Şahin
21	Sofular	21	Şamlı
22	Şeyh Muhyiddin	22	Tekke
23	Tahtalı Mescid	23	Yeni Ömerli
24	Taife-i Gurbetân	24	Yeni Mahalle
25	Urfalı (Ruhalu) Mescidi	25	Zorbaz Harkı
26	Yayla Hacı Mescidi		
27	Zaviye-i Mencek		
28	Zaviye-i Şeyh Muhyiddin Cemaat-i Sufiyan-ı Halvetî		

Tablo I’de de görüldüğü gibi Tarsus’un, XVI. asırdaki mahalleleri ile XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki mahallelerin gelişim seyrinde birçok mahalle isminin değişmesi dışında fazla bir farklılık gözlenmemektedir. Her iki dönemdeki mahalle sayıları neredeyse aynıdır. Camiu’n-Nur, Debbaghane, Sofular ve Ermeni dışındaki mahallelerin ismi değişmiştir. İlk mahalleler daha çok cami, mescid, zâviye vs. dinî ve sosyal kurumlarla isimlendirilirken, incelenen dönemde söz konusu müesseselere nispet edilen mahalle isimlerinde azalma olduğu dikkat çekmektedir.

1) Mahallelerin Fizikî Yapısı

Şehirleri oluşturan unsurların başında mahalleler gelmektedir. Mahalleleri meydana getiren birimler arasında da evler önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple evlerin fizikî özellikleri aynı zamanda mahallelerin fizikî yapısını da büyük ölçüde yansıttığı için onların bu özelliklerinin bilinmesi oldukça önemlidir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait olan şer‘iye sicillerindeki tereke, miras, borç alıp-verme, ev satışı ve vakıf kaydı gibi birçok belgede hemen her mahalleden çok sayıda evin fizikî özelliklerini yansıtan verilere rastlanmıştır. Araştırmayı belge yığını haline getirmemek için burada söz konusu kayıtların tamamına yer verilmeyecektir. Öte yandan çok az örnekten yola çıkılarak bir genelleme yapılmasından da kaçınılacaktır. Bu suretle konuyla ilgili belgelerden bazı örnekler zikredilerek evlerin fizikî karakteri üzerinde genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

İnceleme kapsamına giren sicillere göre Tarsus evlerinin genellikle avlulu ve bahçeli olduğu görülmektedir. Örneğin, Ermeni Mahallesi’nden Hacı Bogos 11 Kasım 1853’de “*beş bâb fevkânî ve tahtânî oda ve havlu ve derûn-ı havluda vâki’ bir aded bi’r-i mâi ve muttasıl eşcâr-ı müsmire bahçeyi müstemil menzili*” Hoca İlyas’a 12.000 kuruşa satmıştır⁷⁰. 4 Kasım 1860’da Sakızlı Mahallesi’nden Berber Hasan, aynı mahallede “*üzeri köşklü bir bâb dam ve iki bâb huğ ma’a havluyu müstemil bir bâb mülk menziline*” daha önce İzzet Efendi’nin 2.500 kuruşa satın aldığı beyan etmiştir. Ancak söz konusu satış esnasında sarhoş olduğu için İzzet Efendi’nin kendisini

---

⁷⁰ TŞS, 294, 115/185.

aldattığını ve bu sebeple satış akdinin fesh edilerek evinin geri verilmesini istemiştir⁷¹. 2 Nisan 1871 tarihli bir belgede Ermeni Mahallesi'nde "*bir bâb fevkânî ve yedi bâb tahtânî oda ve üç bâb mağaza ve eşcâr-ı müsmire gayr-i müsmire bir kıt'a bahçe ve havluyu müstemil bir bâb mülk menzil*" bulunmaktadır⁷². 5 Haziran 1891'de Afgan Mahallesi'nden Durmuş b. Ahmed, babasından kendisine intikal eden Tekke Mahallesi'ndeki "*dört göz tahtânî menzil ma'a havlunun*" Yemen'de askerlik yaptığı sırada, Süleyman b. Ali tarafından üç odanın kendisine ait olduğunu gösteren sahte bir tapu düzenleterek müdahale ettiği gerekçesiyle mahkemeye başvurmuştur⁷³.

Evlerin sokak kapısı avluya açılır ve eve buradan girilirdi⁷⁴. Belgelerde sık sık "*tahtânî ve fevkânî*" ifadesinin geçmesi birçok evin en az iki katlı olduğunu göstermektedir. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Tarsus evlerinin mimarî açıdan incelendiği bir çalışmada daha çok iki ya da üç katlı evlerin varlığı tespit edilmiştir⁷⁵. Bununla birlikte "*bir bâb mülk dam, bir bâb menzil, iki gözlü menzil*" ifadeleriyle kaydedilen evlerin tek katlı olduğu tahmin edilmektedir. Zira incelenen dönemde Tarsus'ta tek katlı evlerin de varlığı bilinmektedir⁷⁶.

Evlerin oda sayıları farklılık göstermektedir. Sicillerde oda veya göz olarak açık bir şekilde sayıları belirtilen 48 eve rastlanmıştır. Bunlardan 18'i iki⁷⁷, 11'i ise dört odalıdır⁷⁸. Buna göre Tarsus evlerinin daha çok iki ve dört odalı olduğu söylenebilir.

---

⁷¹ TŞS, 297, 311/494.

⁷² TŞS, 304, 264/492.

⁷³ TŞS, 322, 24/80.

⁷⁴ 5 Kasım 1853 tarihli bir satış akdinde, Kızıl Murad Mahallesi'nde "*bir bâb fevkânî ve tahtânî ve diğer bir bâb tahtânî menzil ma'a havlu ve sokak kapısının*" müzayede usulüyle 3.000 kuruşa satıldığı kaydedilmiştir. Bkz. TŞS, 294, 81/112. 25 Mayıs 1889 tarihli bir başka belgede Afgan Mahallesi'nde "*Mir Ahmed'in hânesinin sokak kapısı*" ifadesine yer verilmiştir. Bkz. TŞS, 319, 92/266.

⁷⁵ Bkz. Gürani, Fehime Yeşim, *Tarsus Evlerinin İç Mekan Organizasyonunda 1800-1998 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişimlerin Analizi*, ÇÜFBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 1999, s. 39-42.

⁷⁶ Yanılmaz, Betül G., *Tarsus Sungurlar Evi*, İTÜFBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2000, s. 21-22.

⁷⁷ "*İki bâb oda ve havluyu müstemil bir bâb mülk menzil*" TŞS, 297, 339/530, Ayrıca bkz. TŞS, 297, 450/705; TŞS, 298, 65/115, 67/117; TŞS, 304, 89/155, 253/474, 264/492; TŞS, 319, 4/1; TŞS, 324, 6/5, 35/68; TŞS, 330, 4/2, 15/25, 62/129, 80/176, 98/234; TŞS, 331, 44/48; TŞS, 335, 158/445; TŞS, 353, 2/2.

⁷⁸ "*Dört göz tahtânî menzil*" TŞS, 322, 24/80. Ayrıca bkz. TŞS, 297, 308/490, 309/491, 367/577; TŞS, 319, 25/61, 84/253; TŞS, 324, 32/65; TŞS, 329, 16, 20; TŞS, 330, 5/6, 43/85.

Bununla birlikte 6 adet tek⁷⁹, 6 adet üç⁸⁰, 3 adet beş⁸¹, 2 adet altı⁸², bir adet yedi ve bir adet de sekiz odalı ev bulunmaktadır⁸³.

Evlerin birçoğunda sofa mevcuttur. Nitekim Şubat 1853'te Kusun Kazası Ekberler Köyü'nden Şerife Hâtûn, Cami-i Atik Mahallesi'nde "*iki bâb beyt-i tahtânî ve sofa ve havlu ve havlu kapısının*" kendisi ile vasîsi bulunduğu mecnun kız kardeşine anneleri tarafından miras kaldığını söylemiştir⁸⁴. 31 Mayıs 1857'de "*bir bâb fevkânî menzil ve uğrunda bir kıt'a sofa ma'a havlu ve kenif ve sokak kapısı*" olan bir evin, Tarsus'ta Müftü Mescidi Kütüphanesi'ne vakfedildiği kayıtlara geçmiştir⁸⁵. 6 Haziran 1863 tarihli bir belgede Ermeni Mahallesi'nde "*iki bâb tahtânî beyt ve sofa ve bir bâb ahır ma'a havluyu müstemil*" ifadelerine yer verilmiştir⁸⁶. 2 Haziran 1864 tarihini taşıyan bir miras kaydında Kızıl Murad Mahallesi'nde "*uğru sofalı iki bâb fevkânî oda ve bir bâb tahtânî matbah ve bir köhne tahta ve havluyu müstemil mülk menzil*" bulunmaktadır⁸⁷. 15 Şubat 1889 tarihli bir borç alıp-verme işlemi ise 300 adet sîm mecidiyye borca karşılık Müftü Mahallesi'ndeki "*iki bâb fevkânî ve iki bâb tahtânî uğru sofalı bir bâb mülk menzilin*" rehin bırakıldığı görülmektedir⁸⁸.

Sofalar, iklim faktörüne uygunluk göstermektedir. Odaların sokağa açılan tarafı ile sofaya açılan taraftaki pencerler vasıtasıyla havalandırma sağlanmıştır. Sofalar, avluya açık olarak tasarlanmış ve hâkim rüzgâr yönüne göre güneye yönlendirilmiştir⁸⁹.

Bölgede nem oranının fazla olması sebebiyle tavanlar yüksek tutularak evlerin rüzgâr alması sağlanmıştır. Zemin kat rutubetten dolayı birkaç basamak yüksek

⁷⁹ "*Bir bâb tahtânî oda*" TŞS, 304, 1/2. Ayrıca bkz. TŞS, 298, 68/119; TŞS, 304, 62/109; TŞS, 319, 88/260; TŞS, 330, 65/137; TŞS, 406, 176/261.

⁸⁰ "*Üç göz tahtânî harabe menzil*" TŞS, 349, 31/76. Ayrıca bkz. TŞS, 309, 1/1; TŞS, 319, 27/69; TŞS, 322, 24/80; TŞS, 331, 34/37; TŞS, 406, 180/266.

⁸¹ "*Beş bâb fevkânî ve tahtânî oda*" TŞS, 294, 115/185. Ayrıca bkz. TŞS, 322, 114/294; TŞS, 331, 26/29.

⁸² "*Bir havlu derûnunda dört göz fevkânî iki göz tahtânî hâne*" TŞS, 330, 9/14. Ayrıca bkz. TŞS, 330, 22/39.

⁸³ 7 odalı ev için bkz. TŞS, 328, 17/34. 8 odalı ev için bkz. TŞS, 304, 264/492.

⁸⁴ TŞS, 294, 30/31.

⁸⁵ TŞS, 297, 47/75.

⁸⁶ TŞS, 299, 90a/351.

⁸⁷ TŞS, 304, 253/474.

⁸⁸ TŞS, 324, 23/40.

⁸⁹ Gürani, *agt*, s. 29.

tutulmuştur. Yazın yaylaya gidemeyenler, sıcak havanın etkisinden korunmak için güneye yönlendirilmiş ve rüzgâr alabilen bir odayı yazlık olarak kullanmaktaydılar⁹⁰.

Yörede ekonominin temeli tarıma dayanmaktadır. Osmanlıların fethinden itibaren şehirde yetiştirilen önemli tarım ürünlerinden birisi pamuktur⁹¹. İncelenen tereke kayıtlarında da pamuk ve pamukla ilgili ürünler mevcuttur⁹². Tarladan toplanan pamuğun işlenmesi ve depolanması için özel mekânlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple birçok evin giriş katında, sokakla doğrudan bağlantısı bulunan ve yöre halkı tarafından mağaza olarak adlandırılan bölümler yer almaktadır⁹³. Örneğin, Ermeni Mahallesi'nden Abdülkadir İbn Hacı Ahmed Ağa ve Kız kardeşi Ayşe Hâtûn'a ait 2 Nisan 1871 tarihli miras kaydında “*bir bâb fevkânî ve yedi bâb tahtânî oda ve üç bâb mağaza*” bulunmaktadır⁹⁴. 28 Nisan 1875'te Camiu'n-Nur Mahallesi'nde “*bir bâb kebîr mağaza ve derûnunda üç bâb fevkânî odayı müştemil mülk mağaza*” 50.667 kuruşa satılmıştır⁹⁵. Ayrıca bu tür ürünlerin pazarlandığı yerlerde ve hanların yakınında da mağazalar bulunmaktaydı⁹⁶. Nitekim 26 Mayıs 1889 tarihli bir belgede Kızıl Murad Mahallesi'nde “*elli iki bâb oda ve ittisâlinde dokuz bâb mağaza ve Abacı Hanı ittisâlinde altı bâb mağaza*” kayıtlıdır⁹⁷. Mağazaya getirilecek olan ürünler develerle taşındığından mağaza girişleri yüksek tutulmuştur⁹⁸.

19 Mayıs 1896 tarihli bir belgede “*Cami-i Atik Mahallesi'nde Mısırzâde'nin selâmlığı*”⁹⁹ ifadesi geçmektedir. Yine Tarsus'ta Sungurlar evinde selâmlık bulunmaktaydı¹⁰⁰. Ancak selâmlık olarak adlandırılan mekânlara daha çok şehir eşrafından bazı kişilerin evinde veya konağında rastlanmıştır. Bu da Tarsus'ta haremlik-

⁹⁰ Gürani, *agt*, s. 29.

⁹¹ Bkz. 1523 Tarihli Tarsus Kanûnnâmesi BOA, Tapu 450, s. 492; 1526 Tarihli Çukur-Âbâd Kanûnnâmesi BOA, Tapu 998, s. 302-303; 1543 Tarihli Tarsus Kanûnnâmesi BOA, Tapu 229, s. 23-25.

⁹² Cingan Köyü'nden Mehmet b. Veli'in terekesinde çırçır (pamuğu çekirdeğinden ayıran alet), çıkırık (iplik bükmeye yarayan alet), kutnî (pamuk veya ipekle karışık pamuktan dokunmuş kalın ensiz kumaş çeşidi) vs. bulunmaktadır. TŞS, 294, 38/41-42. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 42/47, 56/72, 194/312, 196/315.

⁹³ TŞS, 304, 264/492, 264/492; TŞS, 309, 1/1; TŞS, 330, 60/124.

⁹⁴ TŞS, 304, 264/492.

⁹⁵ TŞS, 309, 1/1.

⁹⁶ TŞS, 330, 60/124.

⁹⁷ TŞS, 330, 60/124.

⁹⁸ Gürani, *agt*, s. 39.

⁹⁹ TŞS, 352, 18/50.

¹⁰⁰ Bkz. Yanılmaz, *agt*, s. 35.

selâmlık uygulamasının çok yaygın olmadığı izlenimini vermektedir. Aynı şekilde diğer Osmanlı şehirlerinde de benzer örnekler görülmüştür¹⁰¹.

Tarsus'un önde gelen aileleri daha geniş konutlar olan konaklarda oturmaktaydılar. Nitekim Debbağhane Mahallesi'nde Mısrîzade Kerimesi Ayşe Hanım'a ait on bir odalı bir konak mevcuttur¹⁰². Yine Küçük Minare Mahallesi'nden Çörekçizâde Süleyman Efendi'nin, aynı mahallede yedi odalı bir konağı vardı¹⁰³. Kızıl Murad Mahallesi'nde ise birisi dokuz, diğeri de sekiz odalı olmak üzere iki konak daha bulunmaktaydı¹⁰⁴.

Tarsus evlerinin ana yapı malzemesi taştır. 27 Şubat 1888 tarihini taşıyan bir borç akdinde 100 adet sîm mecdiyye borca karşılık “*bir havlu derûnunda taş bina iki göz tahtânî menzil*” rehin bırakılmıştır¹⁰⁵. Taşın yumuşak ve kolay işlenebilir olması, girişlerde ve pencere kenarlarında zengin taş işçiliğinin yapılmasını sağlamıştır. Evlerin tamamı ya taştan, ya da alt kat taş, üst kat ise ahşap iskelet arası dolgu şeklinde tasarlanmıştır. Ahşap daha çok taşıyıcı işlevi görmekle birlikte çatı kirişleri, pencere ve kapı doğramaları ile tavan kaplamada kullanılmaktaydı. Evlerin birçoğunun üstü topraktır. Bir kısmı ise kiremitle örtülmüştür¹⁰⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus yöresinde “huğ” diye bilinen bir ev tipi daha bulunmaktaydı. Örneğin, Ermeni Mahallesi'nden Göçer oğulları Mihail ve Serkis'e ait 30 Nisan 1853 tarihli terekede Camiu'n-Nur Mahallesi'nde “*bir bâb hûğ*” kayıtlıdır¹⁰⁷. 23 Nisan 1890 tarihli bir başka belgede ise “*Koca Yusuf Huğu ve Ali Dede Huğu*” ifadeleri geçmektedir¹⁰⁸.

Bu tür evlerin en önemli yapı malzemesini dere kenarlarında yetişen kamış/kargılar oluşturmaktadır. Yapının iskeletini meydana getiren ağaç gövde ve

---

¹⁰¹ Bkz. Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 44; Faroqi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2002, s. 170.

¹⁰² TŞS, 330, 48/92.

¹⁰³ TŞS, 330, 21/37.

¹⁰⁴ TŞS, 352, 42/116.

¹⁰⁵ TŞS, 330, 15/25.

¹⁰⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Gürani, *agt*, s. 43 vd. Yanılmaz, *agt*, s. 49 vd.

¹⁰⁷ TŞS, 294, 65/86.

¹⁰⁸ TŞS, 330, 92/209.

dalları, köşelere dikey eksenlere gelecek şekilde dikmeler olarak yerleştirilir. Bu dikmeler arasına 3-5 kamış dikey, 5-6 kamış da yatay hale getirilerek hasır öreri gibi örülmek suretiyle yapının duvarı ile çatısı oluşturulur. Daha sonra hava ve suyun kargılar arasından içeri geçmesini engellemek için duvarlar hem içten hem de dıştan sıvanır. Bu konuyla ilgili yapılan bir saha araştırmasında Tarsus'ta yaşayan ve son kargı ustalarından olan Zekeriya Yıldız'ın, huğ tipi evler hakkında “iki yılda bir sıvanırsa 100-200 sene yaşar” bilgisini verdiği nakledilmiştir¹⁰⁹.

2) Dinî ve Etnik Gruplar Açısından Mahalleler

Osmanlılarda, ana unsur Müslüman Türkler olmakla birlikte diğer din ve milletlere mensup grupların da yaşadıkları bir gerçektir. Ancak Anadolu şehirlerinde yaşayan farklı unsurlar, Müslümanlara oranla hiçbir zaman çoğunluğu sağlayamamışlardır. Nitekim 1881/82-1893 nüfus sayımına göre Tarsus'ta Ermeni, Rum, Katolik ve Protestanların toplamının genel nüfusa oranı % 5.53'tür¹¹⁰.

Tahrir defterlerine göre şehrin mahallelerini, Müslüman ve gayrimüslim mahallesi olmak üzere iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Yukarıda da belirtildiği gibi 1519'dan itibaren şehirde bir gayrimüslim (Ermeni) mahallesi bulunmaktadır. Onun dışındaki tüm mahalleler ise Müslüman mahallesidir.

İncelenen sicillere göre ise Tarsus'un mahalleleri, Müslüman mahalleleri ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları mahalleler olarak iki kısma ayrılmaktadır.

Aşıkpaşazâde, Adana ve Tarsus'taki gayrimüslim unsurun Ermeni olduğunu belirtmiştir¹¹¹. Tahrir defterleri temel kaynak alınarak yapılan araştırmalara göre de XVI. asırda Tarsus şehir merkezinde, Ermeni Mahallesi'nde sakin olan az sayıdaki Ermeni dışında gayrimüslim unsur bulunmadığı tespit edilmiştir¹¹².

¹⁰⁹ Yenişehirlioğlu, Filiz- Müderrisoğlu, Fatih- Alp, Suat, *Mersin Evleri*, Ankara 1995, s. 54.

¹¹⁰ Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 164-165.

¹¹¹ Aşıkpaşazâde, *age*, s. 225.

¹¹² Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, 245; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, 78.

Daha sonraki dönemlerde şehirde başta Rumlar olmak üzere çeşitli dinî ve etnik gruplara rastlanmaktadır. Rumların, Tarsus'a ne zaman gelmeye başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. İncelenen sicillerde, Şam ve Beyrut'tan Rumların, Kapadokya'dan Rum ve Ermenilerin, Lübnan'dan ise Mârûnîlerin, Tarsus'a göç ettiği görülmüştür. Dışarıdan gelen gayrimüslimlerin daha önce Müslümanların yaşadığı mahallelere yerleşmesiyle, şehirdeki bazı Müslüman mahallelerin dinî ve etnik yapısı değişerek farklı unsurların bir arada yaşadıkları mahalleler şekline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim sicillere geçen "*Kayseriyyeli olup Camiu'n-Nur Mahallesi'nde sakin tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinden Barsih (?)*"¹¹³, "*Sofular Mahallesi sâkinlerinden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden Şamlı Derzi Necib veled-i Andon*"¹¹⁴, "*Medîne-i Tarsus mahallâtından Sofular Mahallesi'nde mukim devlet-i 'aliyye tebe'asının Rum milletinden Beyrutlu Derzi Necib*"¹¹⁵ ifadeleri bu fikri desteklemektedir.

Araştırılan dönemde Ermeni Mahallesi'nde, Ermenilerin dışında Rum ve Müslümanlar da oturmaktadır. XVI. yüzyılda bu mahallede sadece az sayıda Ermeni yaşadığına göre söz konusu mahalledeki Rumların daha sonraki dönemlerde dışarıdan gelip buraya yerleştikleri rahatlıkla söylenebilir. Ermeni Mahallesi'ndeki Müslümanların buraya nasıl yerleştikleri hakkında sicillerde bir bilgiye rastlanmamıştır.

Osmanlı şehirlerinde hem XIX. Asırda, hem de daha önceki dönemlerde bazı mahallelerde Müslüman, bazı mahallelerde de gayrimüslimler çoğunlukta yaşamaktaydılar. Ancak hiçbir zaman farklı unsurların mahallelere yerleşiminde katı bir ayrışmaya tâbi tutulmadıkları gözlenmektedir¹¹⁶. Müslümanlar, gayrimüslim mahallesinden ev satın alıp oraya yerleşebildikleri gibi, gayrimüslimler de Müslüman mahallesinden ev satın alabiliyorlardı. Nitekim XVII. yüzyılda Kudüs'te Müslümanların, Yahudi Mahallesi'nden ev satın aldıkları gibi gayrimüslimlerin de Müslüman mahallelerinden ev aldıklarına şahit olunmuştur¹¹⁷. Aynı şekilde Tarsus'ta da

---

¹¹³ TŞS, 324, 49/106.

¹¹⁴ TŞS, 335, 147/411.

¹¹⁵ TŞS, 335, 11/38.

¹¹⁶ Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 93-98; Yılmazçelik, *age*, s. 44-50.

¹¹⁷ Ze'evi, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000, s. 26. Ayrıca bkz. 48. dipnot.

bazı Müslümanların, bu ve benzeri yollarla Ermeni Mahallesi'ne yerleşmeleri sonucunda bu mahallenin de artık Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları bir mahalle haline geldiği söylenebilir. Bu nedenle burada mahalleler Müslüman mahalleleri ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları mahalleler olarak iki kategoride ele alınacaktır.

a) Müslüman Mahalleleri

Araştırma kapsamına giren sicillerde yer alan Afgan, Çataklı, Cemeli, Çıplak, İnce Hark, Musalla, Müftü, Eski Ömerli, Yeni Ömerli, Sakızlı, Şamlı, Zorbaz Harkı ve Yeni Mahalle'ye ait belgelerin tamamı Müslümanlarla ilgilidir. Bu sebeple söz konusu mahalleler Müslüman mahalleleri olarak adlandırılmıştır.

Bu mahallelerde oturanların büyük bir kısmını Türkler oluşturmaktadır. Bazı belgelerde “Çataklı Mahallesi sakinlerinden iken bundan akdem fevt olan Arab Ali Efendi”¹¹⁸, “Medîne-i Tarsus mahallâtından Cemeli Mahallesi'nden ve tebe'a-i İraniyye'den Abdülkadir”¹¹⁹ vb. ifadelerin geçmesi bu mahallelerde az da olsa Arap kökenlilerle İran uyruklu kişilerin de yaşadığını göstermektedir.

Afgan Mahallesi sakinlerinin bir kısmını, Afganistan'dan gelip buraya yerleşenler oluşturmuştur¹²⁰. Sakızlı Mahallesi'nde yaşayanların önemli bir kısmı ise Diyarbakır, Trablus ve Sivas gibi şehirlerden gelmiştir¹²¹.

b) Müslümanlarla Gayrimüslimlerin Bir Arada Yaşadıkları Mahalleler

Araştırılan dönemde Cami-i Atık, Cami-i Cedid, Camiu'n-Nur, Debbağhane, Ermeni, Kızıl Murad, Küçük Minare, Sofular ve Tekke mahallelerinde Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşamaktaydı.

---

¹¹⁸ TŞS, 297, 216/344.

¹¹⁹ TŞS, 349, 284/849.

¹²⁰ “Afgan Mahallesi'nde kâin Afgan Mîr Ahmed'in hânesinde” TŞS, 319, 92/266. “Afgan Mahallesi'nde vâk'i Afgan İskender” TŞS, 324, 6/5. “Afgan Mahallesi'nde ve Afgan ahâlisinden gâib ani'l-meclis Mehmed nâm kimesne” TŞS, 349, 35/92.

¹²¹ “Sakızlı Mahallesi'nden Diyarbekirli Oğlu Hasan” TŞS, 322, 114/295. “Sakızlı Mahallesi'nden Diyarbekirli Hacı Mehmed Ağa” TŞS, 322, 115/297. “Sakızlı Mahallesi'nde kâin Diyarbekirli İsmail Ağa menzili” TŞS, 322, 114/294. “Sakızlı Mahallesi'nden Trabluslu Oğlu Ahmed” TŞS, 322, 46/146. “Sakızlı Mahallesi'nde mukim Sivashlı Osman” TŞS, 329, 22.

İncelenen sicillerdeki belgelerin çoğunluğu gayrimüslimlere ait olan tek mahalle Ermeni Mahallesi'dir. Bunlar içinde en kesif olanı Ermeni Grogeryendir¹²². Ayrıca Ermeni Protestan da bulunmaktadır¹²³. Mahallede az sayıda da Rum milletine rastlanmıştır¹²⁴. 18 Nisan 1870 tarihli bir belgede ise Yunan konsolosu Hıristofiros'un, bu mahallede oturduğu görülmüştür¹²⁵. Bununla birlikte Ermeni Mahallesi'nde hatırı sayılır miktarda Müslüman nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. Bir belgede yer alan "*Medîne-i Tarsus mahallâtından Ermeni Mahallesi imamı*"¹²⁶ ifadesi bu mahallede bir cami veya mescidin bulunmasını gerektirecek kadar Müslüman nüfusun yaşadığı izlenimini vermektedir.

Şehrin merkez mahallesi olan ve daha çok esnaf ve tüccarların oturduğu Camiu'n-Nur Mahallesi'nde, Müslümanlarla gayrimüslimlere ait belgelerin neredeyse eşit yoğunlukta olduğu görülmüştür¹²⁷. Bu da Camiu'n-Nur'un, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de kesif bir şekilde yaşadıkları bir mahalle olduğunu düşündürmektedir. Müslümanlar arasında az da olsa Arap ırkına rastlanmıştır¹²⁸.

¹²² "*Ermeni Mahallesi ahâlisinden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinden Kuyumcu Oğlu Agop Ağa*" TŞS, 349, 131/413. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 65/86, 99/142, 103/156, 115/185, 120/191, 128/205, 178/284, 178/285, 203/327; TŞS, 295, 19/29, 35/48, 36/50, 88/134, 90/137; TŞS, 297, 63/93, 384/599; TŞS, 298, 65/115, 89/169; TŞS, 299, 99a/377, 133b/483; TŞS, 304, 24/46, 26/50, 37/70, 66/120, 74/133, 98/170, 125/222, 169/311, 172/318, 175/324-325, 206/394, 213/406, 221/424; TŞS, 309, 39/65; TŞS, 319, 18/37, 19/39, 78/231; TŞS, 322, 12/44, 81/219, 111/290, 81/219, 111/290; TŞS, 327, 63/192; TŞS, 328, 20/42, 49/98; TŞS, 330, 8/12, 11/18, 34/65, 35/69, 61/128, 62/129, 86/197, 87/192, 97/233; TŞS, 331, 27/30, 33/36, 36/39; TŞS, 335, 12/40, 68/208, 102/292, 103/293, 104/295, 111/306, 115/313, 121/327, 122/332, 165/473, 201/562, 206/579, 234/613, 235/618, 348/638, 351/647, 353/653, 355/659, 359/675; TŞS, 348, 17/19, 22/23; TŞS, 349, 38/95, 83/232, 141/432, 198/551, 202/562, 208/594; TŞS, 352, 2/3, 6/13, 21/56, 47/129, 48/130, 49/137; TŞS, 353, 29/27; TŞS, 406, 63/78, 82/105, 85/109, 110/146, 125/167, 161/236, 162/238.

¹²³ "*Ermeni Mahallesi'nden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinin Protestan cemaatinden Hacı Mesih veled-i Çerçi Agop*" TŞS, 349, 170/522. Ayrıca bkz. TŞS, 319, 89/263, 97/281, 99/288; TŞS, 349, 236/748, 237/752, 324/933, 379/1075.

¹²⁴ "*Medîne-i Tarsus mahallâtından Ermeni Mahallesi'nde vâki' tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden Hacı Nikola Ağa menzili*" TŞS, 335, 103/294.

¹²⁵ TŞS, 304, 120/211.

¹²⁶ TŞS, 349, 337/974.

¹²⁷ Müslümanlarla ilgili kayıtlar için bkz. TŞS, 294, 2/1, 15/9, 99/142, 102/154, 103/157, 153/244, 155/247; TŞS, 295, 72/107, 139/205, 172/255; TŞS, 299, 3b/10; TŞS, 329, 26; TŞS, 330, 28/56, 66/140, 88/193, 111/272; TŞS, 331, 29/32; TŞS, 349, 146/445, 150/453.

Gayrimüslimlerle ilgili kayıtlar için bkz. TŞS, 294, 198/318; TŞS, 298, 94/178; TŞS, 309, 1/1; TŞS, 319, 25/61; TŞS, 322, 1/3, 41/133; TŞS, 324, 49/106; TŞS, 328, 26/51; TŞS, 329, 22; TŞS, 330, 22/39, 28/55, 112/275; TŞS, 331, 18/22; TŞS, 335, 24/87, 185/519; TŞS, 349, 85/243.

¹²⁸ "*Camiu'n-Nur Mahallesi ahâlisinden Kasab Tahir Ağa ibn Arab Ahmed*" TŞS, 335, 157/442.

Gayrimüslimlerin çoğunluğunu Osmanlı tebaası Rumlar oluşturmakla birlikte¹²⁹, Yunan vatandaşı Rumlar da vardır¹³⁰. Ayrıca bu mahalle sakinleri arasında Ermeniler de bulunmaktadır¹³¹.

Öte yandan Cami-i Cedid, Debbâğhane, Kızıl Murad, Küçük Minare ve Sofular mahalleleri ile ilgili kayıtların çoğunluğu Müslümanlara aittir. Müslümanlarla ilgili belgeler arasında zaman zaman Arap kökenlilere de tesadüf edilmiştir¹³². Yine söz konusu mahallelerde İran vatandaşı olan bazı kişilerin de yaşadığı görülmüştür¹³³.

Bu mahallelerin gayrimüslim sakinlerini ise Osmanlı tebaası Rum Ortodoks, Rum Katolik, Ermeni Katolik ve Marûnî olmak üzere farklı din ve etnik unsurlar oluşturmuştur¹³⁴. Aynı zamanda Yunan vatandaşı olan Rumlar da bulunmaktadır¹³⁵.

Cami-i Atik ve Tekke mahallelerinde ise gayrimüslimlere çok nadir rastlanmıştır. Cami-i Atik Mahallesi'ne ait kayıtlardan sadece ikisi gayrimüslimlerle ilgilidir. Bunlardan biri Ermeni Protestan¹³⁶, diğeri de Rum milletindedir¹³⁷. Diğer belgelerin tamamı Müslümanlarla ilgilidir. Tekke Mahallesi'ne ait kayıtlardan ise sadece birinde gayrimüslimlerden bahsedilmiştir¹³⁸. Diğer tüm belgeler Müslümanlara aittir. Yine bu mahalledeki Müslümanların bir kısmı Arap kökenlidir¹³⁹. Bir belgede de "*İran*

¹²⁹ "*Camii'n-Nur Mahallesi'nde mukîm tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden Yuvan veled-i Apostol*" TŞS, 349, 389/1097. Ayrıca bkz. TŞS, 298, 94/178; TŞS, 309, 1/1, 56/93; TŞS, 319, 25/61, 27/67, 84/253; TŞS, 322, 41/133; TŞS, 328, 2/3, 26/51; TŞS, 329, 22; TŞS, 330, 22/39, 28/55, 28/56, 67/143, 112/275; TŞS, 331, 18/22; TŞS, 335, 185/519, 204/575, 374/714; TŞS, 349, 85/243.

¹³⁰ "*Camii'n-Nur Mahallesi'nde mukîm tüccârândan ve tebe'a-i Yunaniye'nin Rum milletinden Hâce Mihail*" TŞS, 335, 23/82. Ayrıca bkz. TŞS, 319, 25/61; TŞS, 335, 373/712.

¹³¹ "*Camii'n-Nur Mahallesi'nden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinden ve tüccârândan İstanbullu oğlu Artin Ağa*" TŞS, 328, 38/76. TŞS, 294, 198/318; TŞS, 298, 136/259; TŞS, 322, 1/3, 35/116; TŞS, 324, 49/106; TŞS, 335, 24/87, 370/703.

¹³² "*Debbâğhane Mahallesi'nden Arab Cumaalioğlu Ali Efendi*" TŞS, 335, 139/383. "*Sofular Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem fevt olan Arab Hacı Mehmed*" TŞS, 304, 227/434.

¹³³ "*Debbâğhane Mahallesi'nden ve tebe'a-i İraniye'den Halil Ağa*" TŞS, 349, 146/444.

¹³⁴ "*Medîne-i Tarsus'un Sofular Mahallesi sâkinlerinden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden*" TŞS, 324, 28/53. "*Kızıl Murad Mahallesi'nden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum Katolik milletinden ve tüccârândan*" TŞS, 349, 126/402. "*Kızıl Murad Mahallesi ahâlisinden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni Katolik milletinden*" TŞS, 349, 355/1008. "*Kızıl Murad Mahallesi'nde sâkine tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Marûnî milleti nisvânından Mariyem Hâtûn*" TŞS, 324, 24/34.

¹³⁵ "*Küçük Minare Mahallesi ahâlisinden ve Yunan devlet fâhimesi tebe'asından ve tüccârândan*" TŞS, 349, 364/1033.

¹³⁶ TŞS, 349, 172/527-528.

¹³⁷ TŞS, 353, 37/35.

¹³⁸ TŞS, 330, 90/199.

¹³⁹ "*Tekke Mahallesi sâkinlerinden ve Arab tâifesinden Şeyh Ali*" TŞS, 325, 26/32.

tebe'asından Derviş Hasan” ismi geçmektedir¹⁴⁰. Bütün bunlar incelenen dönemde Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı mahallede, bir arada yaşadıklarını göstermektedir.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus da farklı unsurların bir arada yaşamlarının nasıl bir keyfiyet arz ettiği. Başka bir ifade ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu mahallelerde Müslümanlarla gayrimüslimler aynı mahallenin aynı semtinde yan yana mı, yoksa aynı mahallenin farklı semtlerinde, birbirlerine fazla karışmadan mı yaşamaktaydılar?

Şer'iyeye sicillerinde bu konuya açıklık getirecek bazı bilgilere yer verilmiştir. Nitekim Kızıl Murad Mahallesi'nde Kurtoğlu ve Kostantin tüccar ile Hafız Abdullah'ın yan yana evleri bulunmaktadır¹⁴¹. Yine Camiu'n-Nur Mahallesi'nde Hoca Toratki (?)'nin mağazasının bir tarafında Arap Ahmed menzili, diğer tarafında ise Yobaz Mehmed'in oğulları Recep, Salim ve İsmail menzilleri vardır¹⁴².

Aynı şekilde kırsal kesimlerde de Müslümanlarla gayrimüslimlerin yan yana bağ, bahçe ve tarlaları bulunmaktadır. Örneğin, Kanber Höyüğü Köyü'nde Hacı Sağır Ahmed, Hoca Antanyus (?), İbrahim ve Hoca Hıristofi tarlaları birbiriyle sınırdır¹⁴³. Yine Kel Ahmed Köyü'nde Kuyumcu Başoğlu Ağop Ağa, Çopur Ahmed, Karataşlı Mehmed ve Kel Ali'nin tarlaları bir aradadır¹⁴⁴. Namrun Yaylağı'nda ise İsmail'in bağının bir tarafında Karabet'in bağı bulunmaktadır¹⁴⁵.

Anadolu'nun diğer şehirlerinde de benzer örneklerle karşılaşmıştır. Nitekim XIX. asrın ilk yarısında Trabzon'da bir Müslüman evinin bir tarafında Rum kilisesi, diğer tarafında bir Ermeni evi, üçüncü tarafında bir Müslüman evi, dördüncü tarafında ise bir Rum evi bulunmaktadır¹⁴⁶. Zikredilen örnekler, Osmanlı şehirlerinde halkın

---

¹⁴⁰ TŞS, 309, 194/276.

¹⁴¹ TŞS, 330, 86/198.

¹⁴² TŞS, 309, 1/1.

¹⁴³ TŞS, 330, 85/192.

¹⁴⁴ TŞS, 349, 50/134.

¹⁴⁵ TŞS, 294, 116/184.

¹⁴⁶ Saydam, Abdullah, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Ermeni Nüfus ve Cemaatler Arası İlişkiler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, I, 124. Ayrıca bkz. 6. dipnot.

mahallelere yerleşiminde Avrupa’da görüldüğü gibi azınlıkta olanların gettolara mahkûm edilmesi şeklinde bir uygulamanın olmadığını göstermektedir.

D- Vakıf Müesseseleri

Diğer Türk-İslâm şehirlerinde olduğu gibi Tarsus’ta da sanat değeri yüksek olan cami, mescid ve medrese gibi müesseseler yaygındır. Bu eserlerle Tarsus, tam bir Türk-İslam şehri hüviyetine kavuşmuştur. Bu kurumların yanında çeşitli mezheplere mensup gayrimüslimlerin her birinin de ayrı ayrı kiliseleri bulunmaktaydı. Tüm bu eserler, sanatsal değerinin yanında, şehrin tarihiyle ilgi fikir vermesi yönüyle de önemlidir.

1) Camiler

Evliya Çelebi, Tarsus’ta, Camiu’n-Nur ve Kilise Cami olmak üzere iki camiden bahsetmiştir¹⁴⁷. 1868-1877 yıllarında 31 cami olduğu kayıtlıdır¹⁴⁸. Yine Şemseddin Sâmi de Tarsus’ta 31 caminin bulunduğunu kaydeder¹⁴⁹. 1890’dan itibaren tutulan yıllıklarda ise cami sayısı 7 olarak verilmiştir¹⁵⁰. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait kaynaklarda cami sayısının farklılık göstermesi, önceki verilerin şehir merkezinin yanında nahiye, köy ve yaylaklardaki camileri de kapsamından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1890 ve sonrasındaki kayıtlarda “*nefs-i kasaba*” ifadesinin yer alması bunu göstermektedir.

Türk-İslâm sanatı bakımından Tarsus’un en önemli eserlerinden biri günümüzde Ulu Cami olarak bilinen Camiu’n-Nur’dur. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ile bazı araştırma eserlerinde, camide mevcut olan bir kitabe kaynak gösterilerek Ramazanoğullarından İbrahim Bey’in 1579 yılında bu eseri inşa ettirdiği yazılıdır¹⁵¹. Ancak 1519 ve daha sonraki yıllara ait olan tapu-tahrir defterlerinde, geliri Camiu’n-Nur’a vakfedilmiş çeşitli gayrimenkul kayıtları yer almaktadır¹⁵². Yine caminin doğu kısmında Abbâsî halifelerinden Me’mûn’un (786-833) kabrinin bulunması da söz

¹⁴⁷ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329.

¹⁴⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (Sâlnâmenin sonundaki tablo)

¹⁴⁹ Şemseddin Sâmi, “Tarsus”, s. 3009.

¹⁵⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 97; *(1309)*, s. 105; *(1312)*, s. 96; *(1318)*, s. 189; *(1320)*, s. 190.

¹⁵¹ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, IX, 330; Çıplak, *age*, s. 311; Darkot, “Tarsus”, s. 22; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 483.

¹⁵² BOA, Tapu 69, s. 641-642; BOA, Tapu 450, s. 1007-1008.

konusu mabedin çok daha önceden beri mevcut olduğunun bir delilidir¹⁵³. Camideki minarenin kitabesinde yer alan tarih ise 1362-1363 (764)'tür. Kitabeden anlaşıldığına göre minare, Memlûklerin Urfa Naibi Şembeki Aksungur tarafından yaptırılmıştır¹⁵⁴.

Camiu'n-Nur'un yapılış tarihi ve daha sonra geçirdiği süreçleri anlamak için bölgede cereyan eden siyasî olaylara kısaca bakmak gerekmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi, Çukurova bölgesi, Emevîler ve Abbâsîler zamanında Müslümanlarla Bizans arasında uzun süren mücadelelere sahne olmuştur. Tahrip olan şehir, 788'de Abbâsî halifesi Harun Reşid tarafından tekrar onarılarak Horasan ehlinde 3.000 kişi buraya yerleştirilmiştir¹⁵⁵. Bu dönemde şehre bir de cami yapılmıştır¹⁵⁶. Daha sonra Tarsus, Selçuklular, Ermeniler ve Memlûkler arasında bir kaç kez el değiştirmiştir. Bu sebeple Bilgili, bölgede cereyan eden siyasî olayları, söz konusu kitabeleri de dikkate alarak tahlil ettikten sonra caminin esas itibariyle 787-788 yıllarında inşa edildiği, 1360'da Tarsus'un, Memlûkler tarafından fethedilmesiyle bazı ilavelerin yapıldığı ve 1579'da da esaslı bir şekilde tamir edildiği kanaatine ulaşmıştır¹⁵⁷.

Araştırma sırasında tarihî eserleri görmek amacıyla Tarsus'a yapılan seyahat esnasında caminin büyük çaplı tamirata alınmış olması sebebiyle bu mabedi inceleme imkânı olmamıştır. Bu nedenle caminin fizikî özellikleri hakkında verilen malumat, kaynaklarda belirtilen bilgilere dayanmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre caminin uzunluğu 200 ayaktır. Cami içinde 16 somaki¹⁵⁸ mermerden yapılmış sütun üzerinde tonoz kubbeler vardır. Kubbeler billur kandillerle süslenmiştir¹⁵⁹. Dikdörtgen bir plan üzerine yapılan camiye, avluya açılan beş büyük kapıdan girilmektedir. Güneyde sekiz, kuzeyde altı, doğu ve batıda ikişer penceresi bulunan caminin doğu ve batıya açılan iki küçük kapısı daha vardır. Tavanı ahşap olup üzeri kiremit çatı ile örtülmüştür¹⁶⁰. Caminin

---

¹⁵³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 98; (1309), s. 106; (1312), s. 97; (1318), s. 189-190; (1320), s. 190.

¹⁵⁴ Minarenin kitabesi için bkz. Tanrıverdi, Hülya Güley, *Tarsus'ta Türk İslam Mimarisi*, EÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006, s. 23.

¹⁵⁵ Belâzurî, *age*, s. 232. Bosworth, "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbâsî Times", p. 272.

¹⁵⁶ Darkot, "Tarsus", s. 19.

¹⁵⁷ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 118-121.

¹⁵⁸ Ebrulu, sert ve parlak olan değerli bir taştır.

¹⁵⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, 330.

¹⁶⁰ Zoroğlu, *age*, s. 47; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 122.

kuzey doğu köşesinde bulunan asıl minaresi yıkılmıştır. Onun yerine 1895'te bir saat kulesi inşa edilmiştir¹⁶¹. Doğu kısmında yer alan türbede Hz. Şit ve Lokman'ın makamları ile Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un (786-833) kabri bulunmaktadır¹⁶².

Bu kabirlerin bulunduğu yerde eskiden beri bir türbedarın görev yaptığı anlaşılmaktadır. 8 Mayıs 1895 tarihli bir kayıta Nakîbü'l-Eşraf Ahmed Hilmi Efendi ile birlikte şehir eşrafından birçok kişinin, Kâdirî tarikatına mensup olan Abdüsselam Efendi'nin her yönüyle türbedarlık yapmaya muktedir olduğunu belirtmeleri üzerine Abdüsselam Efendi, türbedar tayin edilmiştir. Söz konusu belgede bu görevin hiçbir karşılık alınmadan (*ber-vech-i hasbî*) yerine getirileceği de ifade edilmiştir¹⁶³.

Tarsus'un, Osmanlılar tarafından fethinden itibaren çeşitli gayrimenkullerin geliri Camiu'n-Nur'a vakfedilmiştir. 1519'da elde edilen toplam gelir 763 akçedir¹⁶⁴. Bu rakam 1523'te 908 akçeye çıkmıştır¹⁶⁵. İncelenen sicillerde de geliri cami vakfına ait olan çeşitli emlak kayıtlarına rastlanmıştır. 28 Ocak 1870'te Musalla Mahallesi'nde yer alan 60 dönüm bahçe¹⁶⁶, 28 Nisan 1875'te Camiu'n-Nur Mahallesi'nde bulunan bir bâb kebîr mağaza ile içindeki üç bâb odanın, yıllık 12 kuruş olan zemin kirası, bu caminin vakfına aittir¹⁶⁷.

Diğer büyük camilerde olduğu gibi Camiu'n-Nur'da da imam, hatip, müezzin, mütevellî vs. görevliler bulunmaktaydı. 1523'te Abdulmuti imamlık, Abdi Halife de hatiplik vazifesini yürütmekteydi¹⁶⁸. 4 Mayıs 1895 tarihli bir belgede ise Hüseyin Efendi İbn Seyyid Ahmed'in 9 Temmuz 1864'den beri 3 akçe hitâbet ve 5 akçe imâmet olmak üzere toplam 8 akçe ile hatiplik ve imamlık görevlerini sürdürdüğu belirtilmiştir. Aynı kaydın devamında Hüseyin Efendi'nin kendisinin fakir ve çocuklarının çok olması nedeniyle ücretinin arttırılması istenmiştir. Cami vakfının gelirlerinin müsait olması üzerine konu Tarsus müftülüğüne sorulmuştur. Müftülüğün verdiği olumlu fetvaya

---

¹⁶¹ Zoroğlu, *age*, s. 46.

¹⁶² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 98; (1309), s. 106; (1312), s. 97; (1318), s. 189-190; (1320), s. 190.

¹⁶³ TŞS, 335, 46/150.

¹⁶⁴ BOA, Tapu 69, s. 641-642.

¹⁶⁵ BOA, Tapu 450, s. 1007-1008.

¹⁶⁶ TŞS, 304, 62/110.

¹⁶⁷ TŞS, 309, 1/1.

¹⁶⁸ BOA, Tapu 450, 1007.

dayanılarak 3 akçe olan hitâbet vazifesine 7, 5 akçe olan imâmet görevine de 15 akçe olmak üzere toplam 22 akçe artış yapılmıştır. Böylece söz konusu vazifeleri ifa eden Hüseyin Efendi'nin toplam yevmiyesi 30 akçeye çıkarılmıştır. Ardından da beratının yenilenmesi talep edilmiştir¹⁶⁹.

Tarsus'ta bulunan bir diğer cami de belgelerde Kilise Cami veya Cami-i Atik olarak zikredilen mabettir. Evliya Çelebi, camideki Süryanice kitabeye dayanarak bu mabedin, Hz. Peygamberin risaletinden 300 yıl önce inşa edildiğini belirtmiştir¹⁷⁰. Çıplak ise buranın bir Ermeni kilisesi olduğunu ve Oşin (1306-1320) tarafından yaptırıldığını yazmıştır¹⁷¹. Kilisenin yapılış tarihi konusunda olduğu gibi ne zaman ve kim tarafından camiye çevrildiği de tartışmalıdır. Bilgili, söz konusu mabedin aynı zamanda Baytemür Camisi olarak anıldığını da dikkate alarak, burasının Memlûklerin Haleb Valisi Seyfeddin Baytemür tarafından 1360'ta camiye çevrilmiş olabileceği kanaatini taşımaktadır¹⁷². Çıplak ile Akgündüz ise Ramazanoğlu Ahmed Bey'in 1415'te yedi aylık kuşatmadan sonra şehri Karamanoğullarından alarak buradaki kiliseyi camiye çevirdiğini belirtmişlerdir¹⁷³.

Eskiden beri Cami-i Atik vakfına bağışlanan çeşitli gayrimenkuller bulunmaktadır. 1519'da vakfın toplam geliri 2.380 akçedir¹⁷⁴. 1523'te bu rakam 5.535 akçeye ulaşmıştır¹⁷⁵. Kilise Cami Vakfı'nın yıllık gelirinin, Camiu'n-Nur vakfından çok daha fazla olduğu görülmüştür. İncelenen sicillerde de Şahin Köyü'nde eni ve boyu yirmişer zira olan bir arsa ile Cami-i Atik Mahallesi'nde 1 bâb menzilin, Kilise Cami Vakfı'na ait olduğu görülmüştür¹⁷⁶.

Sicillerde, Kilise Cami'nin görevlileri ile ilgili birkaç kayıt mevcuttur. 1855 yılında Osman Kâmil Efendi'nin müteveli olduğuna şahit olunmuştur¹⁷⁷. 14 Ekim 1859 tarihli bir beratta Kilise Cami'nde 1 akçe yevmiye ile müezzinlik yapan Hasan'ın vefat

---

¹⁶⁹ TŞS, 335, 42/140.

¹⁷⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, 331.

¹⁷¹ Çıplak, *age*, s. 310.

¹⁷² Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 124.

¹⁷³ Çıplak, *age*, s. 310; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 481.

¹⁷⁴ BOA, Tapu 69, s. 639-640.

¹⁷⁵ BOA, Tapu 450, s. 1008-1009.

¹⁷⁶ TŞS, 294, 29/30; TŞS, 297, 308/490.

¹⁷⁷ TŞS, 295, 12/17.

etmesi üzerine, Hüseyin b. Ali'nin yine 1 akçe yevmiye ile müezzinliğe tayin edildiği belirtilmiştir¹⁷⁸. 18 Nisan 1870 tarihli bir belgede yarım (*nim*) akçe yevmiye ile ferraşlık görevini ifa eden el-Hac İbrahim b. Hasan'ın vefat etmesi üzerine 26 yaşındaki büyük oğlu Mehmed'in bu vazifeye ehil olduğu ifade edilerek söz konusu görevin kendisine tevcih edilmesi istenmiştir¹⁷⁹. 18 Ocak 1894 tarihli bir belgede ise yarım akçe yevmiye ile müezzinlik yapan Ahmed b. Mehmed'in 6 ay önce şehri terk etmesi neticesinde söz konusu hizmet mahallinin boş kaldığı bildirilmiştir. Aynı kaydın devamında vazife yerinin bu şekilde terk edilmesinin, görevden azli gerektireceğine dair Tarsus müftülüğünün bir fetvasına atıf yapılmıştır. Bu sebeple Ahmed'in görevine son verilerek yerine bu hizmeti yürütebilecek olan kardeşi Abdulgafur'un tayin edilmesi istenmiştir¹⁸⁰.

Tarsus'ta bulunan bir başka mabet de Makam Camisi'dir. Camiye bu adın verilmesinin nedeni Hz. Dâniyâl'in¹⁸¹ buraya gömülmüş olduğuna inanılmasıdır. Bazı araştırma eserlerinde caminin son cemaat mahallinde bulunan bir kitabeye dayanılarak 1857'de yapıldığı yazılıdır¹⁸². Camiu'n-Nur'da olduğu gibi Tarsus'a yapılan seyahat esnasında bu caminin de büyük çaplı tamirata alınmış olması sebebiyle söz konusu kitabeyi görme imkânı olmamıştır. Hz. Dâniyâl türbesi ise Memlûk Sultanı Gavri (1501-1516) tarafından yaptırılmış ve türbenin bakımı ile burada hizmet verenlerin giderlerine harcanmak üzere bir de vakıf tesis edilmiştir¹⁸³.

---

¹⁷⁸ TŞS, 297, 237/375.

¹⁷⁹ TŞS, 304, 119/210.

¹⁸⁰ TŞS, 349, 203/570.

¹⁸¹ Hz. Dâniyâl, İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerden biridir. Kendisine kitap verilmediği ve yeni bir şeriat getirmediği için İslâm literatüründe adına pek fazla rastlanmamaktadır. Bkz. Craa De Vaux, B, "Dâniyâl", *İA*, İstanbul 1977, III, 479; Harman, Ömer Faruk, "Dâniyâl", *DİA*, İstanbul 1993, s. 480-481. Hz. Davut'un neslinden olduğu bilinen Dâniyâl (a.s), M.Ö 606 senesinde henüz bir çocuk iken İsrailoğullarıyla birlikte esir edilerek Bâbil'e götürülmüştür. Dâniyâl (a.s) burada, hükümdarın sarayında büyümüştür. Daha sonra ilmi, ahlakı ve özellikle rüya yorumlamasıyla dikkat çekmiştir. Bunun üzerine dönemin hükümdarı onu mu'abbir başı yapmıştı. Bkz. *Kitab-ı Mukaddes, Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid, Dâniyâl Bölümü*, İstanbul 1885, s. 998-999. Bazı araştırma eserlerinde Dâniyâl (a.s)'ın Tarsus'a gelişini mitolojik bir üslupla anlatılmıştır. Buna göre Kilikya ülkesinde baş gösteren bir kıtlık üzerine Kral Syennesis, onu Bâbil hükümdarından istemiş ve bu talebin kabul edilmesiyle Dâniyâl (a.s), Tarsus'a gelmiştir. Onun buraya gelişle birlikte ülkeye bolluk ve bereket hâkim olmuştur. Bir müddet sonra Tarsus'ta bulunduğu sırada da vefat etmiştir. Bkz. Çıplak, *age*, s. 314; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 442.

¹⁸² Çıplak, *age*, s. 314. Zoroğlu, *age*, s. 52. Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, s. 58.

¹⁸³ "Medine-i Tarsus'da vâki' Sultan Gavri binâ eylediği Hazreti Dâniyâl en-Nebi aleyhisselâm türbesi ve vakfında" BOA, Cevdet Evkâf, nu. 8329.

Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte Memlûklerin inşa ettikleri ve vakıflar bağladıkları bu türbeye Osmanlıların da büyük değer verdiği görülmüştür. Nitekim Tarsus'un ilk sancakbeyi olan Yahşi Bey, satın aldığı Mahmud b. Turgud hamamı ile birlikte bazı gayrimenkulleri buraya vakfetmiştir¹⁸⁴. 1523'te Hz. Dâniyâl Vakfı'nın toplam geliri 33.500 akçedir¹⁸⁵.

Sicillerde bu vakıf görevlileri ile ilgili kayıtlar da mevcuttur. 30 Aralık 1857 tarihli bir belgede Hindî tâifesinden el-Hac Abdülkadir'in günlük 2 akçe ile Sultan Gavri Vakfı'nda mütevellik, 1 akçe ile türbedarlık ve 4 akçe ile Abdülkayyum Vakfı'nda mütevellilik yapmakta iken vefat ettiği belirtilmiştir¹⁸⁶. 23 Temmuz 1861'de Tekke Mahallesi'nden el-Hac Osman Efendi, Sultan Gavri Vakfı'nın mütevellik makamıdır¹⁸⁷. 19 Nisan 1883 tarihli bir kayıta Hafız Ali'nin 2 akçe ile eczahan görevini sürdürürken vefat ettiği ifade edilmiştir¹⁸⁸. 6 Aralık 1895 tarihli bir başka belgede ise Hafız Abdullah b. Hacı Ömer'in, günlük 2 akçe ile hatiplik, 2 akçe ile de türbedarlık görevini yürütmekte iken vefat ettiği kaydedilmiştir¹⁸⁹.

Bu üç mabetten başka Melik Tahir Camii¹⁹⁰, Mudurlu Camii¹⁹¹, Mehmed Efendi Camii¹⁹² ile Müftüzâde el-Hac Hüseyin Paşa Camii¹⁹³ şehir merkezinde yer alan diğer camilerdir.

Şehir merkezindeki camilerin yanında eskiden beri konar-göçerlerin yoğun olarak yaşadığı kırsal bölgelerde de bazı camilerin bulunduğu bilinmektedir¹⁹⁴. İncelenen sicillerde kırsal kesimlerdeki mabetlerle ilgili birçok kayıt mevcuttur. Muhtevasına göre bu belgeleri iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Birincisi,

---

¹⁸⁴ BOA, Tapu 450, s. 1006.

¹⁸⁵ BOA, Tapu 450, s. 1006.

¹⁸⁶ TŞS, 297, 18-19/26.

¹⁸⁷ TŞS, 298, 140/263.

¹⁸⁸ TŞS, 406, 61/74.

¹⁸⁹ TŞS, 335, 125/338.

¹⁹⁰ Şer'îye sicillerinde Melik Tahir Camii olarak zikredilmiştir. Bkz. TŞS, 297, 313/497; TŞS, 349, 100/308. Bu mabet aynı zamanda Küçük Minare Camii olarak da bilinmektedir. Bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 231; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 62; (1308), s. 99; (1309), s. 106; (1312), s. 98; (1318), s. 190; (1320), s. 191.

¹⁹¹ TŞS, 297, 224/359; TŞS, 304, 1/2.

¹⁹² TŞS, 335, 379/731.

¹⁹³ TŞS, 349, 95/290.

¹⁹⁴ BOA, İbnülemin, Evkâf, nu. 968.

daha önce inşa edilmiş olan camilerde vazifeli bulunanların ölüm vb. nedenlerle boşalan görev yerlerine başkalarının tayin edilmesini konu edinmektedir. İkincisi ise Cuma ve bayram namazlarını eda edecek mabet bulunmaması sebebiyle cami yapmak için istenen izin belgelerini kapsamaktadır. Zira aşağıda detaylı bir şekilde bahsedileceği gibi 1865'den itibaren Çukurova'daki başıboş konar-göçer oymaklarının önemli bir kısmı kendi yaylak ve kışlaklarına yerleştirilmiştir. Böylece bölgede birçok yeni köy ve kasaba kurulmuştur¹⁹⁵. Bu sebeple sicillerde yer alan belgelerin bir kısmının ana temasını, yeni kurulan yerleşim birimlerine yapılması düşünülen cami izinleri oluşturmuştur¹⁹⁶.

2) Mescidler

Tarsus'ta büyük camilerin dışında mescidler de yaygındı. Genellikle mahalle aralarında iklim şartlarına uygun olarak ahşap veya taştan yapılan mescidlerde cuma ve bayram namazları dışındaki ibadetler ifa edilmekteydi. Şehrin hemen her mahallesinde mescid bulunmaktaydı. XVI. asırdaki mahalle isimlerinin birçoğunun aynı zamanda bir mescid adıyla birlikte anılmasına bakılırsa söz konusu mahallelerin adını bu mabetlerden aldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁷.

Evliya Çelebi, şehirde toplam 15 mihrap bulunduğu belirttiikten sonra Camiu'n-Nur ve Kilise Cami hakkında bazı bilgiler vermiş ve ardından da bu iki mabedin dışında kalanların mescid olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁸. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait kaynaklarda Tarsus'taki mescid sayısı farklılık göstermektedir. 1868'de 44 mescid bulunurken¹⁹⁹, 1877'de bu rakam 24 olarak kayıtlara geçmiştir²⁰⁰. 1890'dan itibaren mescid sayısı 111'dir²⁰¹. 1900 ve 1902'de ise bu sayı 110 olarak belirlenmiştir²⁰². Son verilere nahiye ve köylerdeki mescidlerin de dâhil olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁹⁵ Halaçoğlu, Yusuf, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*, sy. 27, İstanbul 1973, s. 2-3, 6, 18.

¹⁹⁶ TŞS, 335, 190/530, 167/478; TŞS, 349, 88/262, 112/359, 203/567.

¹⁹⁷ Bkz. Tablo I.

¹⁹⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, 330-331.

¹⁹⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

²⁰⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (Sâlnâmenin sonundaki tablo)

²⁰¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 97; *(1309)*, s. 105; *(1312)*, s. 96.

²⁰² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189; *(1320)*, s. 190.

1877 Adana Sâlnâmesi dışındaki kaynakların tamamında verilen mescid sayısı, cami rakamlarından bir hayli yüksek olmasına rağmen, bu sâlnâmede zikredilen cami sayısı 31 iken, mescid rakamının 24 olması şaşırtıcıdır²⁰³.

Sâlnâmelerde mescid adları zikredilmemiştir. İnceleme kapsamına giren sicillerde Müftü Mescidi, Tahtalı Mescid ve Urfalı (Ruha) Mescidi'nden başkasının ismine rastlanmamıştır. 1854 yılında Müftü Mescidi'nin bazı kısımlarının tamiri gerektiği için Evkâf Müdürü Mehmed Hilmi Efendi'nin vekili Ahmed Efendi marifetiyle ruhsat verilmiştir²⁰⁴. 2 Haziran 1857 tarihli bir belgeye göre Müftü Mescidi'nin bir de kütüphanesi vardır. Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan 2 katlı bir ev, Hâce Fatma Hâtûn tarafından bu mescidin kütüphanesine vakfedilmiştir²⁰⁵.

Tahtalı Mescid, Kızıl Murad Mahallesi'ndedir²⁰⁶ ve Suhte Mahmud Paşa²⁰⁷ tarafından yaptırılmıştır²⁰⁸. Tekke ve Şamlı mahallelerinde Tahtalı Mescid Vakfı'na dâhil olan çeşitli emlak kayıtları bulunmaktadır²⁰⁹. Urfalı Mescidi ile ilgili 26 Mart 1896 tarihli bir beratta ise burada günlük yarım (*nim*) akçe ile imamlık yapmakta olan Maraşzâde Mustafa Efendi'nin vefatı üzerine bu görevin Ahmed Efendi'ye tevcih edildiği belirtilmiştir²¹⁰.

3) Mektep ve Medreseler

Tarsus, tarih boyunca önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur²¹¹. Şehrin bu özelliğinin Osmanlılar döneminde de devam ettiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Tarsus'ta 7 sıbyan mektebi ile 6 medrese olduğunu kaydetmiştir²¹². 1868-1877 arasında şehirde 19 medrese bulunmaktaydı²¹³. Şemseddin Sâmî de 19 medrese ile 24 mektep

²⁰³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (Sâlnâmenin sonundaki tablo)

²⁰⁴ TŞS, 294, 120/192.

²⁰⁵ TŞS, 297, 47/75.

²⁰⁶ TŞS, 297, 366/575.

²⁰⁷ Adanalı Sevindik Mehmed Paşa'nın kethüdasıdır. Bir ara Adana valiliği de yapan Suhte Mahmut Paşa, 1658'de Halep valisi olduktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, yay. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996, III, 927.

²⁰⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, 331.

²⁰⁹ TŞS, 299, 66b/271; TŞS, 335, 12/42.

²¹⁰ TŞS, 335, 164/470.

²¹¹ Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 164. Texier, *age*, III, 481.

²¹² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, 331.

²¹³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep (1285)*, s. 230. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (Sâlnâmenin sonundaki tablo)

olduğunu belirtmiştir²¹⁴. 1890-1894 yıllarında 36 medrese, 1 rüştiye mektebi, 2 ibtidaiye ve 66 sıbyan mektebi kayıtlara geçmiştir²¹⁵. 1900 ve 1902’de ise 36 medrese, 1 rüştiye, 5 ibtidaiye ve 51 sıbyan mektebi bulunmaktaydı²¹⁶.

İncelenen sicillerde 12 medrese adı tespit edilmiştir. Bunlar: Hocaîade Mehmed Efendi, Koyuncu, Kubad Paîa, Kurrâ Efendi (Kurrâ Mehmed Efendi), Küçük Minare, Mustafa Efendi, Mudurlu, Niyazi Efendi, Rüstem Beğ, Süleyman Efendi, Şeyh Ömer Efendi, Su Üstü ve Yazıcı medreseleridir. 12 Mart 1893 tarihli bir belgede “*Medîne-i Tarsus’da vâkı’ Su Üstü Medresesi demekle ma’rûf Mehmed Efendi Medresesi*”²¹⁷ ifadesinin geçmesi bu iki ismin aslında bir medreseye ait olduğunu göstermektedir.

Rüstem Bey ve Kubat Paîa medreselerinin tarihi XVI. asra kadar dayanmaktadır. Tarsus Türkmenlerini oluşturan boylardan biri olan Ulaş Bey ailesinden gelen Rüstem Bey, şehir merkezinde bir medrese ve Hemamik Köyü’nde bir cami inşa ettirmiş ve bunlara çeşitli mezraa gelirlerini vakfetmiştir²¹⁸. Vakfiye tarihi Mart 1528’dir. Ancak medresenin daha önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1526’da Mevlana Piri, Rüstem Bey Medresesi’nde müderrislik yapmaktaydı²¹⁹. Aynı yıl medrese vakfının toplam geliri 6.700 akçedir²²⁰. 20 Aralık 1896 tarihinde ise Halil Kâmil Efendi’nin müderrislik yaptığına şahit olunmuştur²²¹.

Kubat Paîa Medresesi, 1550’li yıllarda Ramazanoğullarından Kubat Paîa tarafından yaptırılmıştır²²². 10 Kasım 1892 tarihli bir belgeye göre Nakibü’l-Eşraf Hafız Ahmed Efendi, medresenin mütevellilerinden biridir. Aynı belgede medrese vakfının toplam geliri 18.997 kuruş olarak gösterilmiş ve bunun 4.925 kuruşunun tamire harcandığı belirtilmiştir²²³.

²¹⁴ Şemseddin Sâmî, “Tarsus”, s. 3009.

²¹⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 98; (1309), s. 105; (1312), s. 96.

²¹⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189; (1320), s. 190.

²¹⁷ TŞS, 349, 107/336.

²¹⁸ VGMA, Defter no, 582/1, sayfa no. 67, belge no. 40

²¹⁹ BOA, Tapu 969, s. 866.

²²⁰ BOA, Tapu 969, s. 866.

²²¹ TŞS, 335, 367/696.

²²² Zoroğlu, *age*, s. 50; Çerkez, Murat, “Tarsus Kubat Paîa Medresesi”, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, s. 33.

²²³ TŞS, 322, 98/254.

Araştırmanın ikinci bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde bahsedileceği gibi 1897 Osmanlı-Yunan savaşından sonra Girit'ten hicret edip Tarsus'a gelen Müslümanların bir kısmı geçici olarak şehirdeki hanlarla medreselerde misafir edilmiştir. Ardından da mahallelere iskân edilmeye başlanmıştır. 1901 yılına ait kayıtlarda “*Girit muhâcirininden olup medîne-i Tarsus'da kâin Kubad Paşa Medresesi'nde mukime Nesibe binti Hacı Derviş*”²²⁴, “*Girit muhâcirin-i İslamiyesinden olup Tarsus'da Mustafa Efendi Medresesi'nde mukim Cafer b. Hasan*”²²⁵ vb. ifadelerin yer alması, mahallelere iskân faaliyetlerinin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

Şehirdeki rüştiye mektebinde ise 1877'de 80 öğrenci bulunmaktaydı. Ahmed Efendi birinci muallim, Bülbül Efendi ikinci muallim vekilidir²²⁶. 1881'de öğrenci sayısı 93'e çıkmıştır. Birinci muallim Hafız Ahmed Hilmi Efendi, ikinci muallim de İshak Nâbi Efendidir²²⁷.

4) Tekke ve Zâviyeler

Terim olarak zâviye, her hangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşayarak, gelip geçen yolculara bedava yiyecek ve yatacak yer sağlayan yerleşim merkezleri veya yol üzerindeki küçük tekke, derbent ve misafirhaneler için kullanılmaktadır. Bu kurumlara ribat, hângâh, imâret ve tekke de denilmekle birlikte en yaygın olanı zâviyedir²²⁸.

Moğol istilasını sebebiyle Maveraünnehir, Horasan ve Harezmi'den göç eden bâtinî şeyhlerin Anadolu'da inşa ettikleri ilk zâviyeler, bu coğrafyanın Türkleşmesi ve Müslümanlaşmasında önemli rol oynamıştır²²⁹. Söz konusu zâviyelerin büyük bir kısmı XIII. asırdan itibaren Nakşîbendî, Kadîrî, Rifâî ve Halvetî tarikatına mensup şeyhler tarafından kurulmuştur²³⁰. Nitekim XIV. asırdan itibaren Tarsus'ta bulunan zâviyelerin

²²⁴ TŞS, 328, 18/36.

²²⁵ TŞS, 328, 11/23. Ayrıca bkz. TŞS, 328, 8/16, 10/20, 11/23, 12/25, 13/26, 27/53, 28/55, 29/56.

²²⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 59.

²²⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1299)*, s. 58.

²²⁸ Ocak, A. Yaşar, “Zâviyeler (Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”, *VD*, sy. XII, Ankara 1978, s. 247-269.

²²⁹ Eyice, Semavi, “İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, sy. 1-2, İstanbul 1963, s. 25-30; Ocak, A. Yaşar- Farûkî, S., “Zâviye”, *İA*, İstanbul 1986, XIII, 474-475.

²³⁰ Ocak- Farûkî, “Zâviye”, s. 474.

de Halvetî ve Nakşibendî tarikatına mensup şeyhler tarafından tesis edildiği anlaşılmaktadır²³¹. Anadolu’da kurulan ilk tekke ve zâviyeler, tasavvufî özelliğinin yanında buldukları bölgelerin ihya ve imar faaliyetlerine de katkıda bulunmuştur²³². Bu müesseseler, Orta Asya’dan, Anadolu’ya gelenleri barınmasının yanında Türkistan ile Anadolu arasında haberleşme ve kültür teatisinin yapıldığı bir merkez fonksiyonunu da icra ediyordu²³³.

Orta Asya’daki Türklerle ilişkileri devam ettirmek ve Türkistan’dan gelenlere hizmet vermek amacıyla Tarsus’ta XIV. yüzyıldan itibaren zâviyeler inşa edilmiştir. Bunlardan birisi Abdullah Mencek Zâviyesi’dir. İmam Kuşeyrizade Şeyh Abdullah Mencek tarafından yaptırılan zaviyenin vakfiyesi 1 Kasım 1379 tarihini taşımaktadır. Vakfiyede “*işbu vakfiye 23 Muharrem 327 tarihinde sudûr eden irâde-i ‘aliyye mücebince kayd olunmuştur*” ifadesine yer verilmesi, Mencek Zâviyesi’nin 14 Şubat 1909 tarihinde de mevcut olduğunu göstermektedir²³⁴.

Vakfiyede, Belh, Buhara, Düşanbe, Fergana, Kaşgar, Semerkant, Taşkent, Oş ve Yarkent gibi Orta ve doğu Asya’nın birçok şehir, kasaba ve köylerinden gelenlerin Tarsus’taki zâviyede misafir edileceği belirtilmiştir. Zâviyede konaklayanlara iyi hizmet sunulabilmesi için câbi ve bevâb gibi görevlilerinin, söz konusu coğrafyadan gelen ve oraları iyi bilen kişilerden seçilmesi de özellikle şart koşulmuştur²³⁵.

Başta Mencek Çukuru olmak üzere birçok mezraanın hububat öşrü ile dükkân ve değirmen kiraları zâviyeye vakfedilmiştir. 1379’da bunlardan elde edilen toplam gelir 5.863 akçedir. Zâviyede görev yapan şeyhin yevmiyesi 4, mütevellinin 3, imam,

---

²³¹ XVI. asırda Tarsus’un mahallelerinden birine ismi verilen Şeyh Muhyiddin Zaviyesi için tapu kayıtlarında “*Cemâat-ı Süfîyân-ı Halvetî*” ifadesi geçmektedir. Bkz. BOA, Tapu 450, s. 502. İncelenen sicillerde ise Nakşibed Halid Zaviyesi ve Vakfi’nin adı zikredilmiştir. Bkz. TŞS, 294, 67/89; TŞS, TŞS, 349, 95/290.

²³² Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *VD*, Ankara 1942, II, 293 vd. Kara, Mustafa, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, İstanbul 2001, s. 44-45.

²³³ Kunter, H. Baki, “Tarsus’taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri”, *VD*, sy. VI, İstanbul 1965, s. 32.

²³⁴ VGMA, 600, 272/347.

²³⁵ VGMA, 600, 273-274/347.

bevvâb, nâzır ve câbinin ise 2'şer akçedir²³⁶. 1519'da zâviye vakfının toplam geliri 14.640 akçeye ulaşmıştır²³⁷.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Mencek Baba Zâviyesi Vakfı'nın tasarrufunda olan çok sayıda gayrimenkul kaydına rastlanmıştır. 7 Mart 1870'de Tekke Mahallesi'nden Mısırlı Mustafa b. Abdullah'ın 2 odalı evinin 5 kuruş olan yıllık zemin kirası²³⁸, 11 Nisan 1871'de Cami'n-Nur Mahallesi'nden Said Ağa ile amcası İsmail'e ait olan binaların yıllık 100 para olan kira bedeli²³⁹, 19 Nisan 1889'da Ermeni Mahallesi'nde bulunan 6 göz ev²⁴⁰, 1 Şubat 1890'da İnce Hark Mahallesi'ndeki pamuk fabrikası ve un değirmeni ve yanındaki mağazalar²⁴¹, 25 Temmuz 1893'de Tekke Mahallesi'nden Hasan b. Abdullah'a ait 3 göz evin arsası²⁴², 24 Aralık 1896'da Musalla Mahallesi'nden Kahveci Canbaz Hasan Ağa'nın evi ile 3 dönüm bahçe²⁴³, 9 Haziran 1901'de Ermeni Mahallesi'nde bulunan ve 7 odadan oluşan 2 katlı bir ev ile yanındaki tek katlı 3 bâb hânenin zemini, Mencek Baba Vakfı'na dâhildir²⁴⁴.

İncelenen sicillerde Mencek Zâviyesi görevlileriyle ilgili kayıtlar da mevcuttur. 7 Mart 1870 tarihli bir belgeye göre Tecelizâde Mustafa Efendi, Mecek Vakfı'nın mütevellisidir²⁴⁵. 1 Ocak 1888'de yine aynı kişinin müteveli olduğu görülmüştür²⁴⁶. 15 Temmuz 1890 tarihli bir kayıta hem Mencek Baba, hem de aşağıda bahsedilecek olan Beyce Şeyh Zâviyesi'nin mütevellisi olduğu belirtilmiştir²⁴⁷. 9 Aralık 1897 tarihli bir başka belgede ise Mustafa Efendi ile birlikte aynı aileden Hafız Mehmed Efendi'nin de müteveli olduğu kayıtlara geçmiştir²⁴⁸. Bu da Mustafa Efendi'nin 27 yılı aşkın bir süre Mencek Baba Vakfı'nda mütevellik yaptığını göstermektedir.

---

²³⁶ VGMA, 600, 272-273/347.

²³⁷ BOA, Tapu 69, s. 650-651.

²³⁸ TŞS, 304, 98/168.

²³⁹ TŞS, 304, 265/493.

²⁴⁰ TŞS, 319, 78/231.

²⁴¹ TŞS, 330, 83/184.

²⁴² TŞS, 349, 31/76.

²⁴³ TŞS, 329, 10.

²⁴⁴ TŞS, 328, 17/34.

²⁴⁵ TŞS, 304, 98/168.

²⁴⁶ TŞS, 319, 8/10.

²⁴⁷ TŞS, 330, 102/247.

²⁴⁸ TŞS, 348, 26/30.

1 Ocak 1888 tarihli kaydın devamında Sûfizâde Abdülkerim Efendi'nin, zâviyede imamlık, ferrâşlık ve câbilik görevlerini ayrı ayrı yürütmekte iken vefat ettiği belirtilmiştir. Yine aynı belgede Abdülkerim Efendi'nin, imâmet için 4, ferâşet ve cibâyet için de 2'şer olmak üzere toplam 8 akçe yevmiye aldığı ifade edilmiştir²⁴⁹. Daha sonraki yıllarda da Sûfizâde ailesinden aynı adı taşıyan başka birinin, zâviyedeki bu vazifelere tayin edildiğine şahit olunmuştur. Ancak 26 Nisan 1894'te söz konusu kişinin toplam yevmiyesi 6 akçedir²⁵⁰.

Orta Asya ile ilişkileri devam ettirmek amacıyla Tarsus'ta kurulan bir diğer zâviye de Beyce Şeyh Zâviyesi'dir. 27 Temmuz 1380 tarihinde tanzim edilen vakfiyeye göre Beyce Şeyh, aslen Buhara'nın kuzeyinde yer alan Gürkan beldesindedir. Kendisine tâbi olan dervişlerle birlikte oradan göç edip Tarsus'un Ulaş Nahiyesi'nin İncir Pınarı mevkiine gelerek burada zâviyesini inşa etmiştir. Söz konusu vakfiyede "25 Safer 320 tarihiyle sâdır olan irâde-i 'aliyye mücebince kayd olunmuştur" ibaresine yer verilmesi Beyce Şeyh Zâviyesi'nin 2 Haziran 1902 tarihinde de aktif olduğunu göstermektedir²⁵¹.

Vakfiyede Gürkan, Göktepe, Beyce Şeyhli, Gümüştepe ve Güneysu gibi birçok belde ve köyden gelenlerin bu zâviyede misafir edileceği belirtilmiştir. Tevliyet ve zâviyedarlık hizmetleri, hayatta olduğu sürece Beyce Şeyh'in kendisi tarafından ifa edilecektir. İncir Pınarı Mezraası ile Beyce Pınarı (Yılanluca)'ndaki arazilerin geliri zâviyeye vakfedilmiştir. Vakfın yıllık geliri 2.000 akçedir. Bu meblağın 900 akçesinin tevliyete, 900 akçesinin zâviyedarlığa, 100 akçesinin mum ve yağ giderlerine, kalan 100 akçesinin de seyyah ve dervişlere harcanacağı şart koşulmuştur²⁵².

İnceleme kapsamına giren sicillerde Beyce Şeyh Vakfı'na dair sadece bir belgeye rastlanmıştır. Buna göre 15 Temmuz 1890 tarihinde Tecelizâde Mustafa Efendi hem Beyce Şeyh, hem de Mencek Baba vakfının mütevellisidir²⁵³.

---

²⁴⁹ TŞS, 319, 8/10.

²⁵⁰ TŞS, 349, 257-258/792.

²⁵¹ VGMA, 594, 53/45.

²⁵² VGMA, 594, 54/45.

²⁵³ TŞS, 330, 102/247.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta Mencek Baba ve Beyce Şeyh zâviyelerinden başka Nakşibend Halid Zâviyesi, Seydi Aşık Zâviyesi, Mehmed Efendi Zâviyesi ve Abdülkayyum Tekkesi adında 4 zâviye daha bulunmaktadır.

Nakşibend Halid Zâviyesi, Müftüzâde el-Hac Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Sofular Mahallesi'nde bulunan zâviyenin dışında kendi adını taşıyan bir de cami inşa ettirmiştir²⁵⁴. 12 Mayıs 1853 tarihli bir belgeye göre Şeyh Ahmed ibn Şeyh Ömer Efendi, zâviye ile cami vakfının mütevellisidir²⁵⁵. 4 Şubat 1893 tarihli bir başka belgede ise aynı kişinin Nakşibend Halid zâviyedarlığı ile birlikte Hüseyin Paşa Camisi'nin imamlık görevini de yürütmekte iken vefat ettiği belirtilmiştir. Bunun üzerine söz konusu vazifeleri ifa edebilecek ehliyet ve liyakata sahip olan büyük oğlu İbrahim'in bu görevlere tayin edilmesi istenmiştir²⁵⁶.

Seydi Aşık Zâviyesi ise Gökçeli Nahiyesi'ndedir. 25 Ocak 1863 tarihli bir kayıta zâviyedar ve müteveli olan Şeyh Mehmed ve Şeyh Ahmed kardeşlerin birbirini müteakip vefat ettikleri ve çocukları olmaması nedeniyle görev yerlerinin boş kaldığı ifade edilmiştir. Bu sebeple söz konusu görevlere layık olduğu belirtilen Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden 37 yaşındaki Mehmed Edib Efendi'ye bu vazifelerin tevcih edilmesi talep edilmiştir²⁵⁷.

Tetkik edilen belgelerde “*Fi'l-asl bilâd-ı Lahor'dan olup Abdülkayyum Tekkesi'nde sakin Hacı Ahmed b. İhsan*”²⁵⁸, “*Hindistan ahâlisinden olup Abdülkayyum Tekkesi'nde fevt olan ismi nâ-malûm*”²⁵⁹ vb. kayıtların yer alması, Tarsus'ta bulunan tekke ve zâviyelerin, XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Hindistan ve Orta Asya ile münasebetlerin devam ettirilmesinde aktif rol oynadıklarını göstermektedir.

Araştırılan dönemde Türkistan zâviyelerinin dışında Tarsus'un Ulaş Nahiyesi sınırları içerisinde ve şehre 2 saat mesafedeki Ashâb-ı Kehf Mağarası'nda da nâzır ve zâviyedar gibi görevlilerin bulunduğu şahit olunmuştur. 29 Ocak 1861 tarihli bir belgede mağaranın nezâret ve zâviyedarlık vazifelerinin, Nakşibendî tarikatına mensup

²⁵⁴ TŞS, 294, 67/89; TŞS, 349, 95/290.

²⁵⁵ TŞS, 294, 67/89.

²⁵⁶ TŞS, 349, 95/290.

²⁵⁷ TŞS, 299, 65b/266.

²⁵⁸ TŞS, 297, 34/55.

²⁵⁹ TŞS, 299, 49a/197.

Şeyh Ömer Efendi ailesine ait olduğu belirtilmiştir. O tarihte de Ömer Efendi'nin oğulları Ahmed ve Mehmed Efendiler'in, mağarayı gece gündüz gözettikleri ve buraya gelen ziyaretçilere hizmet verdikleri ifade edilmiştir²⁶⁰.

Aynı kaydın devamında, Ashâb-ı Kehf Mağarası'na ait bir vakıf bulunmadığı için buradaki görevlilere herhangi bir ödeme yapılamadığı ve bu nedenle onların fakr u zaruret içerisinde bulduklarına dikkat çekilmiştir. Bu sebeple Tarsus'taki mahallî yöneticiler tarafından, söz konusu görevlilere devlet hazinesinden maaş bağlanması talebiyle bir mazbata hazırlanmıştır. Bunun üzerine Adana Valiliği 31 Ocak 1862'de söz konusu mazbataya dayanarak Maliye Nezâreti'ne bir yazı yazmıştır. Gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra 19 Aralık 1862 tarihinde Ashâb-ı Kehf Mağarası'nın nâzır ve zâviyedarına maaş bağlanmasına karar verilmiştir²⁶¹.

17 Kasım 1884 tarihli bir belgede, burada bulunan camide hatiplik vazifesini yürüten Seyyid Ömer Halife ibn Seyyid Abdullah'ın vefat etmesi nedeniyle görev yerinin boş kaldığı belirtilmiştir. Bunun üzerine oğlu Abdullah'ın yapılan imtihan neticesinde hatiplik görevine ehil olduğu tespit edilmiş ve söz konusu vazifeye tayin edilemesi kararlaştırılmıştır. Ancak Abdullah, kendisinin cahil ve bu vazifeyi eda etmeye ehliyeti bulunmadığını ileri sürerek başka birinin görevlendirilmesini istemiştir. Bu yüzden 58 yaşında ve halen Ashâb-ı Kehf şeyhi olan Ahmed Efendi, hatiplik görevine tayin edilmiştir²⁶².

16 Ocak 1890 tarihli bir kayıta Ahmed Efendi'nin oğlu İbrahim Efendi, babasının hayatta iken Kehf-i Şerîf zâviyedarlığının yanında Tarsus'daki Hacı Hüseyin Paşa Vakfı'nın tevliyet ve imâmet ve zâviyedarlık görevlerini de yürüttüğünü ifade ettikten sonra Kehf-i Şerîf zâviyedarlığını kendi uhdesine aldığını, diğer vazifelerin ise kendi vekaleti ile küçük kardeşi Mustafa'ya tevcih edilmesini talep etmiştir²⁶³. 16 Mayıs 1893 tarihli bir başka belgeye göre ise İbrahim Efendi, Ashâb-ı Kehf'in şeyhi ve

---

²⁶⁰ BOA, Cevdet Evkâf, nu. 493/24935.

²⁶¹ BOA, Cevdet Evkâf, nu. 493/24935.

²⁶² TŞS, 406, 218/314.

²⁶³ TŞS, 319, 109/322.

zâviyedarıdır. Aynı zamanda kendisine Valide Sultan Vakfı tarafından aylık 300 kuruş maaş tahsis edilmiştir²⁶⁴.

5) Zanaat ve Ticaret Yerleri

Önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan Tarsus'a uğrayan tüccarların, konaklama ve ticarî faaliyetlerini rahat bir şekilde yürütebilmeleri için burada çok sayıda han inşa edilmiştir. 1868-1877 arasında Tarsus'ta 9 han vardı²⁶⁵. 1890-1894 yıllarında han sayısı 27'ye çıkmıştır²⁶⁶. 1900 ve 1902'de ise şehirde 18 han bulunmaktaydı²⁶⁷. Hanların yanında şehir merkezinde bir de bedesten vardır.

Camiu'n-Nur'un 20 m. kadar batısında yer alan Kırkkaşık Bedesteni, günümüze kadar ayakta kalabilmiş nadir eserlerden biridir. Zoroğlu, bu yapının beylikler ve erken dönem Osmanlı mimarî özelliklerini yansıttığı gerekçesiyle Camiu'n-Nur'un inşa edildiği yıllarda çevredeki diğer tarihî eserlerle birlikte planlandığı kanaatini taşımaktadır²⁶⁸. Çıplak ise bedestenin, Ulu Cami ile birlikte Ramazanoğlu İbrahim Bey tarafından yaptırıldığını yazmıştır²⁶⁹. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi Camiu'n-Nur'un, İbrahim Bey'den daha önce de varlığı bilinmektedir.

Bedestenin kubbe eteklerine kenar taşı olarak yerleştirilen silmelerden bir kısmının üzerinde bulunan yan yana kaşık kabartmalarına nisbeten bu adı aldığı bilinmektedir. Doğu-batı istikametinde dikdörtgen bir plan üzerine inşa edilen bedestenin, doğu cephesinde tek kemerli bir kapısı vardır. Batı yönündeki kapı ise çift kemerlidir. İçerisindeki geniş koridorun her iki yanına çatısı yarım haç tonozla örtülmüş olan dükkânlar dizilmiştir. Koridorun üzeri de sivri kemerlerin taşıdığı tek sıra halinde 5 kubbe ile kapatılmıştır²⁷⁰.

Ticarî önemini yitiren hanların birçoğu ise günümüze kadar ulaşamamıştır. Araştırma kapsamına giren sicillerden 12 hanın ismi tespit edilmiştir. Bunlar: Abacı

---

²⁶⁴ TŞS, 349, 128/407.

²⁶⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (Sâlnâmenin sonundaki tablo)

²⁶⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 98; *(1309)*, s. 105; *(1312)*, s. 96.

²⁶⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189; *(1320)*, s. 190.

²⁶⁸ Zoroğlu, *age*, s. 49.

²⁶⁹ Çıplak, *age*, s. 312.

²⁷⁰ Zoroğlu, *age*, s. 48-49.

Hanı, Gümrük Hanı, Gön Hanı, Hindi Hanı, Kel Ağa Hanı, Müftü Hanı, Niğdeli Hanı, Saray Hanı, Sarı Şeyh Hanı, Şaban Hanı, Teceli Hanı ve Yeni Handır. Tetkik edilen belgelerde Antakya, Urfa, Kayseri, Karaman, Niğde, Kırşehir, Yozgat, Erzincan, Tosya, Gümüşhane, Diyarbakır, Halilürrahman, Trablusşam ve Bosna gibi yerlerden gelen çok sayıda tüccarın bu hanlarda konakladığından ve bazılarının da burada öldüğünden bahsedilmesi, incelenen dönemde şehirdeki ticarî hareketliği göstermesi bakımından önemlidir.

6) Kiliseler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yaşayan gayrimüslim unsurların ayrı ayrı kiliseleri vardı. Kaynaklarda kilise sayısı ile ilgili verilen malumat farklılık göstermektedir. Cuinet ve Sâmi, Tarsus'ta 5 kilise bulunduğunu yazarken²⁷¹, Adana sâlnâmelerinde 1890'dan itibaren 8 kilise kaydına rastlanmıştır²⁷².

Bunlardan biri Gregoryen Ermenilere ait olan Meryem Ana Kilisesi'dir²⁷³. XI. yüzyılda Tarsus'ta Ermeni Prensiği'ni kuran Rupen tarafından yaptırılan kilise, aynı zamanda bir okul olarak da kullanılmaktaydı²⁷⁴. Şer'îye sicillerinde, bu kiliseye Ermeniler tarafından vakfedilen gayrimenkullerle ilgili kayıtlar mevcuttur²⁷⁵. Kilisenin harap bir vaziyette bulunması sebebiyle 8 Nisan 1861 tarihinde tamir edilmesi için Divân-ı Hümâyûn'dan izin talep edilmiş ve gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra izin verilmiştir²⁷⁶. Ermenilerin sembolü olan Meryem Ana Kilisesi 1930'lu yıllarda yıkılmıştır²⁷⁷.

Tarsus'ta, Gregoryen Ermenilerin yanında Katolik Ermenilere ait olan bir kilise daha vardı. 29 Aralık 1888'de Ermeni Katolik Kilisesi'nin, daha önce Meryem Ana Kilisesi'ne vakfedilen dört göz oda, bir bâb çardak ve bir adet su kuyusunu, fuzûlen zabt ettiği gerekçesiyle Meryem Ana Kilisesi yetkililerinin, söz konusu

²⁷¹ Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie*, c. II, Paris 1892, s. 48; Şemseddin Sâmi, "Tarsus", s. 3009.

²⁷² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 97; *(1309)*, s. 105; *(1318)*, s. 189; *(1320)*, s. 190.

²⁷³ TŞS, 330, 43/85.

²⁷⁴ Öz, Hikmet, *Bilinmeyen Tarsus*, Ankara 1998, s. 39.

²⁷⁵ TŞS, 330, 43/85.

²⁷⁶ BOA, İrâde-Hâriciye, nu. 10262.

²⁷⁷ Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, s. 41.

gayrimenkullerin tekrar kendi tasarruflarına verilmesi için mahkemeye başvurdukları görülmüştür²⁷⁸.

Araştırılan dönemde Tarsus'ta bulunan bir diğer kilise de Ortodoks Rum Kilisesidir. Cumhuriyet Mahallesi 141. sokak üzerinde 958 ada 7 numaralı parselde bulunmaktadır²⁷⁹. Hikmet Öz, bu kilisenin yakınlarında bir de Protestan Kilisesi olduğundan bahsetmektedir²⁸⁰.

Dinî ve etnik yapı kısmında daha ayrıntılı bir şekilde bahsedileceği gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yaşayan gayrimüslim unsurlardan biri de Mârûnîlerdir. Şehirdeki kiliselerden biri onlara aittir. Bu kilise, Cami-i Cedid Mahallesi'nde 153 ada 6. parselde bulunmaktaydı²⁸¹.

Şehir merkezindeki kiliselerin yanında Hıristiyanların yoğun olarak yaşadıkları köylere de sonradan kilise inşa edilmiştir. Kilise defterlerinde bu hususta aydınlatıcı bilgilere yer verilmiştir. Örneğin 1 Ekim 1915 tarihli bir kayda göre Tarsus'un Kozuluk Köyü'ndeki Protestan Kilisesi'nin yanında bulunan mirî arazi üzerine bir vaiz odası yapılmıştır. Ayrıca 218 m²lik bir alan da bahçeye çevrilmiştir. Belgenin devamında konunun, Şura-yı Devlet-i Mülkiye ile Maarif Dairesi'nde görüşülerek padişaha arz edildiği ve padişahın da buna izin verdiği görülmüştür²⁸².

17 Kasım 1915 tarihli iki ayrı belgede ise Rumlara ait olan Tarsus'un İskiliç Köyü'ndeki Ayos Yorkiyos Kilisesi ile Hıristiyan Köyü'ndeki Ayos Nikolios Kilisesi'nin ruhsatsız olarak inşa edildiğine ve daha sonra Antakya Rum Patrikliği aracılığıyla ruhsat istendiğine şahit olunmuştur. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra söz konusu kiliselere ruhsat verilmiştir²⁸³.

---

²⁷⁸ TŞS, 330, 43/85.

²⁷⁹ Öz, *age*, s. 41.

²⁸⁰ Öz, *age*, s. 41-42.

²⁸¹ Öz, *age*, s. 42-43.

²⁸² BOA, Kilise Defteri, nu. 7, s. 58.

²⁸³ BOA, Kilise Defteri, nu. 7, s. 60-61.

7) Azınlık ve Misyoner Okulları

Osmanlı yönetimi, tebaası olan gayrimüslimlere diğer alanlarda olduğu gibi eğitim-öğretim hususunda da serbestlik tanımıştır²⁸⁴. Sicillerde *Ermeni milleti mektebi*²⁸⁵ ibaresinin geçmesi, onların bu çerçevede çeşitli eğitim-öğretim kurumları açarak dinî ve kültürel etkinliklerini serbest bir şekilde yapabilme fırsatına sahip olduklarını göstermektedir.

1890'lı yıllarda Tarsus'ta, Rum Ortodoksların ikisi erkek biri kız olmak üzere toplam 3, Gregoryen Ermenilerin 2, Katoliklerin de 1 okulu vardı. Ayrıca Mârûnî milletinden bir papaz, küçük bir okulda yaklaşık 40 öğrenci okutmaktaydı²⁸⁶. 1894'ten itibaren gayrimüslimlere ait mektep sayısı 10'a çıkmıştır²⁸⁷.

Şehirde, bunların dışında XIX. yüzyılın sonlarında Amerikan misyonerleri tarafından idare edilen bir de kolej bulunmaktaydı²⁸⁸. Bilindiği gibi Osmanlı ülkesine ilk olarak XVI. asrın sonlarında Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır. Örgütlü Protestan misyonerlerinin gelişi ise XVIII. yüzyılda vuku bulmuştur²⁸⁹. XIX. yüzyıl misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun olduğu bir dönemdir. Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri sadece dinî alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda onları destekleyen devletlerin, siyasî ve iktisadî çıkarları için de zemin hazırlanmıştır²⁹⁰. Bu amaçla ülke çapında çok sayıda okul, hastane ve yetimhane gibi kurumlar açılmıştır. Amerika'nın, Fransa ve İngiltere'den daha sonra misyonerlik faaliyetlerine başlamasına rağmen XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Anadolu'da çok sayıda misyoner kurumu tesis ettiği dikkat çekmektedir²⁹¹.

---

²⁸⁴ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001, s. 228.

²⁸⁵ TŞS, 330, 98/234.

²⁸⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, "İçel", İstanbul 1982, V, 3643, 3649.

²⁸⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1312)*, s. 96; *(1318)*, s. 189; *(1320)*, s. 190.

²⁸⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189; *(1320)*, s. 190.

²⁸⁹ Şişman, Adnan, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler*, Ankara 2002, XIV, 174.

²⁹⁰ Sezer, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy, 38, Mart-Nisan 2001, s. 950-954.

²⁹¹ Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara 2000, s. 125-127.

Bunlardan biri de Tarsus'taki Aziz Pavlus Enstitüsü'dür. Tarsus'a kolej türü bir Amerikan okulunun açılma süreci, Anadolu'daki benzeri kuruluşlardan biraz farklı şekilde vuku bulmuştur. Zira o dönemde Anadolu'da yoğun bir şekilde misyonerlik faaliyetlerini yürüten “*American Board of Commissioners For Foreign Mission*” (ABCFM)'nin okul açmayı düşündüğü yerler arasında Tarsus yoktu. 1885 yılında Kudüs'e hacı olmaya giderken Tarsus'a uğrayan New York'lu zengin bir iş adamı Eliot Shepart, şehri çok sevmiş ve burada bir okul açma fikrine kapılmıştı. Amerikalı iş adamının bu düşüncesi ABCFM yerine bir başka misyoner kuruluş olan Presbyterian Board tarafından desteklenerek okulun açılması gerçekleşmiştir. Daha sonra da ABCFM'ye bağlanmıştır²⁹².

Enstitü, 22 Kasım 1888'de 3 öğretmen ve 7 öğrenci ile eğitim-öğretime başladı. Bu kurum, bir Amerikan okulu olmasına rağmen, yönetimine Harutyun S. Cenayan adında bir Ermeni getirilmiştir. 1895-1896 ders yılına gelindiğinde öğretim elemanı sayısı 7'ye, öğrenci sayısı da 80'e ulaşmıştır. Öğrencilerin 65'i Ermeni, 14'ü Rum ve 1'i de Amerikalıydı. Çoğunluğunu Ermeni çocuklarının oluşturduğu bu öğrenciler 30 ayrı yerleşim biriminden gelmiştir²⁹³. Zira nüfus kısmında daha detaylı bir şekilde bahsedileceği gibi, bu dönemde Tarsus'ta müstakil bir okula ihtiyaç duyacak kadar Protestan bulunmuyordu. 1881/82-1893 nüfus sayımına göre şehirde 182 Protestan vardı²⁹⁴.

Diğer misyoner kuruluşları gibi Aziz Pavlus Enstitüsü de kendisini destekleyen Amerika'nın, Osmanlı topraklarındaki çıkarlarına hizmet etmiştir. Bu sebeple okul çalışanları, Amerika'nın Beyrut'taki genel konsolosluğunun daima gözetim ve koruması altında olmuştur. En küçük bir olayda hemen Beyrut konsolosluğu devreye giriyor ve bu yolla Osmanlı yönetimi baskı altına alınmaya çalışılıyordu. Örneğin, 1895 yılının yaz aylarında okul müdürü Dr. Christie ile memur ve öğrencilerden oluşan küçük bir grubun, Tarsus'ta yaşayan Zeybek Ali'nin evini taşlamaları üzerine birtakım kişiler, okula saldırarak öğretmen ve öğrencilerin bazısını yaralamışlardı²⁹⁵. Bu olayın

---

²⁹² Kocabaşoğlu, *age*, s. 159-160.

²⁹³ Kocabaşoğlu, *age*, s. 160.

²⁹⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 164-165.

²⁹⁵ BOA, Y. PRK.EŞA, nu. 22/49.

Amerikan makamları tarafından çok fazla abartıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Beyrut konsolosluğu tarafından 15 Ağustos 1895 tarihinde Hariciye Nezâreti Turhan Paşa'ya hitaben yazılan bir elçilik tahriratında Tarsus'taki okula yapılan saldırıdan dolayı Amerika'dan bir savaş gemisinin yola çıktığına dikkat çekilmiştir²⁹⁶. Bunun üzerine Osmanlı yerel yöneticilerinin yaptıkları araştırma neticesinde söz konusu olayın küçük çaplı bir hadise olduğu ve sorumluların derhal adliyeye sevk edildiğinin bildirilmesiyle taraflar arasındaki gerginlik sona ermiştir²⁹⁷.

II- KIRSAL YERLEŞİM

Kırsal yerleşim merkezleri, sürekli yerleşim yerleri olan köyler ile yaylak, kışlak, mezraa ve çiftlik gibi geçici yerleşim yerleri olmak üzere iki kısımda ele alınacaktır.

A- Sürekli Yerleşim Yerleri

1) Köyler

İkinci bölümde daha detaylı bir şekilde bahsedileceği gibi araştırılan dönemde Tarsus'un idarî yapısında önemli değişiklikler olmuştur. 1864'e kadar Tarsus'un nahiyeleri olan Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı, aynı yıl Tarsus'tan ayrılarak yeni kurulan Mersin Kazası'na bağlandı. Bu durum Tarsus'un nahiye ve buna bağlı olarak da köy sayısının azalmasına neden olmuştur. Ancak söz konusu nahiyeler 1864'e kadar Tarsus'a dâhil olduğu için burada onlara tâbi olan köylere de yer verilecektir.

1868-1869 Haleb sâlnâmeleri ile 1878-1885 yıllarını kapsayan hâsılat defterinde köylerle ilgili istatistiksel veriler bulunmaktadır. Burada önce söz konusu belgelere göre Tarsus'un köyleri tablolar halinde verilecek, ardından da bu kayıtlarla Adana sâlnâmeleri ve hâsılat defteri dışındaki sicillerde geçen bilgiler kıyaslanarak genel bir değerlendirme yapılacaktır.

---

²⁹⁶ BOA, Y. PRK. EŞA, nu. 22/49.

²⁹⁷ Halifeoğlu, Meral, *Tarsus Amerikan Koleji'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri*, FÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 37-38.

Tablo II: Kusun Nahiyesi'nin Köyleri

1	Hüseyin Beyli	7	Kazıkbaş	13	Camili
2	Avadanlı	8	Hamam Kurbu	14	Dibekli
3	Nirenk	9	Kanber Höyüğü	15	Kürt Musa
4	Arıklı	10	Tekfur	16	Ebulhadi
5	Baltalı	11	Mülki	17	Zazalı
6	Yenice	12	Tekeli Viran	18	Yunusoğlu

Haleb sâlnâmelerinin her ikisinde de Kusun Nahiyesi'ne ait 18 köy kayıtlıdır²⁹⁸.

Tablo III: Ulaş Nahiyesi'nin Köyleri

1	Burhan	8	Tırtar	15	Keşlik	22	Kurdom
2	Sarı Veli	9	Çandır	16	Esenli	23	Kara Diken
3	Puğ	10	Çıyar (?)	17	Halili	24	Tepe Köy
4	Taşcılı	11	Değirmen Deresi	18	Musalı	25	Çin Köy
5	Pir Ömer	12	Evcili	19	Avratlı	26	Kara Hacılı
6	Turak	13	Bahçeli	20	Kemlin		
7	Canan	14	Sarı Köy	21	Nefs-i Ulaş		

1868 yılına ait sâlnâmede 24 köy kayıtlıdır²⁹⁹. 1869'da ise 26 köyün ismi geçmektedir. 1868'de bulunmayan Canan ve Sarı Köy, 1869'da kayıtlara girmiştir³⁰⁰.

²⁹⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 229; *(1286)*, s. 210.

²⁹⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 229.

³⁰⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 210-211.

Tablo IV: Kuştimur Nahiyesi'nin Köyleri

1	Helke	12	Ağzı Delik	23	Yüksek
2	Halit Ağa	13	Çatalca	24	Karsuvan
3	Kara Fakih	14	Çivili	25	Yalnız Dam
4	Zübeyir	15	Yaramış	26	Kargılı
5	Hacılar	16	Mimraş	27	Çıldırım
6	Kel Ahmed	17	Kara Çerçili	28	Batraş
7	Bahirli	18	Semiyet Hacı	29	Zeamet
8	Ali Fakih	19	Nemroğlu	30	Mürsel
9	Balıca	20	Mahmut Ağa	31	Dervişli
10	Tizinik	21	Hacı Bozan	32	Süleyman Beyli
11	Ferenkülüs	22	Koca Köy	33	Çaputçu

Her iki sâlnâmede de Kuştimur Nahiyesi'ne ait 33 köy vardır³⁰¹. 1868 tarihli sâlnâmede Halid Ağa adıyla zikredilen köy, 1869'da Han Ağa olarak kaydedilmiştir³⁰².

Tablo V: Namrun Nahiyesi'nin Köyleri

1	Çuvalgı	6	Körüsten	11	Darı Pınarı	16	Çukur Bağ
2	Sarı Kavak	7	Bağ Çatağı	12	Tekfur Gözü	17	Şeyhli
3	Tahtacılar	8	Yalamak	13	Çukur	18	Börücek
4	Minaz	9	Kıristan	14	Külek	19	Panzin Çukuru
5	Emirli	10	Kara Tekeli	15	Kenzin		

1868 tarihli sâlnâmede 12 köye rastlanırken³⁰³, 1869'da 19 köy kaydı bulunmaktadır. Minaz, Emirli, Kıristan, Kara Tekeli, Külek, Kenzin ve Panzin Çukuru 1868'de yer almayıp 1869'da kayıtlara geçen köylerdir³⁰⁴.

³⁰¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 229; *(1286)*, s. 210.

³⁰² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 210.

³⁰³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

³⁰⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 211.

Tablo VI: Canibşehir Nahiyesi'nin Köyleri

1	İnce Hark	10	Kulak	19	Sarı İbrahimli
2	Musalla	11	Hasan Ağa	20	Köle Musalı
3	Şahin	12	Abdal Kuyusu	21	Cingan
4	Ali Efendi Oğlu	13	Çatal Kili	22	Kalburcu
5	Menteş	14	Camuscu	23	Dedeler
6	Araplar	15	Saban Dere	24	Adanalı Oğlu
7	Ali Ağa	16	Deli Minnet	25	Homurlu
8	Sucular	17	Zebil		
9	İskiliç	18	Kazanlı		

1868 sâlnâmesinde Canibşehir Nahiyesi'ne tâbi 21 köy vardır³⁰⁵. 1869'da ise 25 köy bulunmaktadır. Sucular, İskiliç, Zebil ve Kazanlı 1868'de yer almayıp, 1869'da isimleri geçen köylerdir³⁰⁶. Ayrıca daha önce de bahsedildiği gibi İnce Hark ve Musalla, bu tarihten önceki ve sonraki şer'îye sicillerde mahalle olarak kaydedilmiştir.

Tablo VII: Tekeli Nahiyesi'nin Köyleri

1	Sakız Çukuru	5	Muhat	9	Kınık	13	Çavuşlu
2	Tahtacı	6	Hacı Hamzalı	10	Emirler	14	Koçmarlı
3	Boğaz Kenir	7	Küçük	11	Kuşçular	15	Futur
4	Oluk Koyağı	8	Kara Günek	12	Bucak		

Her iki sâlnâmede de Tekeli Nahiyesi'ne ait 15 köyün ismi zikredilmiştir³⁰⁷.

³⁰⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 228-229.

³⁰⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 209-210.

³⁰⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230; *(1286)*, s. 211.

Tablo VIII: Mersin Kazası'na Tâbi Gökçeli Nahiyesi'nin Köyleri

1	Kara İsalı	10	Bulaklı	19	Efrenk	28	Bozerik
2	Kara Duvar	11	Erbac	20	Dinkar	29	Cavak
3	Koca İllez	12	Cebel	21	Akarca	30	Kara Hacılı
4	Yanpar	13	Kerimler	22	Absun	31	Seyit Şeyh
5	Bekirde	14	Korucular	23	Keşli	32	Köselerli
6	Çavuşlu	15	Ala Dağ	24	Erçel	33	Kulgalı (?)
7	Yalın Ayak	16	Suntraş	25	Emirler	34	Çopurlu
8	Araplar	17	Koyuncu	26	Yeni Köy		
9	Tahtacı	18	Hıristiyan	27	Develi Tahtacısı		

Her iki sâlnâmede de Gökçeli Nahiyesi altında 34 köy kaydı bulunmaktadır³⁰⁸.

Tablo IX: Mersin Kazası'na Tâbi Elvanlı Nahiyesi'nin Köyleri

1	Nefs-i Elvanlı	7	Sorkun	13	Sirac	19	Fakılı
2	Tömük	8	Kuzucu	14	Koyuncu	20	Ehut (?)
3	Dağlı	9	Çarlık	15	Çakal	21	Keşli
4	Kara Hızırlı	10	Mezitli	16	Diğer Erbac		
5	İlemin	11	Tece	17	Diğer Çakal		
6	Sandal	12	Erbac	18	Alata		

Her iki sâlnâmede de Elvanlı Nahiyesi'ne tâbi 21 köy vardır³⁰⁹.

Tablo X: Mersin Kazası'na Tâbi Kalınlı Nahiyesi'nin Köyleri

1	Ak Dam	4	Menteş	7	Çeşmeli	10	Sekmanlı
2	İğdir	5	Şahmurlu	8	Espahili		
3	Tavşan Viranı	6	Kara Hacılı	9	Davul Tepesi		

Her iki sâlnâmede de Kalınlı Nahiyesi'ne bağlı 10 köy yer almıştır³¹⁰.

³⁰⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 232; *(1286)*, s. 213.

³⁰⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 232-233; *(1286)*, s. 213.

³¹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 233; *(1286)*, s. 213.

Tablo XI: Hâsılat Defteri'ne Göre Tarsus'un Köyleri

1	Abdal Kuyusu	57	Çivili	113	Kalburcu
2	Adanalı Oğlu	58	Çoplu	114	Kanber Höyüğü
3	Ağzı Delik	59	Çukaklı	115	Kargılı
4	Ali Ağa	60	Çukur Bağ	116	Kara Fakih
5	Ali Beyli	61	Dareli	117	Kara Kütük
6	Ali Efendi Oğlu	62	Darı Pınarı	118	Kara Çerçili
7	Ali Fakih	63	Dedeler	119	Kara Dirlik
8	Araplar	64	Deli Minnet	120	Kara Fakı
9	Arıklı	65	Dikili (?)	121	Kara Diken
10	Avadan	66	Dervişler	122	Kara Dağ
11	Ağca Kocalı	67	Ebulhadi	123	Karaca Dağ
12	Balıca	68	Elvanlı	124	Kara Hacılı
13	Baltalı	69	Erçel	125	Kaklık Taş
14	Bahirli	70	Evcı	126	Kara İsalı
15	Barsuvat	71	Evcili	127	Kara Keşli
16	Bayramlı	72	Faklılar	128	Kara Evli
17	Belen	73	Gerdan (?)	129	Karaçılı
18	Belen Köy	74	Gören Musa	130	Kara Duvar
19	Batraş	75	İbrişim	131	Karsavran
20	Burhan	76	İncirli Kuyu	132	Ferenkülüs
21	Büyük Kışla	77	Hacı Bozan	133	Kazanlı
22	Camili	78	Hacı Halil Damı	134	Kazıkbaş
23	Cetir Evli (?)	79	Hamam Kurbu	135	Kefeli
24	Cin (?)	80	Hallac Bucağı	136	Kel Ahmed
25	Cingan	81	Halili (?) Camii	137	Kese Hisar
26	Çakırlı	82	Hasan Ağa	138	Kerimler
27	Çatal Kili	83	Helke	139	Kıristan
28	Çavuşlu	84	Hıbillı	140	Koramşalı
29	Çay	85	Hüseyin Beyli	141	Koca
30	Çıldırım	86	Homurlu	142	Koca Köy
31	Çiriş Tepe	87	Kargı Pınarı	143	Koca Ulaş

32	Çatalca Bucağı	88	Kürt Musa	144	Koçi
33	Kulak	89	Köle Musalı	145	Köse Balcı
34	Köselerli	90	Parmak Kurdu	146	Tece
35	Körüsten	91	Puğ (?)	147	Tekke
36	Kum Dere	92	Sarı İbrahimli	148	Tepe Köy
37	Küçük	93	Sarı Keçili	149	Tizinik
38	Kürekçi	94	Sarı Veli	150	Topraklı
39	İncir	95	Sabuncu	151	Toprak Daş
40	İskiliç	96	Say (?)	152	Ulaş
41	Mahmut Ağa	97	Sebil	153	Uzun Kuyu
42	Mazur (?)	98	Semiyet Hacı	154	Turak
43	Menteş	99	Süleyman Beyli	155	Zazalı
44	Minaz	100	Soysal	156	Zeamet
45	Muhat	101	Sucular	157	Zübeyir
46	Mülki	102	Şahin	158	Yaka Köy
47	Mürsel Oğlu	103	Şahmurlu	159	Yanık Kışlak (Kışla)
48	Namrun	104	Takbaş	160	Yaramış
48	Namrun Kalesi	105	Taş	161	Yenice
50	Neccarlı (Nacarlı)	106	Taş Kuyu	162	Yeni Köy
51	Nemroğlu	107	Taşcılı	163	Yunus Oğlu
52	Nefit (?)	108	Tavşan Ören	164	Yüksek
53	Nirenk	109	Tekeli	165	....
54	Nevşehirli	110	Tekeli Viran		
55	Onalı Oğlu	111	Tekfur		
56	Panzin Çukuru	112	Tekfur Gözü		

1869 yılına ait sâlnâmede Namrun Nahiyesi'ne tâbi bir köy olarak kaydedilen Külek³¹¹, incelenen sicillerde 1854-1861 yılları ile 1871'den sonraki yıllarda nahiye olarak geçmektedir³¹². Daha sonraki kaynaklarda da söz konusu nahiyenin ismi sürekli

³¹¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 211.

³¹² TŞS, 294, 142/223, t. 1854; TŞS, 297, 317/503, t. 1860; TŞS, 298, 78/142, t. 1861; TŞS, 304, 106/175, 1871; TŞS, 309, 190/272, t. 1875; TŞS, 319, 29/79, t. 1888; TŞS, 322, 48/153, t. 1892; TŞS, 349, 33/83, t. 1892; TŞS, 329, 21, t. 1897.

zikredilmiştir³¹³. Sicillerde, Külek Nahiyesi'ne tâbi Çukur Bağ³¹⁴, Kınık³¹⁵, Küçük³¹⁶, Oluk Koyağı³¹⁷, Panzin Çukuru³¹⁸, Tekfur Gözü³¹⁹ vs. birçok köy kaydı bulunmaktadır. Haleb sâlnâmelerinde ise bu köylerin bir kısmı, Namrun ve Tekeli nahiyelerinin köyleri arasında yer almıştır³²⁰. Buna göre Külek Nahiyesi'nin 1860'lı yılların sonuna doğru bir süre nahiye olmaktan çıkarıldığı, 1871'den itibaren de yine nahiye statüsüne kavuşarak yüzyılın sonuna kadar bu durumunu sürdürdüğü söylenebilir.

Haleb sâlnâmelerindeki kayıtlar diğer belgelerle karşılaştırılarak incelendiğinde 1868-1869'da Tarsus'un nahiyeleri olan Canibşehir'in 23, Kuştimur'un 33, Kusun'un 18, Ulaş'ın 26, Namrun'un 19 ve Tekeli'nin de 15 köyü bulunduğu tespit edilmiştir. Bu tarihte Tarsus'un toplam köy sayısı ise 134'tür.

Aynı sâlnâmelerde Mersin Kazası'nı oluşturan Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı nahiyelerinin toplam 67 köyü olduğu yazılıdır³²¹. Ancak Gökçeli'nin 34, Elvanlı'nın 21 ve Kalınlı'nın da 10 olmak üzere toplam 65 köyü bulunmaktadır.

1878-1885 yıllarını kapsayan hâsılat defterinde 170 köyün ismi geçmektedir. Bunlardan Ak Dam, Çiftlik, Mezitli, Tavşan Viranı ve Yalın Ayak köylerinin Mersin Kazası'na bağlı olduğu özellikle belirtilmiştir³²². Ancak söz konusu defterde Mersin Kazası'na tâbi bazı köylerin, Tarsus'un köyleri arasında kayıtlara geçirildiğine şahit olunmuştur. Nitekim Araplar, Burhan, Elvanlı, Homurlu, Kara Duvar, Kara İsalı, Kazanlı, Şahmurlu, Tekke, Yaka Köy ve Yeni Köy'ün bu tarihte Mersin'e tâbi olan Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı nahiyelerinin köyleri olduğu hem Haleb sâlnâmeleri, hem de diğer sicillerdeki belgelerle sabittir. Ayrıca bu dönemde Tarsus'a tâbi Tekeli

³¹³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 60; *(1308)*, s. 96; *(1309)*, s. 104; *(1312)*, s. 95; *(1318)*, s. 187; *(1320)*, s. 187. Ayrıca bkz. Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul 1306, s. 530; Şemseddin Sâmî, "Tarsus", s. 3009.

³¹⁴ TŞS, 319, 29/79; TŞS, 349, 130/4125; TŞS, 406, 30/36.

³¹⁵ TŞS, 309, 190/272.

³¹⁶ TŞS, 348, 56/58.

³¹⁷ TŞS, 319, 30/80; TŞS, 330, 27/51; TŞS, 348, 16/17.

³¹⁸ TŞS, 319, 115/339; TŞS, 322, 48/153, 49/154, 66/202-204; TŞS, 304, 78/138; TŞS, 335, 6/21; TŞS, 349, 19/53, 20/57.

³¹⁹ TŞS, 322, 66/202-204, 67/205-206; TŞS, 304, 78/139; TŞS, 329, 21; TŞS, 335, 179/510; TŞS, 349, 33/83.

³²⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 211.

³²¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 232; *(1286)*, s. 213.

³²² TŞS, 387, 1-94.

Nahiyesi'nin Boğaz Kenir, Emirler, Hacı Hamzalı, Kara Günek, Kınık, Koçmarlı, Kuşçular, Oluk Koyağı ve Sakız Çukuru; Namrun Nahiyesi'nin Bağ Çatağı, Kenzin, Sarı Kavak ve Şeyhli; Ulaş Nahiyesi'nin Değirmen Deresi, Çıyar (?) ve Kurdom; Canibşehir Nahiyesi'nin Camuscu ve Kuştımur Nahiyesi'nin Yalnız Dam köyleri hem Haleb sâlnâmelerinde, hem de diğer sicillerde kayıtlı olmasına rağmen hâsılat defterinde yer almayan köylerdir. Buna göre 1868'den 1885'e kadarki zaman diliminde Tarsus'un köylerinde ciddi bir artış olmuştur. Ancak Tarsus'un idarî yapısında önemli değişikliğin olması ve belgelere yansıyan köy kayıtlarda bazı eksiklikler bulunması sebebiyle köy sayısı tam olarak tespit edilememektedir.

1890-1894 yılları arasında Tarsus'un Kusun, Kuştımur ve Canibşehir nahiyelerinde 79; Namrun, Ulaş, Külek ve Tekeli nahiyelerinde ise 82 olmak üzere toplam 161 köyü bulunmaktadır³²³. 1900-1902 yıllarında da Kusun, Kuştımur ve Canibşehir nahiyelerinde 83; Namrun, Ulaş, Külek ve Tekeli nahiyelerinde de 85 olmak üzere toplam 168 köyü vardır³²⁴.

Şemseddin Sâmi, XIX. yüzyılın sonlarında Tarsus'un 180 köyü olduğunu belirtmiştir³²⁵. Aynı müellife göre Mersin'e tâbi köy sayısı 88'dir³²⁶. XX. asır başlarına ait bir haritaya göre Tarsus'un 181, Mersin'in ise yine 88 köyü bulunmaktadır³²⁷. Sicillerde, Haleb sâlnâmeleri ile hâsılat defterinde kaydedilen köylerin dışında Tarsus'a tâbi Arifli³²⁸, Bağlar³²⁹, Birce³³⁰, Dağ Obası³³¹, Etek Obası³³², İncir Gediği³³³, Kara Yaylak³³⁴, Kızıl Çukur³³⁵, Koraş³³⁶, Kurt Çukuru³³⁷, Orta Köy³³⁸, Taş Obası³³⁹,

³²³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; *(1309)*, s. 104; *(1312)*, s. 95.

³²⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 187; *(1320)*, s. 187.

³²⁵ Şemseddin Sâmi, "Tarsus", s. 3009.

³²⁶ Şemseddin Sâmi, "Mersin", *Kâmûsu'l-A'lam*, İstanbul 1316. VI, 4261.

³²⁷ Bkz. Tekin, Rahmi-Baş, Yaşar, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, İstanbul 2003, s. 58.

³²⁸ TŞS, 349, 341/985.

³²⁹ TŞS, 304, 51/95.

³³⁰ TŞS, 298, 30/46; TŞS, 353, 64/62.

³³¹ TŞS, 309, 108/156; TŞS, 319, 40/120-121.

³³² TŞS, 298, 86/162.

³³³ TŞS, 304, 11/22.

³³⁴ TŞS, 304, 50/93.

³³⁵ TŞS, 309, 17/25; TŞS, 319, 79/234; TŞS, 331, 30/33.

³³⁶ TŞS, 327, 51/163.

³³⁷ TŞS, 304, 30/58.

³³⁸ TŞS, 298, 118/223.

³³⁹ TŞS, 304, 237/451.

Yamaçlı³⁴⁰, Yatık Dam³⁴¹ vs. köy isimlerine de rastlanması son iki kaynağın verdiği rakamları doğrular niteliktedir.

İncelenen dönemde Tarsus ve Mersin'in köy sayılarında sürekli artış olduğu gözlenmiştir. Nitekim 1868-1869'da Tarsus'un 134, Mersin'in ise 65 köyü bulunurken, yüzyılın sonlarında Tarsus'un köy sayısı 181'e, Mersin'in ise 88'e ulaşmıştır. Fırka-i İslâhiye'nin 1865'ten itibaren Çukurova'daki iskân faaliyetleri, köy sayısındaki artışı etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Zira bu dönemde konar-göçer grupların önemli bir kısmının kendi yaylak ve kışlaklarına sistemli bir şekilde yerleştirilmesi sonucunda bölgede birçok yeni köy ve kasaba kurulmuştur³⁴².

2) Köylerin Dinî ve Etnik Yapısı

Mahallelerde olduğu gibi köyleri de dinî ve etnik bakımdan iki kategoride ele almak mümkündür. Bunlardan ilki farklı unsurların bir arada yaşadıkları köyler, ikincisi ise sadece Müslümanların sakin olduğu köylerdir.

Kargılı, Darı Pınarı, Hamam Kurbu, Küçük Kara Çerçili, Tizinik, Birce, Tekfur, İskiliç ve Hıristiyan köylerinde Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşamaktaydılar. Bunların ilk yedisinde Müslümanların daha yoğunlukta oldukları gözlenmiştir³⁴³. Bu köylerin gayrimüslim unsurunu Ermeniler oluşturmaktadır³⁴⁴. Son

---

³⁴⁰ TŞS, 406, 60/72.

³⁴¹ TŞS, 319, 79/232, 79/235; TŞS, 349, 99/306.

³⁴² Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", s. 2-3, 6, 18.

³⁴³ Müslümanlara ait kayıtlar için bkz. TŞS, 294, 4/3, 77/105, 84/117, 137/214, 182/292; TŞS, 295, 213/307; TŞS, 297, 138/198, 165/283, 303/483, 304/484, 347/545; TŞS, 299, 83b/331, 95a/363; TŞS, 304, 209/400; TŞS, 309, 34/55, 54/91, 79/120, 82/123, 90/134, 109/158, 113/167, 132/188, 177/251; TŞS, 319, 15/25, 34/93, 35/96, 44/134-135, 90/263; TŞS, 322, 86/229; TŞS, 330, 18/29-30, 30/60, 36/70, 68/145; TŞS, 335, 55/177; TŞS, 349, 65/162, 107/331; TŞS, 353, 64/62. Gayrimüslimlerle ilgili kayıtlar için bkz. TŞS, 294, 120/190; TŞS, 295, 61/82, 166/244, 252/366; TŞS, 298, 30/46; TŞS, 304, 263/491; TŞS, 309, 127/184, 132/189; TŞS, 330, 86/197; TŞS, 349, 364/1030.

³⁴⁴ TŞS, 295, 252/366; TŞS, 304, 263/491; TŞS, 309, 67/105, 127/184; TŞS, 349, 364/1030; TŞS, 406, 36/42.

iki köyde ise gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır³⁴⁵. Bu köylerde sakin olan gayrimüslim unsur ise Rumlardır³⁴⁶.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, bazı köylerde, Müslümanlarla gayrimüslimlerin yan yana bağ, bahçe ve tarlaları bulunmaktaydı. Örneğin, Kanber Höyüğü Köyü'nde Hacı Sağır Ahmed, Hoca Antanyus (?), İbrahim ve Hoca Hıristofi tarlaları birbiriyle sınırdır³⁴⁷. Yine Kel Ahmed Köyü'nde Kuyumcu Başoğlu Ağop Ağa, Çopur Ahmed, Karataşlı Mehmed ve Kel Ali'nin tarlaları bir aradadır³⁴⁸.

Bunların dışındaki köylerde ise Müslümanlar yaşamaktaydı. Sicillerde “*Medîne-i Tarsus'un Dervişler Karyesi'nden Arab oğlu Hasan Ağa*”³⁴⁹, “*Medîne-i Tarsus kurâsından Dedeler Karyesi ahâlisinden Arab oğlu Mustafa*”³⁵⁰ ifadelerinin geçmesi bazı köylerde az da olsa Arap ırkının varlığını göstermektedir.

B- Geçici Yerleşim Yerleri

Kaynaklarda Türkmen ve Yörük olarak adlandırılan³⁵¹ ve daha çok konar-göçer hayat tarzını benimseyen unsurlar, farklı mevsimlerde yaylak ve kışlak gibi geçici yerleşim yerlerinde konaklamaktaydılar. Bu aşiretler, XIV. asrın sonlarına doğru Anadolu'nun hemen her tarafına yayılmışlar, önceleri Türkmen, daha sonra da bir kısmı yörük adını alarak bazen beylerinin, bazen de yerleştikleri bölge veya şehirlerin isimleri ile anılmışlardır³⁵². Aynı şekilde Tarsus yöresine yerleştirilenler de genel olarak Tarsus Türkmenleri³⁵³ veya Varsak (Farsak) lar olarak adlandırılmıştır³⁵⁴. Varsaklar, Oğuzların

³⁴⁵ Gayrimüslimlerle ilgili kayıtlar için bkz. TŞS, 294, 80/111; TŞS, 297, 11/14, 158/223; TŞS, 298, 72/130; TŞS, 299, 14b/58, 99b/378, 141b/513; TŞS, 304, 144/258; TŞS, 319, 42/127; TŞS, 322, 95/247; TŞS, 330, 73/159; TŞS, 331, 33/36; TŞS, 335, 5/15, 362/673.

Müslümanlarla ilgili kayıtlar için bkz. TŞS, 294, 185/296; TŞS, 297, 83/123, 398/624; TŞS, 298, 72/130, 120/226, 122/235; TŞS, 299, 3a/8; TŞS, 335, 359/673.

³⁴⁶ TŞS, 335, 5/15; TŞS, 319, 42/127; TŞS, 322, 95/247; TŞS, 331, 33/36.

³⁴⁷ TŞS, 330, 85/192.

³⁴⁸ TŞS, 349, 50/134.

³⁴⁹ TŞS, 348, 20/21.

³⁵⁰ TŞS, 349, 118/377.

³⁵¹ Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957, s. 5 vd.; Çabuk, Vahid, “Yörükler”, *İA*, İstanbul 1986, XIII, 430-431; Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri*, İstanbul 1994, VII, 227.

³⁵² Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli'de Yörükler*, s. 7 vd.; [Altınay], Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)* İstanbul 1989, s. 163, 57, 76; Şahin, İlhan, “Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dâir Bâzi Mülâhazalar”, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, s. 115-118.

³⁵³ TŞS, 294, 168/268.

Üç-Ok koluna mensup olan Kusun, Ulaş, Kuştimur, Gökçeli ve Elvanlı boyları ile Boz-Ok kolundan olan Esenli gibi belli başlı boylardan oluşmaktaydı³⁵⁵.

Tarsus Türkmenlerine, Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra sahil kıyıları ile sahile yakın kesimler kışlak, Bolkar Dağı ise yaylak olarak verilmiştir³⁵⁶. Söz konusu boyların yaşadığı bölgeler boy beylerinin isimlerine izafeten XVI. asırdan itibaren nahiye statüsü ile Osmanlı idarî yapısındaki yerini almıştır³⁵⁷.

1683 Viyana bozgunundan sonra idarî nizamın sarsılmasıyla baş gösteren karışıklıklar konar-göçer grupları da etkilemiştir. Devlet hâkimiyetinin giderek zayıflaması sonucunda Rumeli ve Anadolu'da çeşitli aşiret isyanları yaşanmıştır. Bu sebeple yürükler üzerinde idarî otoritenin yeniden sağlanması amacıyla 1691'den itibaren bazı aşiretler kendi yaylak ve kışlaklarına mecburi iskâna tâbi tutulmuştur³⁵⁸.

Çukurova bölgesinde bulunan Türkmenler de sürekli başıboş hareket etmişler, hiçbir zaman devletin denetimine girmek istememişlerdir. Nitekim Texier, Adana ve Tarsus dağlarındaki Ramazanoğullarının uzun süre özgürlük içinde yaşadıklarını ve Osmanlıların buradaki hâkimiyetinin tartışılabilir bir nitelik arz ettiğini belirtmiştir³⁵⁹.

1719 yılına ait olan bir fermanla Adana ve Tarsus yöresindeki Varsak cemaatlerinin, yaşadıkları bölgenin sarp olmasından da faydalanarak başıboş hareket ettikleri ve eskiden beri devlete vermekte oldukları vergileri vermeye yanaşmadıklarına dikkat çekilmiştir. Bu sebeple onların aşılması güç dağlardan indirilerek boş yerlere iskân edilip itaat altına alınmaları emredilmiştir³⁶⁰. Bu meyanda devletin ıslah ve iskân siyasetine baş kaldıranlara karşı güç kullanılmış hatta itaatsizlikte ısrar edenler sürgüne

---

³⁵⁴ Aşıkpaşazâde, *age*, s. 217, 232-233. İbn Kemal, *VIII. Defter*, s. 89, 90; Neşri, *age*, II, 789; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 108.;[Altınay], Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s. 163. Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, s. 268, 310, 317, 319, 430; Bilgili, "Osmanlı'ya Karşı Bir Türkmen Boyu Tarsus Varsakları", s. 170-179; Şahin, İlhan, "Anadolu'da Oğuzlar", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, s. 75-76.

³⁵⁵ Sümer, *Oğuzlar*, s. 268, 310, 317, 336, 337; Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", s. 76.

³⁵⁶ Aşıkpaşazâde, *age*, s. 225; İbn Kemal, *VIII. Defter*, s. 88; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 171-179.

³⁵⁷ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 40-41; Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", s. 76.

³⁵⁸ Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1699)*, İstanbul 1963, s. 37 vd.; Çabuk, "Yörükler", s. 433.

³⁵⁹ Texier, *age*, III, 476.

³⁶⁰ [Altınay], Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s. 162-164.

gönderilmiştir. Örneğin, 1728’de Bolkar Yaylağı’nda sakin olan Kara Hacılı Cemaati şekavetleri sebebiyle Kıbrıs’a sürülmüştür³⁶¹.

1753 yılına ait başka bir fermada ise Adana, Tarsus, Maraş, Antep, Haleb, Şam vs. sancaklarla Rumeli’de sakin olan cemaatlerin çeşitli seferler nedeniyle etrafa dağıldığı belirtilerek söz konusu aşiretlerin tekrar nizam altına alınması istenmiştir³⁶².

1865’den itibaren Çukurova’daki başıboş konar-göçer oymaklarının önemli bir kısmı kendi yaylak ve kışlaklarına sistemli bir şekilde yerleştirildi. Bu sayede bölgede birçok yeni köy ve kasaba kuruldu³⁶³. Nitekim sicillerde geçen “*Kusun Kazâsı kurâlarından Kara Yaylak Karyesi*”³⁶⁴, “*Külek Nâhiyesi kurâlarından Yanık Kışlak Karyesi*”³⁶⁵ ifadelerden de anlaşıldığı üzere bu yerler önceden geçici yerleşim mekânları iken daha sonra aynı adı taşıyan birer köy haline getirilmiştir.

Söz konusu iskân teşebbüsü yöredeki konar-göçer hayat tarzını kısa sürede sona erdirmemiştir³⁶⁶. Nitekim Cevdet Paşa, Varsakların yerlerinin sarp olması sebebiyle yeterince ıslah edilemediklerine dikkat çekmiştir³⁶⁷. 1874’te Çukurova’yı gezen E. J. Davis ise ovanın sürüler ve çadırlarla örtülü olduğunu söylemiştir³⁶⁸. Yine şer’iye sicillerinde 1890’lı yıllarda Tarsus’ta göçebe aşiretlerine dair belgelere rastlanması³⁶⁹ iskân faaliyetlerinin yavaş ilerlediği izlenimini vermektedir.

1928’de Mersin’den yola çıkarak Bolkar Dağı ve çevresinde yaşayan Türkmenler üzerinde folklorik bir çalışma yapan Ali Rıza Yalman, Bolkar Dağı’nda her sene yüzlerce çadırın kurulup, binlerce koyun ve karasığırın beslendiğini yazmıştır³⁷⁰. Bu da bölgedeki konar-göçer hayat tarzının XX. asırda da kısmen devam ettiğini göstermektedir.

---

³⁶¹ Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2001, s. 404.

³⁶² [Altınay], Ahmet Refik, *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, s. 210-214

³⁶³ Halaçoğlu, “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, s. 2-3, 6 vd. 18.

³⁶⁴ TŞS, 304, 50/93.

³⁶⁵ TŞS, 309, 12/17.

³⁶⁶ Dumont, Paul, “1865 Tarihinde Güney Doğu Anadolu’nun İslâhı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, çev. Bahattin Yediyıldız, sy. 10-11, İstanbul 1981, s. 390.

³⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 108.

³⁶⁸ Dumont, agm, s. 390.

³⁶⁹ “*Tarsus civarında göçebe aşiretinden Mustafa Oğlu Hurşit*” t. 15 Mart 1893, TŞS, 322, 116/301.

³⁷⁰ Yalman (Yalgın), Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, haz. Sabahat Emir, Ankara 2000, I, 177.

Şer‘iye sicillerinde Arap, Bolacalı, Burhan, Çolaklı, Kara Kayalı, Kara Tekeli, Kara Hacılı, Kalınlı, Kösereli (Kösereli), Sarı Keçili ve Tekeli aşireti ile bu aşiretlere mensup çeşitli cemaatlerin ismine rastlanmıştır.

İncelenen dönemde Kalınlı Aşireti’nin bulunduğu bölge aynı isimle anılan bir nahiyedir³⁷¹. Bazı belgelerde Kara Kayalı Aşireti’nin yaşadığı sahanın da bir ara nahiyeye statüsü kazandığı izlenimini veren ifadeler yer almıştır³⁷². Ancak bu döneme ait gerek sâlnâmelerde, gerekse diğer kaynak eserlerde söz konusu ibareleri destekleyen bilgiler bulunmamaktadır. Bu aşiret Ala Dağlı, Etek Obası, Kalburcu ve Takbaş köylerine yerleştirilmiştir³⁷³. Sarı Keçili Aşireti’nin ise Gökçeli’de kışladığı ve 100 hânenin üzerinde olduğu, 40.000’i aşkın koyun ve keçileri bulunduğu 3 Kasım 1862 tarihli bir kayıttan anlaşılmaktadır³⁷⁴.

Çolaklı ve Kösereli (Kösereli) aşiretleri, Gökçeli Nahiyesi’nde; Kara Hacılı Aşireti, Ulaş ve Namrun nahiyelerinde; Tekeli Aşireti, Hacı Hamzalı Köyü’nde; Kara Tekeli Aşireti ise Namrun Nahiyesi’nde yaşamaktaydı. Bu havalideki aşiretler hakkında verilen bu kısa malumattan sonra konunun daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu grupların geçici olarak konakladıkları yaylak ve kışlak yerleri ile mezraa ve çiftlik gibi diğer geçici yerleşim yerlerine de kısaca değinmekte fayda vardır.

1) Yaylak ve Kışlaklar

Konar-göçer hayat tarzını benimseyen Türkmenlerin, yazın hayvanlarını otlatmak amacıyla dağ sırtlarındaki yüksek yamaç ve düzlüklere çıkması, kış mevsiminde ise deniz kıyısındaki ovalarla vadi içlerine inmesi sonucu yaylak ve kışlak tabiri doğmuştur³⁷⁵.

³⁷¹ “Medine-i Tarsus’da Kalınlı Nâhiyesi” TŞS, 294, 30/32. Ayrıca bkz. TŞS, 297, 13/18, 38/62; TŞS, 299, 71b/291; TŞS, 304, 98/169.

³⁷² “Medine-i Tarsus nevâhisinden Kara Kayalı Nâhiyesi kurâlarından Etek Obası Karyesi” TŞS, 309, 160/225. “Kara Kayalı Nâhiyesi kurâlarından Takbaş Karyesi” TŞS, 304, 192/364. “Kara Kayalı Kazâsı kurâlarından Ala Dağlı Karyesi” TŞS, 309, 161/226.

³⁷³ TŞS, 294, 25/21; TŞS, 298, 30/45, 33/53; TŞS, 299, 18a/74, 30a/132, 37a/162; TŞS, 304, 192/364; TŞS, 309, 160/225; TŞS, 319, 103/300; TŞS, 330, 46/87; TŞS, 331, 23/27, 24/27; TŞS, 335, 10/24; TŞS, 349, 168/514; TŞS, 406, 179/265.

³⁷⁴ TŞS, 299, 40a/171.

³⁷⁵ T. H., “Yayla”, *İA*, İstanbul 1986, XIII, 360.

Çeşitli Türkmen gruplarının Çukurova'ya gelmesinden itibaren bu bölgede konar-göçer hayatın doğası gereği yaylak ve kışlak türü geçici yerleşim birimlerine rastlanmaktadır. Kaynaklarda, Tarsus'taki Türkmen boylarına yaylak ve kışlak yerleri tahsis edildiği belirtilmiştir. Nitekim Oğuzların Üç-Ok kolundan olan Kusun Bey'e Eserkef kışlak, Külek Boğazı'ndaki Tekfur Beli yaylak; Kuştimur Bey'e ise Tarsus Ovası kışlak, Bolkar Dağı yaylak olarak verilmiştir³⁷⁶. Aynı şekilde Ulaş, Gökçeli ve Elvanlı boylarına da Tarsus-Erdemli arasındaki sahil kesimler kışlak, Bolkar Dağı da yaylak olarak verilmiştir³⁷⁷. Bu uygulama göçebe topluluklar için yaylak ve kışlakların ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Türkmen aşiretleri yaylak ve kışlaklarda hayvancılığın yanında bir takım ziraî faaliyette de bulunurlardı³⁷⁸. Özellikle Külek ve Namrun kalelerinin bulunduğu yayla sahası Türkmenlerin hem hayvanlarını otlattığı, hem de tarımsal faaliyetlerini yürüttükleri yerlerdir³⁷⁹. Bu yaylaklar belli bir süre sonra sürekli yerleşim yerleri haline getirilmiştir³⁸⁰.

Türklerin buraya gelmesinden önce Namrun Kalesi, Ermenilerin önemli merkezlerinden biriydi³⁸¹. Türklerin gelmesiyle birlikte burada iki unsur bir arada yaşamaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde Namrun Yaylağı'nda Müslümanlarla Ermenilerin yan yana bağları bulunduğuna şahit olunmuştur. Örneğin, bir belgede “*Namrun Yaylağı'nda bir taraftan tarîk-ı âm, şarkan İsmail bağı ve bir taraftan Karabet nâm zimmi bağı*”³⁸² ifadeleri yer almıştır.

Namrun Yaylağı dışında Külek, Mehrican, Gözne, Böricek ve Tokunlu, şer'îye sicillerinde isimleri zikredilen yaylaklardır.

³⁷⁶ Âşıkpaşazâde, *age*, s. 225; İbn Kemal, *VIII. Defter*, s. 88.

³⁷⁷ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 168-179.

³⁷⁸ Faroqi, “Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısında Devencilik ve Anadolu Göçebelere (Danışmendli Mukataası)”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, 932.

³⁷⁹ TŞS, 294, 37/39, 40/44, 42/47, 57/73, 60/78, 61/80, 65/86, 73/98, 93/132, 112/195, 114/181, 116/184, 172/275, 178/285, 184/294, 190/305, 203/327; TŞS, 319, 5/4; TŞS, TŞS, 322, 85/277; 330, 99/240.

³⁸⁰ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 368-372.

³⁸¹ Kaşgarlı, *age*, s. 5, 10.

³⁸² TŞS, 294, 116/184.

Konar-göçer gruplar yaylak ve kışlaklarda genellikle çadırlarda yaşamaktaydılar. 1874'te Çukurova'yı gezen Davis, ovanın sürüler ve çadırlarla örtülü olduğunu söylemiştir³⁸³. Yalman da 1928'de Bolkar Dağı'nda her sene yüzlerce çadırın kurulup binlerce koyun ve karasığırın beslendiğini yazmıştır³⁸⁴. Bununla birlikte bazı yaylaklarda çardak adı verilen yapılara da rastlanmıştır. İncelenen sicillerde “*Mehrican Yaylağı'nda vâki' dört bâb fevkânî ve tahtânî çardak*”³⁸⁵, “*Ulaş Nâhiyesi'nde Gözne Yaylağı'nde vâki' bir bâb fevkânî çardak*”³⁸⁶ ifadeleri geçmektedir.

Türkmenlerin eskiden beri yoğun olarak yaşadıkları yaylaklarda cami ve mescid gibi dinî yapıların bulunduğu bilinmektedir. Nitekim 6 Mayıs 1680 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Ulaş Nahiyesi'ndeki Boztepe isimli yaylakta bir mescid inşa edilmiştir. Ancak söz konusu mescidde Cuma ve bayram namazları kılınmadığından mescidin camiye çevrilmesi için İstanbul'dan izin istenmiş ve gerekli izin verilmiştir³⁸⁷. 2 Temmuz 1883 tarihli bir başka kayıta ise Külek Nahiyesi'ndeki Böricek Yaylağı'nda bulunan caminin imamının firar etmesi sebebiyle Cuma ve bayram namazlarını kıldırarak birisinin atandığı belirtilmiştir³⁸⁸.

2) Mezraalar

Osmanlı döneminde bir yerin mezraa olduğunu tayin etmek için suyu, harabesi veya mezarlığı olup olmadığına bakılırdı³⁸⁹. İnalçık, mezraayı “*umumiyetle ahâlisi dağılmış eski iskân yerleri*” veya “*viran köyler*”³⁹⁰, Hütteroth ise “*halkın zaman zaman kullandığı bölgeler*”³⁹¹ olarak tarif etmektedir. Aynı şekilde Bilgili de Tarsus yöresindeki mezraaların Memlûk, Ramazanoğulları ve Karamanoğullarının, Çukurova'yı ele geçirmek için yaptıkları akınlar sonucunda yerli ahalinin başka bölgelere göç ederek boşalttığı kırsal kesime çeşitli Türkmen boylarının

³⁸³ Dumont, agm, s. 390.

³⁸⁴ Bkz. Yalman, *age*, s. 177.

³⁸⁵ TŞS, 298, 24/32.

³⁸⁶ TŞS, 304, 155/282.

³⁸⁷ BOA, İbnülemin Evkaf, nu. 968.

³⁸⁸ TŞS, 406, 80/102.

³⁸⁹ İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, Ankara 1987, s. XXIX.

³⁹⁰ İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, s. XXIX.

³⁹¹ Hütteroth, W. D., *Ländliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren*, Im Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität Göttingen, Göttingen 1968, s. 169.

yerleştirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştir³⁹². Yine Bilgili'ye göre hayvancılığın yanında ziraatla da meşgul olan bu aşiretler bazı mezraaları kışlak, bazılarını ise yaylak olarak kullanmaktaydılar³⁹³. Bu sebeple bölgedeki mezraaların teşekkül etmesi yönüyle İnalçık'ın, fonksiyonu bakımından ise Hütteroth'un tanımına uygun düştüğü söylenebilir.

Tahrir defterlerine dayanarak yapılan çalışmalarda XVI. yüzyılda Tarsus'un kırsal kesimlerinde yerleşik hayatın temelini oluşturan köylere fazla rastlanmadığı, buna karşılık mezraa tipi geçici yerleşim yerlerinin yaygın olduğu tespit edilmiştir³⁹⁴.

XVI. asırda çeşitli cemaatlerin yaşadığı birçok mezraa, aynı isimle şer'îye sicillerine karye olarak geçmiştir. Nitekim Kuştimur Boyu'na mensup olan Batraş Cemaati, o dönemde aynı isimli mezraada oturmakta iken³⁹⁵, XIX. yüzyılın ikinci yarısında burası Batraş Karyesi olarak kayıtlara geçmiştir³⁹⁶. Yine Kusun Boyu'na mensup Tekfur Cemaati, XVI. yüzyılda aynı adı taşıyan mezraada yaşamakta iken³⁹⁷, XIX. yüzyılın ikinci yarısında burası Tekfur Karyesi olarak kaydedilmiştir³⁹⁸. Birçok aşiretin yaylak veya kışlak olarak kullandığı mezraaların, XVI. asırdan itibaren daimi olarak iskân edilmesiyle buraların köy haline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde diğer şehirlerde de birçok mezraanın sonradan köye dönüştüğü gözlenmiştir³⁹⁹.

Sicillerde Kızıl Yaka, Kara Çeşme, Dutbükü, Zebilli, Bekirde, Cimrilü, Kilisecik, Sazbaşı, Köprübaşı ve Cuma Yakası mezraalarının ismine rastlanmıştır. Söz

---

³⁹² Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 371.

³⁹³ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 187,191-192,197, 201.

³⁹⁴ Bkz. Faroqhi, "Tarsus And The Tahrir", s. 79, 81; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 130; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 367.

³⁹⁵ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 267.

³⁹⁶ TŞS, 309, 5/7; TŞS, 319, 46/142; TŞS, 335, 6/20, 154/433; TŞS, 349, 209/597.

³⁹⁷ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 229.

³⁹⁸ TŞS, 294, 4/3; TŞS, 295, 61/82, 213/307; TŞS, 297, 138/198, 347/545; TŞS, 299, 83b/331; TŞS, 309, 82/123; TŞS, 319, 34/93; TŞS, 330, 30/60, 68/145, 86/197.

³⁹⁹ Hütteroth, *age*, s. 169; Faroqhi, "The Peasant of Saideli in the late Sixteenth Century", *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, London 1986, p. 226; Gümüşcü, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001, s. 121.

konusu kayıtlardan anlaşıldığına göre bu mezraalarda ziraat ve bağcılık yapılmaktaydı⁴⁰⁰.

3) Çiftlikler

Çift sürülüp ziraat yapılan yer manasına gelen çiftlik⁴⁰¹, Osmanlı Devleti'nde daha ziyade son devirde arazi hukuku ve teşkilatına dair hususi bir ıstılah olarak farklı manalarda ve çeşitli şekillerde kullanılmıştır⁴⁰². Çiftlikler, arazinin yerine ve verimlilik durumuna göre âlâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılır. Âlâ yerler 60-80, orta verimlilikteki yerler 80-100, ednâ veya kıraç yerler ise 100-150 dönümle sınırlandırılmıştır⁴⁰³.

Barkan, çiftlikleri reâyâ çiftliği, hassa çiftliği, askeri vazifelere bağlı çiftlikler ve büyük zirâî mülk ve işletme çiftlikleri olmak üzere dört gruba ayırmıştır⁴⁰⁴. Sicillerde “*Hacı Talib Ağazâde Çiftliği*”⁴⁰⁵, “*Müftü Efendi Çiftliği*”⁴⁰⁶ ve “*Kuyumcu Başı oğlu Agop Ağa Çiftliği*”⁴⁰⁷ şeklinde kayıtlar geçmektedir. Bu çiftliklerin aynı zamanda kişi adıyla anılmaları, söz konusu kişilerin mülkü olduğu izlenimini vermektedir.

Çiftliklerde ziraat faaliyetleri genellikle ırgat denilen tarım işçileri tarafından yapılmaktaydı⁴⁰⁸. Burada kalınan süre zarfında ırgatların ve hayvanların barınabileceği ve adına çiftlik damı denilen geçici yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Nitekim sicillerde “*Yalnız Dam Karyesi'nde vâki' iki bâb çiftlik damı*”⁴⁰⁹, “*Karaca İlyas Karyesi'nde dört çiftlik damı*”⁴¹⁰, “*Mülkî Karyesi'nde vâki' yedi bâb çiftlik damları*”⁴¹¹ ifadeleri yer almıştır.

⁴⁰⁰ “*Dutbükü Mezraası hasılatı*” TŞS, 335, 428/868. “*Namrun Yaylağı'nda Kara Çeşme Mezraası'nda vâki' bir taraftan Ali Fakı bağı ve bir taraftan Homurlu oğlu Hacı Osman Ağa bağı*” TŞS, 294, 131/210.

⁴⁰¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, I-II, 511.

⁴⁰² Barkan, Ömer Lütfî, “Çiftlik”, *İA*, İstanbul 1977, III, 392.

⁴⁰³ Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s. 790.

⁴⁰⁴ Bkz. Barkan, “Çiftlik”, s. 392-397.

⁴⁰⁵ TŞS, 322, 56/175.

⁴⁰⁶ TŞS, 304, 155/281.

⁴⁰⁷ TŞS, 322, 111/290.

⁴⁰⁸ TŞS, 304, 155/281.

⁴⁰⁹ TŞS, 297, 326-327/514.

⁴¹⁰ TŞS, 298, 19/25.

⁴¹¹ TŞS, 304, 264/492.

Yaylak, kışlak, mezraa ve çiftliğin dışında Etek Obası, Dağ Obası, Kara Kayalı Obası, Taş Obası gibi isimlere de rastlanmıştır⁴¹². Ancak bunlardan Etek Obası, Dağ Obası ve Taş Obası'nın karye olarak kaydedilmesi söz konusu mekânların daimi yerleşim yerleri haline geldiğini göstermektedir. Bu sebeple oba tipi yerleşim yerleri hususunda fazla araştırmaya gerek duyulmamıştır.

---

⁴¹² TŞS, 298, 27/40; TŞS, 299, 5a/16, 18a/74, 37a/162; TŞS, 304, 237/451.

İKİNCİ BÖLÜM
İDARÎ VE DEMOGRAFİK YAPI

I- İDARÎ YAPI

A- Tarsus'un Osmanlı Taşra Teşkilatındaki Yeri

Osmanlı klasik dönem idarî yapısında devletin taşra teşkilatı ana hatlarıyla aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (livâ) ve eyalet şeklinde düzenlenmişti. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar, kazaların bir araya gelmesiyle sancaklar, sancakların birleşmesiyle de eyaletler oluşuyordu⁴¹³. Ancak XVI. asırda bu tabirlerin zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülmüştür⁴¹⁴. Nitekim Tarsus'un fethinden sonraki arşiv belgelerinde aynı idarî birimler bazen kaza, bazen de nahiye olarak kaydedilmiştir⁴¹⁵. Yine 25 Kasım 1852 tarihli bir kayıta “*Ulaş Kazâsı*”⁴¹⁶ ifadesi geçmektedir. Aynı belgenin devamında bu idarî birimden bahsedilirken “*nâhiye-i mezkûr*” ibaresinin kullanılması XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında da bu tabirlerin aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir. Hem XVI. yüzyıldaki belgelerde, hem de XIX. asrın ikinci yarısındaki şer‘iye sicillerinde daha çok nahiye ifadesinin geçmesi sebebiyle çalışmada bu tabir tercih edilecektir.

Tarsus, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra sancak (livâ) statüsüyle idarî yapıdaki yerini aldı⁴¹⁷. Çukurova, Suriye ve Mısır'ın fethinden hemen sonra Memlûk niyâbet teşkilatı⁴¹⁸ esas alınarak yapılan idarî düzenlemeyle Arap Vilâyeti⁴¹⁹ veya

⁴¹³ Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998, s. 83.

⁴¹⁴ Bkz. Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 7-8; Aynı müellif, “Nâhiye”, *İA*, İstanbul 1964, IX, 37; Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, MÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 39.

⁴¹⁵ “*Der kazâ-i Tarsus ma‘a Kuştimur der kazâ-i Kusun der kazâ-i Ulaş*” Bkz. BOA, TTD 450, s. 491; Kusun Nahiyesi için Bk. BOA, MD 36, s. 263, h. 695; Ulaş Nahiyesi için Bk. BOA, MD 26, s. 29, h. 76.

⁴¹⁶ TŞS, 294, 6/6.

⁴¹⁷ Bkz. 1519 tarihli Tarsus Kanûnnâmesi, BOA, TTD 69, s. 272-273; 1523 tarihli Tarsus Kanûnnâmesi, BOA, TTD 450, s. 492; 1526 tarihli Çukur-âbâd Kanûnnâmesi, BOA, TTD 998, s. 302-303; 1543 tarihli Tarsus Kanûnnâmesi, BOA, TTD 229, s. 23-25; BOA, TTD 450, s. 505, 1006, 1016. BOA, MD 1, s. 142, h. 802; BOA, MD 26, s. 29, h. 76; BOA, MD 36, s. 264, h. 695; BOA, MD 52, s. 377, h. 1020; BOA, MD 56, s. 42, h. 144; BOA, MD 69, s. 92, h. 184.

⁴¹⁸ Memlûk idarî teşkilatında Mısır, Suriye ve Cezire bölgelerinde “nâib-i saltana” adıyla bilinen genel valiler bulunmaktaydı. Şam ve Haleb, Suriye yöresindeki en önemli nâib-i saltanalıklardan idi. Çeşitli niyâbeler (Sancak, Livâ) bu nâib-i saltanalıklara bağlıydı. Bkz. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 392. Sauvaget, J., “Haleb”, *İA*, İstanbul 1977, V/I, 121. Lammens, H., “Suriye”, *İA*, İstanbul 1979, XI, 61.

⁴¹⁹ TSMA, Evrak Numarası, 9772, vrk. 4/a.

Eyalet-i Şam⁴²⁰ adıyla bir beylerbeylik tesis edildi⁴²¹. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve Ahmed Akgündüz tarafından 1517 olarak tarihlendirilen bir belgede⁴²² Tarsus, Arap Vilâyeti'nin sancakları arasında zikredilmiştir⁴²³.

1526 yılına ait Çukur-âbâd Vilâyeti Kanûnnâmesi başlığını taşıyan bir belgede Tarsus, Adana, Üzeyir ve Sis sancaklarının zikredilmesi, Çukur-âbâd Vilâyeti adı altında yeni bir beylerbeyliği oluşturulduğu ve Tarsus'un da buraya bağlandığı izlenimini vermektedir⁴²⁴. Ancak tahrir defterleri üzerinde çalışmalar yapan Ali Sinan Bilgili, söz konusu kanûnnâmedeki ifadeyi destekleyen başka belge bulunmaması sebebiyle Çukurova'da müstakil bir beylerbeylik kurulduğu hükmünün çıkarılmaması gerektiğini belirtmiştir⁴²⁵. Nitekim 1527 yılına ait Osmanlı idarî düzenine dair bir tabloda Tarsus ve Adana, Şam Vilâyeti'nin livaları arasında gösterilmiştir⁴²⁶. Yine 3 Aralık 1559 tarihinde Tarsus Sancakbeyi olan Ferruh Bey'in, Şah Huban Hâtûn Vakfı'na kalan borcunun gönderilmesi isteğiyle Arap defterdarlığına hitaben bir ferman yazıldığına rastlanmıştır⁴²⁷. Bu fermanla Ferruh Bey'in kalan borcunun Arap defterdarından istenmesi, Tarsus'un bu tarihte yine Arap Vilâyeti'nin bir sancağı olduğunu düşündürmektedir. Bu durumda ya Bilgili'nin belirttiği gibi Çukurova'da müstakil bir beylerbeylik kurulmadığı, ya da bu idarî birimim bir yıl veya daha az bir zaman zarfında lağvedildiği sonucu çıkarılabilir.

Daha sonra Haleb'in, Arap Vilâyeti'nden ayrılarak bağımsız bir eyalet haline getirildiği ve Tarsus'un da buraya dâhil edildiği anlaşılmaktadır⁴²⁸. Nitekim 21 Mayıs 1565 tarihinde Haleb beylerbeyliğine bir ferman gönderilmiştir⁴²⁹. Bu fermanın

---

⁴²⁰ Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1991, III, 486.

⁴²¹ TSMA, nr. 9772, vrk. 4/a; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, III, 486.

⁴²² TSMA, nr. 9772, vrk. 4/a. Bu belge Ahmed Akgündüz tarafından 1517 olarak tarihlendirilmiştir. Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, III, 486.

⁴²³ TSMA, nr. 9772, vrk. 4/a.

⁴²⁴ BOA, Tapu 998, s. 302-303.

⁴²⁵ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 34, 131. dipnot.

⁴²⁶ Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 129.

⁴²⁷ BOA, MD 3, s. 233, h. 661.

⁴²⁸ 1564-1565 yıllarına ait bir adaletnamede Tarsus, Haleb'in sancakları arasında zikredilmektedir. Bkz. İnalçık, Halil, "Adaletnameler", *Belgeler*, II/3-4, Ankara 1967, s. 91-92.

⁴²⁹ BOA, MD 6, s. 537, h. 1165.

sonundaki “*bir sûreti Tarsus Beği Mehmed Beğ’e ve kâdîlerine*” ifadesi Tarsus’un bu tarihte Haleb’e bağlı olduğunu göstermektedir.

Kıbrıs fethedildikten sonra 3 Eylül 1571 tarihinde Dulkâdiriye beylerbeyliğine bir ferman gönderilerek Sis Sancağı’nın adada tesis edilen Kıbrıs beylerbeyliğine dâhil edildiği bildirilmiştir⁴³⁰. Bu fermanın sonundaki “*bir sûreti Haleb’e Tarsus Sancağı (içün)*” ibaresinden Tarsus Sancağı’nın bu tarihe kadar Haleb’e bağlı olduğu, söz konusu fermanla birlikte de adaya ilhâk edildiği anlaşılmaktadır. 7 Aralık 1571 tarihinde Tarsus sancakbeyine gönderilen bir başka fermanla yer alan “*Tarsus Beği’ne hüküm ki, sancağın Kıbrıs beylerbeyliğine ilhâk olunandan beru defa ‘âtle sana ahkâm-ı şerife gönderilüp Kıbrıs’a geçesin deyu emrim olmuş iken henüz varmadığın ilâm olundu*”⁴³¹ ifadelerinden Tarsus’un, Kıbrıs’a bağlandığı sancakbeyine birkaç defa bildirilmesine rağmen onun adaya gitmediğinin merkezî yönetim tarafından haber alındığı öğrenilmektedir. Son fermanla da acilen adaya geçip Kıbrıs beylerbeyinin hizmetine girmesi emredilmiştir⁴³².

Tarsus’un Kıbrıs’a bağlı bulunduğu dönemde Karaman ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Karaman beylerbeylerine hitaben gönderilen fermanlarda bu münasebetlerin ne şekilde olacağı da belirtilmek suretiyle bu hususta herhangi bir boşluğun doğma ihtimali önlenmiştir. Konu ile ilgili belgelere göre Tarsus’un, Kıbrıs’a tâbi olduğu ancak herhangi bir savaş durumunda yakınlığı sebebiyle Tarsus sancakbeylerinin, Karaman beylerbeyinin emrinde savaşa gitmeleri gerektiği bildirilmiş⁴³³, ihtiyaç duyulduğunda da adaya geçerek Kıbrıs beylerbeyinin hizmetine girmeleri istenmiştir⁴³⁴.

1609 tarihli *Aynî Ali Efendi Risalesi*’nde Tarsus’un yine Kıbrıs’a bağlı olduğu kaydedilmiştir⁴³⁵. 1631’de Koçi Bey tarafından IV. Murad’a sunulan layihada da

---

⁴³⁰ BOA, MD 12, s. 413, h. 811.

⁴³¹ BOA, MD 10, s. 262, h. 407.

⁴³² BOA, MD 10, s. 262, h. 407.

⁴³³ BOA, MD 52, s. 377, h. 1020; BOA, MD 71, s.96, h. 198. Ayrıca Bkz. Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 118. Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 36.

⁴³⁴ BOA, MD 10, s. 262, h. 407; BOA, MD 52, s. 377, h. 1020; Ayrıca bkz. Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 118.

⁴³⁵ Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1979, s. 21.

sancağın, Kıbrıs'a dâhil olduğu görülmüştür⁴³⁶. 28 Nisan 1632 tarihli bir belgede ise Tarsus, Adana Eyaleti'nin livâlarından biridir⁴³⁷. Koçi Bey, risalesinde Adana'nın, Haleb beylerbeyliğine bağlı 10 sancaktan biri olduğunu yazmıştır⁴³⁸. Metin Kunt ise 1632-1641 yıllarındaki idarî yapıyı ele alırken önce Tarsus ve Sis livalarını, Adana Eyaleti altında zikretmiş, ardında da aynı sancakları Kıbrıs Eyaleti altında göstermiştir⁴³⁹. Buna göre Adana'nın 1632'de Haleb'den ayrılarak bağımsız bir eyalet olduğu, 1641'den önce de lağvedilerek bu eyaletin livalarının tekrar Kıbrıs'a ilhak edildiği sonucu çıkarılabilir. Nitekim 1653'te Tarsus yine Kıbrıs beylerbeyliğine bağlıydı⁴⁴⁰.

Akgündüz, 1660'da Tarsus'un Kıbrıs Eyaleti'nden ayrılarak Adana'ya dâhil edildiğini belirtmiştir⁴⁴¹. 1671'de Tarsus'a yolu düşen Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı eserinin farklı nüshalarında bu konuda çelişkili bilgiler yer almaktadır. Orhan Şaik Gökyay tarafından hazırlanan nüshada Tarsus'un, Kıbrıs Eyaleti'ne bağlı olduğunu bildirilirken⁴⁴², Zuhûri Danışman tarafından sadeleştirilen nüsha ile 1935'te yayınlanan başka bir nüshada ise Adana Eyaleti'nin sancak tahtı olduğu yazılıdır⁴⁴³. Gökyay tarafından yayınlanan baskıda Adana, sürekli Haleb Eyaleti'nin sancakları arasında zikredilmiştir⁴⁴⁴. Konuyla ilgili literatür gözden geçirildiğinde Gökyay nüshasında yer alan bilginin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1669 yılına ait Osmanlı eyaletlerini gösteren bir tabloda Adana'nın ismi yer almamıştır⁴⁴⁵. Bu da o dönemde Adana Eyaleti'nin olmadığını gösterir. Yine 1672'de te'lif edilen *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*'da Tarsus Livâsı, Kıbrıs Eyaleti altında kaydedilmiştir⁴⁴⁶. Katip Çelebi'nin

⁴³⁶ *Koçi Bey Risalesi*, sad. Zuhuri Danışman, Ankara 1985, s. 136.

⁴³⁷ BOA, Cevdet Dâhiliye, nu. 6095, s. 51.

⁴³⁸ *Koçi Bey Risalesi*, s. 136.

⁴³⁹ Kunt, *age*, s. 190.

⁴⁴⁰ *Sofyalı Ali Çavuş Kanûnnâmesi*, haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 42; Şahin, İlhan, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, sy. 32, İstanbul 1979, s. 921.

⁴⁴¹ Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 119.

⁴⁴² Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1995, I, 74, 77, 80.

⁴⁴³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, IX, 329; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, sad. Zuhûri Danışman, XIII, 190.

⁴⁴⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, I, 75, 77, 80.

⁴⁴⁵ Kılıç, Orhan, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 90.

⁴⁴⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 122.

Cihânnümâ adlı eserinde de “*bu livâ Kıbrıs Eyaleti’ne mülhaktır*”⁴⁴⁷ ifadesi geçmektedir. Buna göre XVII. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus’un, Kıbrıs’a bağlı olduğu açıktır.

1723-1729 yılları arasında Osmanlı idarî yapısını gösteren bir defterde Tarsus, Adana Eyaleti başlığı altında kayda geçirilmiştir⁴⁴⁸. 1735-1736’daki başka bir belgede Tarsus Livâsı’nın yine Adana beylerbeyliği idaresi altında olduğu görülmüştür⁴⁴⁹.

1831 yılında Tarsus, yine Adana Eyaleti’ne bağlıdır⁴⁵⁰. 1833’ten 1840’a kadar ise Mısırlı İbrahim Paşa’nın idaresi altında kalmıştır⁴⁵¹. 1840’ta Çukurova bölgesinin tekrar Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte Tarsus yine Adana’ya dâhil edilmiştir⁴⁵².

Tanzimat döneminde ülke eyalet, sancak ve kaza olmak üzere üç ana birime ayrılmıştır⁴⁵³. Vilâyet sistemine geçinceye kadar da bu idarî yapının genel olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim şer‘iye sicillerinde 1852’den itibaren Tarsus’un, Adana Eyaleti’ne tâbi bir sancak olduğu görülmüştür⁴⁵⁴.

Başbakanlık Arşivi’nde bulunan Mayıs 1861 tarihli Tarsus’taki Meryem Ana Ermeni Kilisesi’nin tamiri için istenen izin belgesindeki “*Adana Eyaleti dâhilinde Tarsus Kazâsı’nda vâki’ Ermeni milletine mahsûs Meryem Ana Kilisesi*” şeklindeki ifadeden ilk bakışta Tarsus’un bu tarihte Adana Eyaleti’ne bağlı bir kaza statüsüne gerilediği izlenimi doğmaktadır⁴⁵⁵. Aynı izin belgesinin bir nüshası da Tarsus Şer‘iye Sicilleri’nde yer almıştır⁴⁵⁶. Bu belgede “*Tarsus Sancağı kâim-makâmı Ahmed Münîr*

⁴⁴⁷ Katip Çelebi, *age*, s. 603.

⁴⁴⁸ BOA, KK, Tahvil Kalemi, Mükerrer, nu. 523, s. 34. Ayrıca bkz. Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997, s. 90.

⁴⁴⁹ BOA, Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi, nu. 1572, s. 9-10.

⁴⁵⁰ Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, Ankara 1951, XV, 623.

⁴⁵¹ Danişmend, *age*, IV, 118-119, 129; Altundağ, “İbrahim Paşa”, s. 904; Aynı araştırmacı, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, s. 132-134; Darkot, “Tarsus”, s. 22.

⁴⁵² BOA, Cevdet Evkâf, nu. 24935.

⁴⁵³ Çadırıcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 236.

⁴⁵⁴ TŞS, 294, 8/6, 75/102, 82/113, 159/253, 161/255, 168/267; TŞS, 297, 227/364, 231/368, 300-302/478, 305/486, 392/611; TŞS, 298, 62/107, 110/210, 139/263, 140/265, TŞS, 299, 13a/52, 68b/281, 124b/456.

⁴⁵⁵ BOA, İrâde-Hâriciye, nu. 10262.

⁴⁵⁶ TŞS, 298, 47/86.

Paşa” ifadesinden Tarsus’un sancak olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵⁷. Her iki belgenin devamında “*Tarsus Kazâsı’nda kâin Ermeni milletine mahsûs Meryem Ana Kilisesi demekle ma’rûf*” şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı gibi buradaki “Tarsus Kazası” ibaresi, Tarsus’un idarî yapısını belirtmekten ziyade kilisenin tam yerinin Tarsus kaza merkezinde olduğunu bildirmek için kullanıldığını düşündürmektedir. Hem bu tarihten önceki sicillerde⁴⁵⁸, hem de bundan sonraki birkaç yılı kapsayan sicillerde Tarsus yine sancak olarak zikredilmiştir⁴⁵⁹. Bu durumda Tarsus’un, vilayet sistemine geçinceye kadar Adana Eyaleti’ne tâbi bir sancak olduğu açıktır.

1864’te vilâyet sistemine geçiş denemeleri başladı. Söz konusu idarî yapılanma ilk önce Tuna ve Haleb’de uygulamaya konuldu⁴⁶⁰. Cevdet Paşa 1866 yılından itibaren Haleb Vilâyeti’nin teşkiline başladığını ve bu vilâyetin Haleb, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor olmak üzere 7 sancağa ayrıldığını bildirmiştir⁴⁶¹. Yeni düzenlenen idarî yapıda Tarsus, Adana Sancağı’na tâbi bir kaza olarak yerini almıştır⁴⁶².

1864’e kadar Tarsus’un nahiyelerinden biri olan Mersin, aynı tarihte yine o zamana kadar Tarsus’a tâbi olan Elvanlı, Gökçeli ve Kalınlı nahiyeleriyle birleşerek kaza statüsünü kazandı⁴⁶³. Vilâyet sistemine geçilince de Tarsus’la birlikte Adana Sancağı’na bağlandı⁴⁶⁴. İdarî yapıdaki bu değişiklik sicillerde açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu yerleşim birimleri 1864’e kadarki belgelere “*Medîne-i Tarsus nevâhîsinden Mersin Nâhiyesi*”⁴⁶⁵, “*Medîne-i Tarsus nevâhîlerinden Gökçelü Nâhiyesi*”⁴⁶⁶, “*Medîne-i Tarsus nevâhîsinden Elvanlu Nâhiyesi*”⁴⁶⁷, “*Medîne-i*

⁴⁵⁷ Bu dönemde sancak yönetimi kaymakamlara verilmiştir. Bkz. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 236.

⁴⁵⁸ TŞS, 294, 8/6, 75/102, 82/113, 159/253, 161/255, 168/267; TŞS, 297, 227/364, 231/368, 300-302/478, 305/486, 392/611; TŞS, 298, 62/107, 110/210, 139/263, 140/265, TŞS, 299, 13a/52, 68b/281, 124b/456.

⁴⁵⁹ TŞS, 299, 13a/52, t. 3 Ekim 1861. TŞS, 299, 68b/281, t. 24 Şubat 1863. TŞS, 299, 124b/456, t. 18 Kasım 1863.

⁴⁶⁰ Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 130.

⁴⁶¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 202.

⁴⁶² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 223.

⁴⁶³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1312)*, s. 89-90; Darkot, “Mersin”, *İA*, İstanbul 1972, VII, 770.

⁴⁶⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 223; Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 244.

⁴⁶⁵ TŞS, 298, 37/60.

⁴⁶⁶ TŞS, 294, 68/95.

⁴⁶⁷ TŞS, 294, 194/311.

*Tarsus'da Kalınlı Nâhiyesi*⁴⁶⁸ ifadeleriyle kaydedilirken, daha sonraki belgelere “*Adana Eyaleti'ne tâbi' Mersin Kazâsı*”⁴⁶⁹, “*Mersin Kazâsı'na tâbi' Elvanlı Nâhiyesi*”⁴⁷⁰, “*Mersin İskelesi'ne tâbi' Kalınlı Nâhiyesi*”⁴⁷¹ şeklinde kaydedilmiştir.

1867'de vilâyetleri yaygınlaştırmak amacıyla bir ara Adana da vilâyet merkezi haline getirilmiştir⁴⁷². Ancak 1869'da tekrar Haleb Vilâyeti'ne bağlı bir sancak olmuştur⁴⁷³. Vak'anüvîs Ahmed Lütî Efendi 1869-1870 yıllarında yapılan idarî düzenleme ile Payas, Kozan ve İçil sancaklarının birleştirilmesiyle Adana Vilâyeti'nin yeniden kurulduğu bilgisini vermiştir⁴⁷⁴. Böylece Adana Vilâyeti'nin kesin olarak ihdasından sonra Tarsus'un, yine bu vilâyetin merkez sancağı olan Adana Sancağı'na tâbi bir kaza olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 18 Nisan 1870 tarihli bir vakıf kaydında “*Adana Vilâyeti dâhilinde medîne-i Tarsus Kazâsı*”⁴⁷⁵ ibaresine yer verilmiştir. Bundan 1 ay sonrasına ait başka bir belgede de “*Adana Vilâyet-i Celîlesi dâhilinde Tarsus Kazâsı*”⁴⁷⁶ kaydı geçmiştir. Daha sonraki yıllara ait sicillerde de benzer ifadeler rastlanmıştır⁴⁷⁷.

1852'ye kadar Tarsus'a bağlı ve birkaç hânedan ibaret bir köy olan Mersin aynı yıl nahiye, 1864'te kaza ve 1888'de de sancak merkezi olmuştur⁴⁷⁸. Böylece Tarsus, Adana Vilâyeti'nin Mersin Sancağı'na tâbi bir kaza haline gelmiştir⁴⁷⁹.

⁴⁶⁸ TŞS, 297, 13/18.

⁴⁶⁹ TŞS, 304, 241/456.

⁴⁷⁰ TŞS, 309, 157/230.

⁴⁷¹ TŞS, 304, 98/169.

⁴⁷² Darkot, “Adana”, *İA*, İstanbul 1965, I, 128; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 368.

⁴⁷³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 230.

⁴⁷⁴ Ahmet Lütî Efendi, *Va'anüvîs Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, Ankara 1989, XII, 46.

⁴⁷⁵ TŞS, 304, 125/221.

⁴⁷⁶ TŞS, 304, 215/410.

⁴⁷⁷ “*Adana Vilâyet-i Celîlesi'ne tâbi' Tarsus Kazâsı*” TŞS, 309, 19-20/27-29, 21/30, 42/69, 62/100-101. “*Adana Vilâyet-i Celîlesi'ne tâbi' medîne-i Tarsus Kazâsı*” TŞS, 406, 98/132, 117/156, 195/279, 227/325. “*Adana Vilâyet-i Celîlesi dâhilinde Tarsus Kazâsı*” TŞS, 324, 47/100.

⁴⁷⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1309)*, s. 87-88; (1312), s. 89-90.

⁴⁷⁹ “*Adana Vilâyet-i Celîlesi idaresinde Mersin Sancağı dâhilinde Tarsus Kazâsı*” TŞS, 349, 34/89. Ayrıca bkz. TŞS, 335, 190/530; TŞS, 349, 33/83-84, 34/89, 41/102, 88/262. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1309)*, s. 87-88; (1312), s. 89-90. Tekin, Rahmi-Baş, Yaşar, *Osmanlı Atlası*, s. 57-58.

B- Nahiyeleri

1519'da Tarsus Sancağı, Tarsus merkez, Kusun ve Ulaş olmak üzere üç nahiyeden oluşuyordu⁴⁸⁰. 1523'ten itibaren bu nahiyelere Kuştimur'un da eklenmesiyle nahiye sayısı dörde çıktı⁴⁸¹.

1572'den itibaren Elvanlı boyunun yaşadığı bölge nahiye olarak kaydedilmiştir⁴⁸². Bilgili, daha önce Tarsus merkez nahiyesine tâbi olan Gökçeli'nin de aynı yıl nahiye statüsünü kazandığını belirtmiştir⁴⁸³. Buna göre Tarsus Sancağı, XVI. asrın sonlarında Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Kuştimur, Elvanlı ve Gökçeli olmak üzere altı idarî birime ayrılmıştır.

XVII. yüzyılda Tarsus'un idarî taksimatında fazla bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Tarsus'un, Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Gökçeli ve Elvanlı olmak üzere beş idarî birimden oluştuğu bilgisini vermektedir⁴⁸⁴. Evliya Çelebi, Kuştimur Nahiyesi'ni zikretmese de hem bundan önceki, hem de daha sonraki kaynaklarda Tarsus'un, Kuştimur ile birlikte altı nahiyesi bulunmaktadır. Nitekim Katip Çelebi, Tarsus Sancağı'nın Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Kuştimur, Elvanlı ve Gökçeli olmak üzere altı idarî üniteden oluştuğunu yazmıştır⁴⁸⁵.

1852-1864 yılları arasındaki sicillerde Tarsus'un Kusun, Ulaş, Kuştimur, Gökçeli, Elvanlı, Tekeli, Canibşehir, Namrun, Külek, Mersin ve Kalınlı olmak üzere 11 nahiyesi bulunmaktaydı.

1864'te Mersin kaza statüsüne yükselince o zamana kadar Tarsus'un nahiyeleri olan Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı, Mersin Kazası'na bağlandı⁴⁸⁶. Kusun, Ulaş, Kuştimur, Namrun, Tekeli, Külek ve Canibşehir nahiyeleri de Tarsus'a kaldı⁴⁸⁷.

⁴⁸⁰ BOA, TTD 69, s. 273. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, III, 492-493.

⁴⁸¹ BOA, TTD 450, s. 491, 506, 707, 708, 711, 746; TTD 969, s. 616-617; TTD 229, s. 283-284, 288. Ayrıca bkz. Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 39.

⁴⁸² BOA, İbnülemin Dâhiliye, nr. 62; BOA, MD 69, s. 92, h. 184.

⁴⁸³ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 41.

⁴⁸⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 329.

⁴⁸⁵ Katip Çelebi, *age*, s. 603.

⁴⁸⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 232-233.

⁴⁸⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 228-230; *(1286)*, s. 209.

1868 tarihli Haleb Sâlnâmesi'nde Külek Nahiyesi'ne yer verilmemiştir. 1869 yılına ait sâlnâmede ise Namrun Nahiyesi'ne tâbi bir köy olarak kaydedilmiştir⁴⁸⁸. İncelenen sicillerinde de Külek Nahiyesi'nin adına 1854-1861 yılları ile 1871'den sonraki kayıtlarda rastlanmıştır⁴⁸⁹. 1877-1902 arasındaki Adana sâlnâmeleri ile bu döneme ait kaynak eserlerde de söz konusu nahiyenin ismi sürekli zikredilmiştir⁴⁹⁰. Ayrıca şer'îye sicillerindeki, Külek Nahiyesi'ne tâbi köylerin bir kısmı⁴⁹¹, Haleb sâlnâmelerinde Namrun ve Tekeli nahiyelerinin köyleri arasında kayıtlara geçmiştir⁴⁹². Buna göre Külek Nahiyesi 1860'lı yılların sonuna doğru bir süre nahiye olmaktan çıkarılmış, 1871'den itibaren de yine nahiye statüsüne kavuşarak yüzyılın sonuna kadar bu durumunu sürdürmüştür.

Daha önce de belirtildiği gibi, sicillerdeki bazı belgelerde Kara Kayalı Aşireti'nin yaşadığı bölgenin bir ara aynı isimle nahiye statüsü kazandığı izlenimini veren ifadelerle rastlanmıştır⁴⁹³. Ancak bu döneme ait gerek sâlnâmelerde, gerekse diğer kaynak eserlerde söz konusu ibareleri destekleyen bilgiler bulunmamaktadır.

Böylece Mersin'in ayrılmasına kadar Tarsus'un 11 nahiyesi bulunurken, idarî yapıdaki bu değişiklikten sonra nahiye sayısı 7'ye düşmüştür. Yüzyılın sonuna kadar da bu durum devam etmiştir⁴⁹⁴.

Daha önce mevcut nahiyeler içerisinde küçük yerleşim birimleri olan Namrun, Külek, Canibşehir ve Tekeli'nin nahiye statüsünü elde etmesi Tarsus için bir kazanım olmuştur. Ancak 1852'de nahiye olan Mersin, iskelesi ve daha sonra da demiryoluna kavuşmasının verdiği imkânlarla sürekli gelişmiştir. Mersin'in, 1864'e kadar Tarsus'un

⁴⁸⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 211.

⁴⁸⁹ TŞS, 294, 142/223, t. 1854; TŞS, 297, 317/503, t. 1860; TŞS, 298, 78/142, t. 1861; TŞS, 304, 106/175, t. 1871; TŞS, 309, 190/272, t. 1875; TŞS, 319, 29/79, t. 1888; TŞS, 322, 48/153, t. 1892; TŞS, 329, 21, t. 1897.

⁴⁹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 60; (1308), s. 96; (1309), s. 104; (1312), s. 95; (1318), s. 187; (1320), s. 187. Ayrıca bkz. Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul 1306, s. 530; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1311, IV, 3009.

⁴⁹¹ Şer'îye sicillerinde Külek Nahiyesi'ne tâbi Panzin Çukuru, Tekfur Gözü, Çukur Bağ, Oluk Koyağı, Küçük ve Kımık gibi köy isimlerine yer verilmiştir.

⁴⁹² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, s. 211.

⁴⁹³ Bkz. "Medine-i Tarsus nevâhisinden Kara Kayalı Nâhiyesi kurâlarından Etek Obası Karyesi" TŞS, 309, 160/225. "Kara Kayalı Nâhiyesi kurâlarından Takbaş karyesi" TŞS, 304, 192/364. "Kara Kayalı Kazâsı kurâlarından Ala Dağlı Karyesi" TŞS, 309, 161/226.

⁴⁹⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; (1309), s. 104; (1312), s. 95; (1318), s. 187; (1320), s. 187.

nahiyeleri olan Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı ile birleşerek aynı yıl içerisinde ayrı bir kaza olması Tarsus için önemli bir kayıp olmuştur. Ancak 1888’de Mersin’in sancak olmasıyla birlikte idarî yapıda Tarsus’tan daha öncelikli bir konuma geçmesi kuşkusuz en büyük kayıp sayılmalıdır. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru Tarsus, Adana ile Mersin arasına sıkışarak hem idarî, hem de coğrafî bakımdan önemli ölçüde küçülmüştür.

C- Yönetim Birimleri

Tarsus, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra sancak statüsüyle idarî yapıdaki yerini aldı. Bu durum genel olarak vilâyet sistemine kadar devam etti. Bu nedenle burada önce sancak yönetimi ele alınacak, ardından da 1866’dan itibaren Tarsus’un kaza statüsüne gerilemesi sebebiyle meydana gelen değişiklikler ile bu dönemde yeni oluşturulan idarî kurumlardan bahsedilecektir.

1) Sancak Yönetimi

Klasik dönem Osmanlı idarî yapısında sancaklar, sancakbeyi tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde yönetiliyordu⁴⁹⁵. Sancakbeyleri, doğrudan merkezden tayin edilirdi⁴⁹⁶.

Sancakbeyleri, askerî ve idarî olmak üzere başlıca iki önemli görevi yerine getirmekteydiler. Herhangi bir savaş durumunda yetkisi altında bulunan tımarlı sipahilerle birlikte, bağlı bulunduğu beylerbeyinin komutası altında savaşa iştirak etmek askerî sorumluluklarının başında gelmekteydi⁴⁹⁷. Tarsus sancakbeyleri, sancağın, Kıbrıs’a bağlı olduğu dönem dışında, tâbi oldukları beylerbeyinin emrinde savaşlara katılırlardı. Adaya bağlı bulunduğu dönemde ise kara savaşlarına Karaman beylerbeyinin emri altında giderlerdi⁴⁹⁸. Ancak Kıbrıs beylerbeyinin ihtiyaç hissetmesi durumunda adaya geçip onun hizmetine girme mecburiyetleri de vardı⁴⁹⁹. Nitekim 7 Aralık 1571 tarihinde Tarsus sancakbeyine gönderilen bir fermanla yer alan “*Tarsus*

⁴⁹⁵ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s. 83.

⁴⁹⁶ Varlık, Mustafa Çetin, “Kütahya’nın Şehzâde Sancağı Olarak İdaresi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1990, V, 315; İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 234.

⁴⁹⁷ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s. 84.

⁴⁹⁸ BOA, MD 52, s.377, h. 1020; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 139; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 36.

⁴⁹⁹ BOA, MD 10, s.263, h. 407.

Beği'ne hüküm ki, sancağın Kıbrıs beylerbeyliğine ilhâk olunandan beru defa'âtle sana ahkâm-ı şerîfe gönderilüp Kıbrıs'a geçesin deyu emrim olmuş iken henüz varmadığın ilâm olundu"⁵⁰⁰ ifadelerinden Tarsus'un, Kıbrıs'a bağlandığı ve sancakbeyinin Kıbrıs beylerbeyinin emrine girmesi için kendisine birkaç defa ferman gönderilmesine rağmen onun adaya gitmediğinin öğrenildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu fermanın sonundaki "bu def'a dahi te'hîr etdüğün ilâm olsa azille konulmayup mu'âteb olmak mukarrerdir gereğiyle ona göre mukayyed olasın" şeklindeki ibarelerde de görüldüğü gibi, bu defa da gitmediği takdirde hem görevden azledileceği hem de başka cezalara çarptırılacağı uyarısı yapılmıştır⁵⁰¹.

Tanzimat döneminde sancaklar biri müstakil, diğeri de bir eyalete bağlı livâ olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Müstakil livâlara mutasarrıf, bir eyalete dâhil olanlara ise kaymakam tayin edilmekteydi⁵⁰². Bu dönemde Tarsus, Adana Eyaleti'ne tâbi bir sancak olduğu için kaymakamlar tarafından yönetilmekteydi. Haziran 1861 tarihli bir belgede "Tarsus Sancağı kâim-makâmı"⁵⁰³ ifadesinin geçmesi bunu göstermektedir.

Bu dönemde kaymakamlar, validen başlayıp padişaha kadar ulaşan bir bürokrasi silsilesi sonucunda tayin ediliyordu. Valinin, kaymakamlığa layık gördüğü kişi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri tarafından değerlendirilir, uygun bulunursa bir mazbata ile sadrazama sunulurdu. Sadrazam da bu tezkereyi padişaha arz ederdi. Tezkere padişah tarafından kabul edilirse o kişi kaymakam olarak tayin edilirdi. Nitekim 7 Haziran 1855 tarihli Tarsus kaymakamlığına tayin belgesinde bu sürecin izlendiği görülmüştür⁵⁰⁴. Söz konusu kayda göre Adana valisi Ömer Lütfî Efendi, Topçu eski kaymakamı Osman Bey'in, Tarsus kaymakamlığına layık olduğunu ifade etmesi üzerine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri, Osman Bey'in tayinini karara bağlayarak sadrazamlığa sunmuştur. Sadrazam ise bu kararı bir tezkere ile padişaha arz etmiştir. Padişahın da onayıyla Osman Bey, Tarsus kaymakamlığına tayin edilmiştir⁵⁰⁵.

⁵⁰⁰ BOA, MD 10, s. 262, h. 407.

⁵⁰¹ BOA, MD 10, s. 262, h. 407.

⁵⁰² Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Livâ", *İA*, İstanbul 1972, VII, 63.

⁵⁰³ TŞS, 298, 47/86.

⁵⁰⁴ BOA, İ.MVL, nu. 14310.

⁵⁰⁵ BOA, İ.MVL, nu. 14310.

Arşiv belgelerinde bu dönemde Tarsus'ta görev yapan bazı kaymakamların ismi zikredilmektedir. Buna göre Eylül 1852'de Hüseyin Bey, Tarsus Sancağı kaymakamıdır⁵⁰⁶. 7 Haziran 1855'de Osman Bey, Tarsus kaymakamlığına tayin edilmiştir⁵⁰⁷. Osman Bey'in tayin sürecinin anlatıldığı belgede Tarsus eski kaymakamı Osman Rüştü Efendi'nin istifası sebebiyle onun bu göreve getirileceği bildirilmektedir⁵⁰⁸. Bu durumda Osman Rüştü Efendi'nin, Hüseyin Bey'den sonra, Osman Bey'den önce Tarsus kaymakamı olduğu anlaşılmaktadır. Mayıs 1861'de ise Ahmed Münir Paşa kaymakamlık yapmaktaydı⁵⁰⁹. 30 Aralık 1862 tarihinde ise Lütfi Paşa'nın kaymakam olduğu görülmüştür⁵¹⁰.

1864'ten itibaren vilâyet sistemi uygulamaya konulmuştur. Bu düzenleme, Tanzimat idaresinden pek farklılık göstermemekle birlikte yöneticilerin unvan ve göreve geliş şekillerinde bazı değişiklikler getirmiştir. Eyaletin adı vilâyete dönüşmüş, vali yönetici olarak konumunu muhafaza etmiştir. Sancak idaresinde ise kaymakamın yerini mutasarrıf almıştır. Burada en önemli değişikliğin kaza yönetiminde olduğu görülmüştür. Eski sancak merkezinin kastedildiği kaza idaresi, Tanzimat'tan itibaren seçimle işbaşına gelen kaza müdürüne bırakılmıştır. Son düzenlemeyle birlikte artık kazanın mülki amiri, atama yoluyla göreve gelen kaymakamdır⁵¹¹. İdarî yapıdaki bu değişiklikleri arşiv belgelerinden de izlemek mümkündür. Nitekim merkezî idare tarafından Tarsus'a gönderilen fermanlar, klasik dönemde Tarsus sancakbeyine, Tanzimat döneminde Tarsus sancağı kaymakamına, vilâyet sistemine geçildikten sonra da Tarsus kaza kaymakamına hitaben yazılmıştır⁵¹².

Sancakbeylerinin idarî görevlerinin başında ise kadı ile işbirliği yaparak adaleti temin etmek, buldukları sancakta halkın güvenliğini sağlamak, şer'ce ve örfe aykırı

---

⁵⁰⁶ TŞS, 294, 7/6.

⁵⁰⁷ BOA, İ.MVL, nu. 14310.

⁵⁰⁸ BOA, İ.MVL, nu. 14310.

⁵⁰⁹ TŞS, 298, 47/86.

⁵¹⁰ TŞS, 299, 58a/234.

⁵¹¹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 252.

⁵¹² Mesela, 7 Aralık 1571 tarihinde Tarsus sancakbeyine hitaben sancağın, Kıbrıs beylerbeyliğine bağlandığını bildiren bir ferman gönderilmiştir. BOA, MD 10, s. 262, h. 407. 1861'de Tarsus'taki Meryem Ana Ermeni Kilisesi'nin tamiri için verilen izin belgesinde "*Tarsus Sancağı kâim-makâmı Ahmed Münir Paşa*" ifadesine yer verilmiştir. TŞS, 298, 47/86. 1880'li yıllardaki belgelerde ise "*Tarsus kâim-makâmılığına*" ibaresi geçmektedir. Zira bu dönemde Tarsus kaza statüsündedir. TŞS, 406, 75/97, 83/106, 89/117, 121/161, 148/212.

durumları önlemek gelirdi⁵¹³. Merkezî yönetimden Tarsus'a gönderilen fermanlarda sancakta zaman zaman bazı yöneticilerin kanunsuz davranışlarda bulunarak halkın huzurunu bozduklarına dikkat çekilerek sancakbeyi ile kadıdan bu gibi durumlara mani olmaları istenmiştir⁵¹⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan idarî düzenlemelerle bu görevlerin birçoğu, kaymakamın başkanlığını yaptığı kaza idare meclislerine devredilmiştir⁵¹⁵.

Sancakbeylerinin derecesi, sahip olduğu has⁵¹⁶ gelirine göre belirlenirdi. En üst derecedeki bir sancak beyine 400.000 akçeye kadar çıkabilen haslar verilmekteydi⁵¹⁷. Tarsus'a tayin edilen ilk sancakbeyi Mihal oğlu Yahşi Bey'e 350.000 akçelik has tevcih edilmişti⁵¹⁸. 1543'te sancakbeyi olan Hüseyin Bey'e 208.000 akçelik has verilirken⁵¹⁹, 1567'de ikinci defa Tarsus sancakbeyi olan Mahmut Bey'e ise 400.919 akçelik has tahsis edildiğine şahit olunmuştur⁵²⁰. Evliya Çelebi ise 1671'de sancakbeyi hassının 235.260 akçe olduğunu belirtmiştir⁵²¹.

Tanzimat döneminde idarî yapıda gerçekleştirilen yeni düzenlemelerle sancak yönetimi kaymakamlara verilmişti. Kaymakamlar, sancakbeyleri gibi dirlik tasarruf etmezler onun yerine maktu maaş alırlardı. Nitekim 7 Haziran 1855 tarihinde Osman Bey 3.920 kuruş maaşla Tarsus kaymakamlığına tayin edilmiştir⁵²².

2) Kaza Yönetimi

Osmanlı idarî yapısında sancaktan sonra kaza gelmekteydi. Bir başka ifadeyle sancaklar, kazaların birleşmesiyle oluşuyordu. Ancak bir sancakta birden çok kaza bulunması, yargı yönüyle yapılmış bir taksimattır. Askerî ve idarî teşkilat içerisindeki

---

⁵¹³ Kunt, *age*, s. 23-25.

⁵¹⁴ BOA, MD 6, s. 537, h. 1165.

⁵¹⁵ Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 82.

⁵¹⁶ Geliri 100.000 akçeden fazla olan tımarlar için kullanılan bir tabirdir. Böyle yüksek miktarlardaki haslar, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi vs. üst düzey yöneticilere tahsis edilirdi. Bkz. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, I, 750.

⁵¹⁷ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s. 84.

⁵¹⁸ TSMA, D. 9772. vrk. 4/a.

⁵¹⁹ BOA, Tapu 221, s. 25.

⁵²⁰ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 45, Tablo I.

⁵²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 329.

⁵²² BOA, İ.MVL, nu. 14310.

değerlendirme bunun dışındadır⁵²³. Nitekim XVI. asırda Tarsus sancağında, merkez kaza dışında Kusun, Ulaş ve Elvanlı kazaları da bulunmaktaydı⁵²⁴. Yine 1852'den itibaren vilâyet sistemine geçinceye kadarki şer'îye sicillerinde “*Tarsus Sancağı'na merbût Gökçelü Kazâsı*”⁵²⁵, “*Medîne-i Tarsus'da Kusun Kazâsı*”⁵²⁶, “*Medîne-i Tarsus'a tâbi' Elvanlu Kazâsı*”⁵²⁷, “*Ulaş Kazâsı*”⁵²⁸, “*Tekelü Kazâsı*”⁵²⁹ ifadelerinin yer alması, Tarsus Sancağı'nda, merkez kaza dışında birkaç kazanın daha var olduğunu göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, kaza ve nahiye tabirlerinin zaman zaman aynı anlamda kullanıldığı da unutulmamalıdır⁵³⁰.

Klasik dönem Osmanlı idarî yapısında kaza yönetiminin başı kadıdır. Kadıların, şer'î hükümlerin icrası, şer'îye sicillerinin yazılması veya yazdırılması, veli veya vasîsi olmayanların evlendirilmesi, mirasların taksim edilmesi, yetim ve kayıp kişilerin mallarının muhafazası, ilmiye sınıfının, vakıf görevlilerinin, vasî ve vekillerin tayin ve azledilmesi, borç alacak ve miras davalarının karara bağlanması, vakıfların tescilinin yapılıp muhasebesinin kontrol edilmesi gibi birçok görevi bulunmaktaydı⁵³¹. Ayrıca kadılar, belediye meclisi veya kaza kurulu denebilecek bir kurula başkanlık yaparak narh sistemi ile bazı vergilerin toplanmasını da takip ederlerdi⁵³². Yine bazı kazalarda kadılar, kassamlık görevini de yerine getirmekteydi⁵³³. Örneğin 28 Ekim 1863'te Abdurrahman Hayruddin Efendi, Tarsus ile Kusun kazalarına hem kadı hem de kassam olarak tayin edilmiştir⁵³⁴.

Tanzimat'tan sonra kaza gelir ve giderlerinin gözden geçirilmesi, vergi denetimleri, devlet mallarının idaresi ve korunması ile beledî hizmetler gibi birçok

⁵²³ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul 1974, II, 82; Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1528-1566)*, Ankara 1989, s. 51.

⁵²⁴ BOA, MD 30, s. 306, h. 707; BOA, MD 69, s. 92, h. 184; Kâmil, Ekrem, “Hicrî Onuncu-Miladî On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arap Seyyahlarından Gazzî-Mekkî Seyâhatnâmesi”, *Tarih Semineri Dergisi*, I/2, İstanbul 1937, s. 24.

⁵²⁵ TŞS, 294, 161/ 255.

⁵²⁶ TŞS, 294, 143/225.

⁵²⁷ TŞS, 297, 386/601; TŞS, 299, 118a/436.

⁵²⁸ TŞS, 294, 6/6.

⁵²⁹ TŞS, 297, 418/656.

⁵³⁰ Bkz. TŞS, 294, 6/6.

⁵³¹ İnalçık, “Mahkeme”, *İA*, İstanbul 1993, VII, 150; Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, I, 68.

⁵³² Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 109; Ortaylı, “Kadı”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 72-73.

⁵³³ Bkz. Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, I, 75.

⁵³⁴ TŞS, 299, 122b/450.

görev ve yetkiler yeni kurulan kaza idare meclislerine devredildi⁵³⁵. Böylece kadıların görevleri adli konularla sınırlandırılmış oldu. 1867'den itibaren şer'îye mahkemeleri dışında bazı idare ve hukuk mahkemelerinin kurulmasıyla kadı mahkemelerinin idarî yargı yetkileri, yeni kurulan mahkemelere devredilince şer'îye mahkemelerinin ve dolayısıyla kadıların görev ve yetkileri sadece şer'î konularla sınırlandırılmış oldu⁵³⁶.

Osmanlılardan önce Tarsus'ta Kerhîzâde Maruf Kerhî'nin kadılık yaptığı ve 1379-1380'de Abdullah Mencek ve Beyce Şeyh zâviyelerinin vakfiyelerini tescil ettiği bilinmektedir⁵³⁷. Osmanlıların şehri fethinden sonra 1523'te Mevlana Alaaddin, Tarsus kadısındır⁵³⁸. 28 Ekim 1863 tarihinde ise Tarsus ile Kusun kazalarının bir kadı tarafından idare edildiği görülmüştür. Bu tarihte Abdurrahman Hayruddin Efendi, Tarsus ile birlikte Kusun kazasına kadı tayin edilmiştir⁵³⁹.

Evliya Çelebi, XVII. asırda Tarsus'un 150 akçelik kadılıklardan olduğunu belirtmiştir⁵⁴⁰. Bu derecedeki kadılıklar önemli kaza kadılıkları olup, bunların tayini kazaskerlerin inhası ve sadrazamın arzı ile gerçekleşirdi⁵⁴¹. Nitekim 28 Ekim 1863'te Abdurrahman Hayruddin Efendi'nin, Tarsus ile Kusun kazalarına hem kadı hem de kassam olarak tayin edildiği belgenin, Anadolu Kazaskeri tarafından düzenlendiği görülmüştür⁵⁴². Yukarıda da bahsedildiği gibi, Tarsus'tan başka Kusun ve Elvanlı kazalarında da kadı bulunmaktaydı. 1557-1558'de Mekke Şerifi'nin elçisi olarak İstanbul'a giderken Kusun'dan geçen Kutbeddin Mekkî, Kusun Kazası'nın 40 akçelik kadılıklardan olduğunu yazmıştır⁵⁴³. Ancak 1863'te Tarsus ile Kusun'a aynı kişinin kadı tayin edilmesi önceden iki ayrı kadılık merkezi olan bu yerlerin birleştirildiğini göstermektedir.

---

⁵³⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, s. 82.

⁵³⁶ Düstur, I. Tertip, I, 325.

⁵³⁷ VGMA, 600, 273-274/347; VGMA, 594, 53/45.

⁵³⁸ BOA, Tapu 450, s. 1019.

⁵³⁹ TŞS, 299, 122b/450.

⁵⁴⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, s. 329.

⁵⁴¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 94; Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989, I, 232.

⁵⁴² TŞS, 299, 122b/450.

⁵⁴³ Kâmil, Ekrem, "Gazzî-Mekkî Seyahatnâmesi", s. 24.

Kadılar, bazen kendi kazaları dâhilindeki nahiyelere nâib-i kadı ismiyle bir memur tayin edebilirlerdi⁵⁴⁴. Nâib olan kişi, kaza kadısı adına o nahiyenin kadılık işlerine bakardı. Kadı nâibi, kaza kadısının yanında bulunup ona vekâlet ettiği gibi, herhangi bir vazife için kadı tarafından köylere de gönderilirdi⁵⁴⁵. Eskiden beri Tarsus'ta kadı nâiblerinin görev yaptığını bilinmektedir⁵⁴⁶. İncelenen dönemde de Tarsus'ta kadı nâibi bulunmaktaydı. Örneğin 1878-1885 yıllarına ait hâsılat defterindeki bir kayda göre Mehmed Hulusi Efendi, Külek ve Tekeli nâibidir⁵⁴⁷.

3) Nahiye Yönetimi

Osmanlı klasik dönem idarî yapısında nahiye, derece bakımından kaza ile köy arasında bir statüye sahipti⁵⁴⁸. Ancak yukarda da belirtildiği gibi, hem XVI. asırda, hem de 1850'li yıllarda kaza ve nahiye tabirleri zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde birkaç köyün bir araya gelmesiyle meydana gelen yerleşim birimlerinin kaza olmayıp, kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacağı ifade edilmiştir⁵⁴⁹. Ancak burada oldukça genel bir tarif yapılmaktadır. Hangi özelliklere sahip köylere nahiye statüsü verileceği ve yönetim biçiminin nasıl olacağı gibi hususlara dair hiçbir hüküm bulunmamaktadır. 1871 Nizamnamesi ise nahiye yönetimini ve statüsünü daha etraflı bir biçimde düzenlemiştir. Buna göre nahiyeyi oluşturacak köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması gerekmektedir⁵⁵⁰. Aynı şekilde 1864 öncesine ait şer'îye sicillerde aynı yerleşim birimlerinin bazen kaza⁵⁵¹, bazen de nahiye olarak kaydedilmesi⁵⁵², bu dönemde nahiye statüsündeki belirsizliği göstermektedir. Daha sonraki sicillerde nahiye tabirinin, kaza kelimesi yerine kullanılmaması bu konudaki belirsizliğin artık giderildiğinin bir işaretidir.

Nahiyeler, Dâhiliye Nezareti'nin onayıyla valinin tayin ettiği nahiye müdürü tarafından yönetilirdi. Müdür olacak kişide, o yerin halkından, 25 yaşın üzerinde, okur-

⁵⁴⁴ BOA, İbnülemin Evkâf, nu. 15.

⁵⁴⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 117.

⁵⁴⁶ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 50-51.

⁵⁴⁷ TŞS, 387, s. 51.

⁵⁴⁸ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s. 83.

⁵⁴⁹ Düstur I. Tertip, I, 608.

⁵⁵⁰ Düstur I. Tertip, I, 636.

⁵⁵¹ "Kusun Kazâsı kurâlarından Yunus oğlu Karyesi" t. 1853. TŞS, 294, 27/26.

⁵⁵² "Kusun Nâhiyesi kurâlarından Kanber Höyüğü Karyesi" t. 1859. TŞS, 297, 59/89.

yazar ve Osmanlı uyuğundan olması, herhangi bir mahkûmiyetinin bulunmaması gibi şartlar aranırdı. Müdürün başlıca görevi, vergi ve güvenlik konularında devletin diğer memurlarına yardımcı olmak ve nahiye meclisine başkanlık etmektir. Nahiye müdürleri fahri olarak hizmet ederdi. Gerekliğinde giderlerini halktan tahsil etme yetkileri de vardı⁵⁵³.

Tarsus'ta bir nahiye müdürünün aynı anda birden çok nahiyeyi yönettiğine şahit olunmuştur. Nitekim 1890'dan itibaren Kusun, Kuştimur ve Canibşehir nahiyeleri Tarsus kaza merkezinden idare ediliyordu. Namrun ile Ulaş ve Külek ile Tekeli nahiyeleri ise iki nahiye müdürü tarafından yönetiliyordu⁵⁵⁴.

4) Mahalle ve Köy Yönetimi

Osmanlı idarî teşkilatının en alt birimleri, şehirlerde mahalle, kırsal kesimlerde ise köydür. Klasik dönemde mahalle yönetimi imamlara bırakılmıştı. İmam padişah beratıyla tayin edilir ve kadının o mahalledeki temsilciliğini üstlenirdi. Mahallede cereyan eden her şey onun bilgisi ve izniyle gerçekleşirdi. Doğum, ölüm ve evlenme kayıtları imam tarafından tutulurdu. İmam aynı zamanda o mahallenin kefilisi durumundaydı. İmamın önemli görevlerinden biri de mahalle sakinlerine salınan verginin paylaşılması ve toplanmasıydı. Gayrimüslimlerde ise bu görevler papaz veya haham tarafından yerine getirilirdi⁵⁵⁵.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte şehir güvenliğinin sağlanması, vergilerin toplanması ve mahalle düzeninin korunması amacıyla gerçekleştirilen reformlardan biri de muhtarlıkların kurulmasıdır⁵⁵⁶. Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi'ye göre muhtarlıkların kurulma sebeplerinden biri imamların, mahalleye gelen veya oradan ayrılanların mürur tezkirelerini kontrol etmede ihmalleri bulunmasıdır⁵⁵⁷.

Muhtarların listesi şer'îye sicillerine kaydedildikten sonra Defter ve Ceride Nâzırlığı'na gönderiliyordu. Bu isimler padişaha sunuluyor ve onun onayından

⁵⁵³ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, s. 100.

⁵⁵⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; *(1309)*, s. 104; *(1312)*, s. 95; *(1318)*, s. 187; *(1320)*, s. 187.

⁵⁵⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, s. 107.

⁵⁵⁶ Çadircı, Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, Ankara 1970, XXXIV, 413-415.

⁵⁵⁷ Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, İstanbul 1999, II-III, 445.

geçtikten sonra mühürleri hazırlanıp muhtarlara iletiliyordu⁵⁵⁸. Nitekim 25 Kasım 1850 tarihli bir belgede Adana ve Maraş eyaletleri dâhilindeki kazaların mahalle ve köylerinde bulunan imam, muhtar ve papazlara mühür verilmesinden bahsedilmiştir⁵⁵⁹. Süreç tamamlandığında her mahalle veya köye “evvel” ve “sâni” olmak üzere iki muhtar görevlendirilmiş oluyordu. 3 Temmuz 1892 tarihli bir kayıta “*muhtar-ı evvel*” ifadesinin geçmesi bu uygulamanın yüzyılın sonlarında da devam ettiğini göstermektedir⁵⁶⁰.

Muhtarlık müessesinin kurulmasıyla birlikte muhtarlar, imamlara göre daha öncelikli konuma geldiler⁵⁶¹. Ancak incelenen sicillerde, evlilik işlemleri⁵⁶², şahitlerin şahitliğinin kabul edilip edilmeyeceği vs. konularda imamların, muhtarlarla birlikte görev ve yetkilerinin kısmen de olsa devam ettiği gözlenmektedir⁵⁶³. Nitekim 3 Temmuz 1892 tarihli bir belgede, mahkemede görülmekte olan davada şahitlerin şahadetinin kabul edilebilir olduğu (*'adl ve makbûlü's-şehâde idükleri*) Evcî Köyü İmamı İbrahim b. Hacı Mustafa ve muhtar-ı evveli Abdullah b. Abdurrahman ile Debbâğhane Mahallesi muhtar-ı evveli Mustafa b. Selim ve azası İbrahim b. Ali tarafından onaylanmıştır⁵⁶⁴.

1864'ten itibaren ihtiyar meclisleri de kurulmaya başlamıştır. Bu meyanda incelenen sicillerde muhtar ve imamla birlikte zaman zaman azaların da isimlerine rastlanmıştır⁵⁶⁵. Böylece mahalle ve köy yönetiminde, yerel yönetim statüsüne kavuşma yolunda önemli bir mesafe alınmıştır.

---

⁵⁵⁸ Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine”, s. 413.

⁵⁵⁹ BOA, Cevdet Dâhiliyye, nu. 10147.

⁵⁶⁰ TŞS, 349, 25/61.

⁵⁶¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, s. 108.

⁵⁶² TŞS, 349, 10/22-27, 11/28-29, 12/32-34, 15/41, 19/52-53, 27/62-65, 28/67, 30/70, 72, 74, 31/75, 77, 32/79-82, 34/88, 38/97-98, 39/99-100, 41/102-105, 43/111, 46/120, 47/123-125.

⁵⁶³ TŞS, 347, 7/18, 20/53; TŞS, 348, 15/16.

⁵⁶⁴ TŞS, 349, 25/61.

⁵⁶⁵ TŞS, 349, 25/61.

II- NÜFUS

Osmanlılarda modern anlamda ilk nüfus sayımı 1831’de yapılmıştır⁵⁶⁶. Bundan önceki dönemlere ait nüfus bilgileri vergi mükellefi olarak hâne (evli) ve mücerred (bekar) cinsinden kaydedilen rakamlar dikkate alınarak yapılan birtakım hesaplamalardan ibarettir. Bu yöntemle elde edilen sonuçlar tahminidir. Gerçek nüfus sayısını göstermekten uzaktır. Bu konudaki en önemli sorun “hâne” deyiminin kapsamından kaynaklanmaktadır. Göyünç, XIX. yüzyıla ait belgelerde hâne ile gerçek ailenin kastedildiğini, ancak XVI. asırdaki kayıtlarda ve özellikle de tahrir defterlerinde hâne deyiminin vergi hânesine karşılık geldiğini, vergi mükellefi olarak kaydedilen babanın yanında zaman zaman oğlunun da yazıldığına dikkat çekmiştir⁵⁶⁷. Bu da nüfus hesaplamalarında mükerrer kayıtlara ve dolayısıyla da sonucun biraz fazla çıkmasına neden olabilmektedir. Zira bu yöntemle yapılan hesaplamalarda hâne, ortalama bir katsayı ile çarpıldıktan sonra elde edilen rakama vergi mükellefi olarak kaydedilen mücerredler de ilave edilmektedir.

Burada bir başka sorun da çeşitli sebeplerle vergiden muaf olan zümrelerin⁵⁶⁸ nüfus hesaplamasına nasıl dâhil edileceği hususudur. Barkan, muaf zümrelerin tamamının her tahrirde sistematik olarak kaydına rastlanmadığını belirtmiştir⁵⁶⁹. Nitekim Bilgili’nin tapu tahrir defterlerini tarayarak oluşturduğu tabloda muaf zümrelerin sayısı yıllara göre farklılık göstermektedir. Örneğin, 1519’da 8 muaf zümrede 230 hâne bulunurken, 1523’te muaf zümre sayısı 16’ya, hâne sayısı da 411’e çıkmıştır⁵⁷⁰. Birçok araştırmacı ise muaf zümrelere dair tahmini rakamlar

---

⁵⁶⁶ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 45.

⁵⁶⁷ Göyünç, Nejat, “Hane” Deyimi Hakkında, *Tarih Dergisi*, sy. 32, İstanbul 1979, s. 346.

⁵⁶⁸ Muaf zümreler hakkında detaylı bilgiler için bkz. Orhunlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990; Anhangger, Robert., “Martolos”, *İA*, İstanbul 1993, VII, 341-344; İnalçık, Halil, “Osmanlı’da Raiyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 49-55.

⁵⁶⁹ Barkan, Ömer Lütüf, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1953, X, 13.

⁵⁷⁰ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 347.

vermişlerdir⁵⁷¹. Bu sebeple burada 1831 nüfus sayımı ve daha sonraki veriler esas alınacaktır.

A- Tarsus'un Nüfusu

Tarsus nüfusuna dair bilgilerden 1831 nüfus sayımı dışındakilerin tamamı Mersin'in kaza statüsüne yükselip Tarsus'tan ayrılmasından sonraki döneme aittir. Bu nedenle önce 1831 sayımına göre Tarsus'un nüfusu tablo halinde verilecek, ardından da XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus nüfusundaki değişimlerle Tarsus'un, Mersin'e göre durumu kıyaslanarak her iki şehrin nüfusu birlikte ele alınacaktır.

Tablo XII: 1831 Nüfus Sayımına Göre Tarsus Sancağı'nın Nüfusu

Yerleşim Yerleri	Müslüman	Fellah	Yörük	G.müslim	Diğerleri	Toplam
Şehir Merkezi	1.816	1.075		493		3.384
Kusun	1.904		693		4 ⁵⁷²	2.601
Ulaş	886		254			1.140
Kuştimur	1.307			113		1.420
Elvanlı	873		90		32 ⁵⁷³	995
Namrun	1.348			197	659 ⁵⁷⁴	2.204
Gökçeli	1.074		1.068	99	15 ⁵⁷⁵	2.256
Karabalı Aşireti					1.710	1.710
Toplam	9.208	1.075	2.105	902	2.420	15.710

Tablo XII'de de görüldüğü gibi 1831 nüfus sayımında Tarsus nüfusu, Müslüman ve gayrimüslim ayrımının yanında konar-göçer gruplar ve aşiretlerin hangi cemaate ait

⁵⁷¹ Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 247; Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 111-114; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 108-109; Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 58, 60; Aynı araştırmacı, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999, s. 58; Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992, s. 53.

⁵⁷² Karye-i Bayramlı.

⁵⁷³ Araplar Taifesi.

⁵⁷⁴ Bu sayımın 79'u Taife-i Tahtacı, 335'i Taife-i Karadikili, 245'i Taife-i Toraktır.

⁵⁷⁵ Taife-i Abdalan.

olduklarına varıncaya kadar ayrıntılı bir şekilde kayda geçirilmiştir⁵⁷⁶. Ancak söz konusu sayımda sadece erkek nüfus sayısı tespit edildiğinden gerçek nüfusu göstermekten uzaktır. Bu sebeple rakamlar 2 ile çarpıldığında şehrin nüfusu yaklaşık olarak belirlenmiş olur. Tarsus'un toplam erkek nüfusu 15.710'dur. Bunun 14.808'i Müslüman, 902'si de gayrimüslimdir. Buna göre Tarsus'ta $14.808 \times 2 = 29.616$ Müslüman, $902 \times 2 = 1.804$ de gayrimüslim olmak üzere toplam 31.420 kişinin yaşadığı söylenebilir. Müslümanların oranı % 94.25, gayrimüslimlerin oranı ise % 5.75'tir.

Cevdet Paşa, 1866 senesinden itibaren yeniden yapılandırılan Halep Vilâyeti'nin nüfusunu verdiği cetvelde Tarsus ve Mersin kazalarının nüfusuna da yer vermiştir. Tablo XIII'de de görüldüğü gibi onun verileri hâne cinsindedir. Diğer kayıtların önemli bir kısmı ise kişi türündendir. Bu durumda konunun daha açık ve anlaşılır bir şekilde ele alınması ve daha sağlıklı kıyaslama yapılabilmesi için hâne cinsinden kaydedilen nüfusun kişi türünden karşılığının bulunması gerekmektedir.

Nüfus konusunda çalışmalar yapan yerli ve yabancı birçok araştırmacı 1 hânenin kaç kişiye karşılık geldiği hususunda farklı rakamlar benimsemişlerdir. Barkan ve daha birçok araştırmacı 5 katsayısını alırken⁵⁷⁷, Russell 3.5⁵⁷⁸, Jennings 3 ve 3.5⁵⁷⁹, Cook 4.5⁵⁸⁰, Kara 6⁵⁸¹, Sümer ve Ünal 7 katsayısını almıştır⁵⁸². Göyünç ise Antalya, Ordu, Gümüşhane, Sivrihisar, Kütahya, Konya, Denizli ve Biga yörelerine ait incelemeleri sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1 hânenin 4'ün biraz üstünde bir nüfusu ihtiva ettiği sonucuna ulaşmıştır⁵⁸³.

⁵⁷⁶ Bkz. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, s. 175-177.

⁵⁷⁷ Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 12; Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s. 101; Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 106-108; Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 55, 156; Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 142, 147; Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, s. 75; Doğru, *age*, s. 52-53; Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 244; Yılmazçelik, *age*, s. 103; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 89.

⁵⁷⁸ Russell, Josiah C. "Late Medieval Balkan And Assia Minor Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. III, (1960), p. 265.

⁵⁷⁹ Jennings, Ronald. C., "Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, vol. VII, No: I, (Jan., 1976), p. 51.

⁵⁸⁰ Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London 1972, p. 85.

⁵⁸¹ Kara, Hamdi, "Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu", *Coğrafya Araştırmaları*, Şubat 1989, I, 118.

⁵⁸² Sümer, Faruk, "Kayı", *İA*, İstanbul 1977, VI, 461; Ünal, *Harput Sancağı*, s. 63; Aynı araştırmacı, *Çemişgezek Sancağı*, 69.

⁵⁸³ Göyünç, "Hane" Deyimi Hakkında, s. 335-345.

Sâlnâmelerde verilen nüfus bilgileri ise hem hâne, hem de kişi cinsindedir. Burada da bir hâneye kaç kişinin tekabül ettiği zamana ve mekâna göre az da olsa farklılık arz etmektedir. Örneğin, 1868 Haleb Sâlnâmesi'nde Tarsus'ta 4.275 hânedeki 19.032 Müslüman nüfusu kaydedilmiştir. Bu durumda 1 Müslüman hâne 4.45 kişiye karşılık gelmektedir. Aynı sâlnâmede 277 hânedeki 1.391 Hıristiyan nüfusu olduğu görülmüştür. Buna göre 1 Hıristiyan hânenin kişi cinsinden ortalaması 5.02'dir. Müslüman ve gayrimüslim hâne ortalaması ise 4.49'dur. Yine söz konusu sâlnâmeye göre Mersin'de 1.210 Müslüman, 90 da Hıristiyan olmak üzere toplam 1.300 hânedeki 7.240 kişi vardır⁵⁸⁴. Bu durumda 1 hâneye karşılık gelen katsayı 5.57'dir.

1890-1891 yıllarına ait Adana sâlnâmelerinde, Tarsus'un nahiye ve köyleriyle birlikte toplam nüfusu 8.040 hânedeki 40.321 kişi olarak kaydedilmiştir⁵⁸⁵. Bu durumda 1 hâne 5.01 kişiye tekabül etmektedir. 1891'de Mersin'de ise toplam 4.561 hânedeki 21.656 kişi bulunmaktadır⁵⁸⁶. Hâne ortalaması 4.74'tür.

1900 ve 1902 yıllarına ait Adana sâlnâmelerinde ise Tarsus'un toplam nüfusu 10.203 hânedeki 52.868 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Buna göre 1 hâne 5.18 kişiye karşılık gelmektedir. Şer'îye sicillerindeki tereke ve miras kayıtları esas alınarak yapılan hesaplamada Tarsus'taki Müslüman ailelerin çocuk ortalamasının 3.16, gayrimüslim ailelerin ise 3.13 olduğu tespit edilmiştir. Buna anne ve baba da eklediğinde neredeyse 1900 ve 1902 Adana sâlnâmelerinde 1 hâneye karşılık gelen rakam ortaya çıkmaktadır.

Bu bilgilerden 1 hâneye karşılık gelen rakamın yere ve zamana göre değiştiği anlaşılmaktadır. Hatta Müslüman ve gayrimüslim hâne ortalamaları da farklılık göstermektedir. Nitekim 1868'de Tarsus'ta hâne ortalaması 4.49 iken, aynı yıl Mersin'de 5.57'dir. 1891'de Tarsus'ta hâne ortalaması 5.01'e çıkarken, aynı yıl Mersin'de ise 4.74'e düşmüştür. Bu durumda yapılacak en isabetli hesaplama ortalama bir katsayı benimsemek yerine, yerleşim birimlerini ayrı ayrı değerlendirmekle mümkündür. Bu sebeple Cevdet Paşa'nın Tarsus ve Mersin nüfusuna dair verdiği hâne rakamları, kişi türüne çevrilirken en yakın zaman olan 1868 yılında bu şehirlerdeki hâne

⁵⁸⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 233.

⁵⁸⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; *(1309)*, s. 104.

⁵⁸⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1309)*, s. 92.

ortalaması dikkate alınacaktır. Cevdet Paşa'nın verdiği rakamları şöyle tablolaştırmak mümkündür.

Tablo XIII: Cevdet Paşa'ya Göre Tarsus ve Mersin'in Nüfusu

Yerleşim Birimleri	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Tarsus	1.391 Hâne	271 Hâne	1.662 Hâne
Mersin	1.210 Hâne	90 Hâne	1.300 Hâne
Toplam	2.601 Hâne	361 Hâne	2.962 Hâne

Tablo XIII'de de görüldüğü üzere Cevdet Paşa'ya göre Tarsus'un toplam nüfusu 1.662 hânedir. Bunun 1.391'i Müslüman, 271'i de gayrimüslimdir. Mersin Kazası'nda ise 1.210 Müslüman, 90 da gayrimüslim olmak üzere toplam 1.300 hâne bulunmaktadır⁵⁸⁷.

1868'de Tarsus'un hâne ortalaması 4.49'dur. Bu rakam ile Cevdet Paşa'nın verdiği hâne sayısı çarpıldığında Tarsus'un toplam nüfusunun 7.462 kişi olduğu görülmektedir. Bunun 6.245'i Müslüman, 1.217'si de gayrimüslimdir. Müslümanların oranı % 83.69, gayrimüslimlerin oranı ise % 16.30'dur. Aynı yıl Mersin'in hâne ortalaması 5.57'dir. Söz konusu işlem burada da yapıldığında 7.241 rakamı elde edilmektedir. Müslümanların oranı % 93.08, gayrimüslimlerin oranı ise % 6.92'dir.

Tarsus ve Mersin'in toplam nüfusu ise 14.703'tür. Cevdet Paşa'nın verdiği rakamlar çok düşüktür. Yaklaşık 35 yıl önce yapılan nüfus sayımındaki erkek rakamına bile ulaşmamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi sayımın yapıldığı mevsimdir. Eğer nüfus sayımı yayla dönemine denk gelirse yüksek ve sarp bölgelerdeki yaylaklarda bulunan konar-göçerlere ulaşmakta güçlük yaşanmakta ve bu durum onların sayım dışı kalmasına neden olabilmektedir. Nitekim Cevdet Paşa, Varsaklardan bahsederken yerlerinin sarp olması sebebiyle devlet geleneğine göre tahrirlerinin yapılamadığına dikkat çekmiştir⁵⁸⁸.

1860'lı yıllarda Çukurova'da asayişin bozulmasının da bu konuda bir diğer etken olduğu düşünülebilir. Bu meyanda Cevdet Paşa, Fırka-i İslâhiye'nin icraatlarından

⁵⁸⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 223.

⁵⁸⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 108.

bahsederken “İki sene evvel Çukurova’yı geçerek Gavur Dağı’nı aşıp da Maraş’a veya Kilis’e gitmek kabil değilken, şimdi bir tek atlı Adana’dan kalkıp Osmaniye, Maraş ve Kilis’e gidip gelebilir. Osmaniye üzerinden Kozan’a ve oradan da Niğde ve Kayseri’ye kadar güvenli bir şekilde ulaşabilir”⁵⁸⁹ demektedir. 1865-1866 yıllarında Fırka-i İslâhiye, Çukurova’daki konar-göçerlerin önemli bir kısmını iskâna tâbi tutmuştur. Buradaki iskân faaliyetlerinde önemli ölçüde başarı sağlandığı gözlenmekle birlikte yine de bir kısım uygulamalar bazı aşiretlerin hoşuna gitmemiş olacak ki, iskân faaliyetleri sırasında söz konusu gruplardan bazıları Haleb ve civarına kaçmıştır⁵⁹⁰. Yine bu dönemde çeşitli sebeplerle Tarsus’tan ayrılanlar olmuştur. Örneğin, Tarsus’a yerleştirilen bir gurup Nogay muhâciri, Konya Ereğli’ye firar etmiştir⁵⁹¹.

Bu dönemdeki nüfus verilerinin düşük çıkmasının bir diğer nedeni de salgın hastalıklardır. Tarsus’ta eskiden beri sıtma salgını olduğu bilinmektedir⁵⁹². Dumont, bu duruma dikkat çekerek 1865’de Çukurova’da sıtma, dizanteri vs. hastalıkların kol gezdiğini belirtmiştir⁵⁹³. Nüfusu olumsuz yönde etkileyen söz konusu sebepler, Cevdet Paşa’nın verilerinin düşük çıkmasına neden olmuştur.

1868 yılına ait Haleb Sâlnâmesi’ne göre Tarsus ve Mersin’in nüfusu şöyledir:

Tablo XIV: 1868 Yılına Ait Haleb Sâlnâmesi’ne Göre Tarsus ve Mersin’in Nüfusu

	Tarsus	Mersin	Toplam
Müslüman Hâne	4.275	1.210	5.485
Gayrimüslim Hâne	277	90	367
Hâne Toplam	4.552	1.300	5.852
Müslüman Kişi	19.032	6.739	25.771
Gayrimüslim Kişi	1.391	501	1.892
Kişi Toplam	20.423	7.240 ⁵⁹⁴	27.663

⁵⁸⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 226.

⁵⁹⁰ Halaçoğlu, Yusuf, “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, s. 3, 18, 20.

⁵⁹¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 136.

⁵⁹² Faroqhi, “Tarsus And The Tahrir”, s. 82; Kara, “Çukurova Nüfusu”, s. 117.

⁵⁹³ Dumont, agm, s. 391.

⁵⁹⁴ Sâlnâmede Tarsus nüfusu hem kişi hem de hâne türünden, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılarak kaydedilmiştir. Mersin’de ise hâne cinsinden Müslüman ve gayrimüslim nüfus ayrı ayrı verilirken, kişi cinsinden Müslüman ve gayrimüslimlerin ne kadar olduğu belirtilmemiş, ikisinin

Tablo XIV’te de görüldüğü gibi, 1868’de Tarsus’un toplan nüfusu 20.423’dür. Bunun 19.032’si Müslüman, 1.391’i de gayrimüslimdir⁵⁹⁵. Müslümanların oran % 93.18, gayrimüslimlerin oranı da % 6.81’dir. Aynı tarihte Mersin’de ise 6.739 Müslüman, 501 de gayrimüslim olmak üzere toplam 7.240 kişi vardır⁵⁹⁶. Müslümanların oranı % 93.08, gayrimüslimlerin oranı ise % 6.92’dir. Tarsus ve Mersin birlikte değerlendirildiğinde toplam nüfus 27.663’dür. Bunun 25.771’i Müslüman, 1.892’si de gayrimüslimdir. Müslümanların oranı % 93.16, gayrimüslimlerin oranı da ise % 6.69’dur.

1868’de Tarsus ve Mersin’in toplam nüfusu, Cevdet Paşa’nın verdiği rakamların neredeyse iki katıdır. Onun Mersin’e dair verdiği rakamlar ile 1868 Haleb Sâlnâmesi’ndeki Mersin nüfusu aynıdır. Bu durumda Cevdet Paşa’nın, yerlerinin sarp olması sebebiyle devlet geleneğine göre tahrirlerinin yapılamadığını belirttiği Varsakların, Mersin’in, Tarsus’tan ayrıldıktan sonra Tarsus sınırları içerisinde kaldığı ve bu sebeple de sayıma dâhil olmayan nüfusun Tarsus’a ait olduğu anlaşılmaktadır.

1877’de Tarsus’ta 18.148 Müslüman, 1.104 de gayrimüslim olmak üzere toplam 19.252 kişi bulunmaktadır⁵⁹⁷. Müslüman nüfusun oranı % 94.26 iken gayrimüslim oranı % 5.73’dür. Aynı zamanda Mersin’in toplam nüfusu ise 8.457’dir. Bunun 8.055’i Müslüman, 402’si de gayrimüslimdir⁵⁹⁸. Müslüman nüfus oranı % 95.25, gayrimüslim oranı da % 4.75’dir. Tarsus ve Mersin’in toplam nüfusu 27.709’dur. Bunun 26.203’ü Müslüman, 1.506’sı da gayrimüslimdir. Müslümanların oranı % 94.56, gayrimüslimlerin oranı ise % 5.43’dür.

1877 nüfusu, 1868’deki verilerle kıyaslandığında Tarsus ve Mersin kazalarının toplam nüfusunda % 0.83 oranında artış olduğu görülmüştür. Tarsus’un toplam nüfusunda yaklaşık % 6’lık bir düşüş gözlenirken, Mersin’in toplam nüfusunda % 14 civarında artış yaşanmıştır. Tarsus’ta hem Müslümanların, hem de gayrimüslimlerin

---

toplamı zikredilmiştir. Bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230-233. Bu rakam toplam hâneye bölünerek yaklaşık 5.57 katsayısı bulunmuştur. Müslüman ve gayrimüslim hâneler bu kat sayı ile çarpılarak kişi cinsine karşılık gelen rakam hesaplanmıştır.

⁵⁹⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

⁵⁹⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 233.

⁵⁹⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (sondaki tablo)

⁵⁹⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (sondaki tablo)

nüfusu azalmıştır. Mersin’de ise gayrimüslim nüfusu düşerken, Müslümanların nüfusunda % 16 artış gerçekleşmiştir.

1877’de Tarsus ve Mersin’in toplam nüfusu 1831 yılındaki Tarsus Sancağı’nın nüfusuna hâlâ ulaşamamıştır. 1868-1877 arasında Mersin nüfusu artarken, Tarsus nüfusunun azalması, biraz önce bahsedilen ve Tarsus nüfusunu olumsuz yönde etkileyen sebeplerin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

Shaw, 1885’te Tarsus nüfusuna dair önemli bilgiler vermiştir. Ona göre Tarsus’un toplam nüfusu 41.718’dir. Bunun 39.862’si Müslüman, 1.210’u Ermeni, 646’sı da Rum’dur.⁵⁹⁹ Müslüman nüfus oranı % 95.55 iken Ermenilerin oranı % 2.90, Rumların oranı da % 1.55’dir. Ermeni ve Rumların birlikte toplam nüfusa oranı ise % 4.45’dir. Shaw’ın nüfus cetvelinde Mersin’e yer verilmemiştir.

1877 ile 1885’deki nüfus kıyaslandığında Tarsus’un toplam nüfusunda % 54 oranında artış gerçekleşmiştir. Müslüman nüfus % 55.48 artarken, gayrimüslim nüfusun artış oranı % 40.52’dir.

Tarsus ve Mersin’in nüfusu hakkında bilgi veren bir diğer müellif de Şemseddin Sâmî’dir. Ona göre 1885-1888 yıllarında Tarsus kaza merkezinin nüfusu kışın yaklaşık 18.000’dir. Bunun 4.000-5.000 kadarı Ermeni ve Rumlardan müteşekkildir. Geri kalanı da Müslümandır. Köyleriyle birlikte toplam nüfusu 41.606’dır⁶⁰⁰. Mersin’in nüfusu da 29.185’dir. Tarsus ve Mersin’in toplam nüfusu ise 70.791’dir⁶⁰¹. Bu dönemde bir istatistik de Cuinet tarafından hazırlanmıştır. Cuinet’in, Tarsus ve Mersin nüfusuna dair verileri ile Sâmî’nin bu iki şehrin toplam nüfusu hakkında verdiği rakamlar aynıdır⁶⁰².

1890-1891 yıllarına ait Adana sâlnâmelerine göre Tarsus’ta 38.037 Müslüman, 2.284 de gayrimüslim olmak üzere toplam 40.321 kişi yaşamaktadır⁶⁰³. Müslümanların oran % 94.32, gayrimüslimlerin oranı da % 5.66’dır. Mersin’in toplam nüfusu ise 21.656’dır. Bu nüfusun 19.727’si Müslüman, 1.929’u da gayrimüslimdir⁶⁰⁴.

⁵⁹⁹ Shaw, Stantford J., “Ottoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, I, 201.

⁶⁰⁰ Şemseddin Sâmî, “Tarsus”, s. 3009.

⁶⁰¹ Şemseddin Sâmî, “Mersin”, s. 4261.

⁶⁰² Cuinet, Vital, *La Turquie D’asie*, Paris 1892, II, 44, 50.

⁶⁰³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; *(1309)*, s. 104.

⁶⁰⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1309)*, s. 92.

Müslümanların oranı % 91.09, gayrimüslimlerin oranı da % 8.90'dır. Tarsus ve Mersin'in toplam nüfusu ise 61.977'dir.

Cuinet ve Sâmî'in verileri ile 1890-1891'deki nüfus kıyaslandığında hem Tarsus, hem de Mersin'in toplam nüfusunda azalma görülmüştür. Tarsus'ta % 3, Mersin de ise % 26 oranında düşüş olmuştur.

1881/82-1893 nüfus sayımı verilerinde Tarsus ve Mersin'in nüfusu hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu sonuçlar tablo XV'de verilmiştir.

Tablo XV: 1881/82-1893 Nüfus Sayımına Göre Tarsus ve Mersin'in Nüfusu

Yerleşim Birimleri	Müslüman	Ermeni	Rum	Katolik	Protestan	Toplam
Tarsus	39.862	1.174	646	335	182	42.199
Mersin	19.737	430	1.202	297	_	21.666
Toplam	59.599	1.604	1.848	632	182	63.865

Tablo XV'de de görüldüğü gibi 1881/82-1893 nüfus sayımına göre Tarsus'un toplam nüfusu 42.199'dur. Bunun 39.862'si Müslüman, 1.174'ü Ermeni, 646'sı Rum, 335'i Katolik, 182'si de Protestan'dır. Müslümanların oran % 94.46, gayrimüslimlerin oranı da % 5.53'dür. Mersin'de ise 19.737 Müslüman, 1.202 Rum, 430 Ermeni, 297 de Katolik olmak üzere toplam 21.666 kişi bulunmaktadır⁶⁰⁵. Müslümanların oran % 91.09 iken gayrimüslimlerin oranı % 8.90'dır. Tarsus ve Mersin'in toplam nüfusu ise 63.865'dir.

1894'te Tarsus'un toplam nüfusu 46.742'ye çıkmıştır. Bunun 44.600'ü Müslüman, 991'i Ermeni, 595'i Rum, 307'si Katolik, 249'u da Protestan'dır⁶⁰⁶. Müslüman nüfus oranı % 95.41, gayrimüslim oranı ise % 4.58'dir. Mersin'in toplam nüfusu da 21.869'dur. Bu sayının 20.415'i Müslüman, 175'i Ermeni, 959'u Rum ve 320'si de Katoliktir⁶⁰⁷. Müslüman nüfus oran % 93.35, gayrimüslim oranı ise % 6.64'dür. Tarsus ile Mersin'in toplam nüfusu ise 68.611'dir.

⁶⁰⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 164-165.

⁶⁰⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1312)*, s. 98.

⁶⁰⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1312)*, s. 94. Burada Mersin Sancağı'nın toplam nüfusu verilmiştir. Bu sayıdan Tarsus'un nüfusu çıkarılarak yukarıdaki rakamlar elde edilmiştir.

1900-1902 yıllarına ait Adana sâlnâmelerinde Tarsus nüfusunun cinsiyete göre ayrımı da verilmiştir. Bu kayıtları şöyle tabloştırmak mümkündür.

Tablo XVI: 1900-1902 Yıllarına Ait Adana Sâlnâmelerine Göre Tarsus'un Nüfusu

	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Erkek	25.502	1.329	26.831
Kadın	24.808	1.229	26.037
Toplam	50.310	2.558	52.868

Tablo XVI'da da görüldüğü üzere 1900-1902 yıllarında Tarsus'un toplam nüfusu 52.868'e ulaşmıştır. Bunun 50.310'u Müslüman, 2.558'i de gayrimüslimdir⁶⁰⁸. Müslümanların oran % 95.17, gayrimüslimlerin oranı ise % 4.83'dür.

1894'deki nüfus ile 1900-1902'deki nüfus kıyaslandığında Tarsus'un toplam nüfusunda % 12 oranında artış olmuştur. Müslümanların artış oranı % 11 iken, gayrimüslimlerin artış oranı % 16'dır.

İncelenen dönemde ve özellikle de 1877'den yüzyılın sonuna kadar hem Tarsus, hem de Mersin'in nüfusunda önemli ölçüde artış gözlenmiştir. Nüfus artışının en önemli sebebi aşağıda detaylı bir şekilde bahsedileceği gibi bu dönemdeki Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Osmanlı hâkimiyetinden çıkan topraklardan zorunlu olarak göç eden Müslümanların bir kısmının Tarsus'a yerleştirilmesidir. Bununla birlikte başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere çeşitli şehirlerden Tarsus'a gelen göçler de nüfusun dinamizm kazanmasında etkili olmuştur.

Tarsus ile Mersin'in nüfusu kıyaslandığında, Mersin sancak merkezi olup idarî yönden Tarsus'tan daha öncelikli bir konuma gelmesine rağmen nüfus bakımından daima Tarsus'un gerisinde kalmıştır. Mersin nüfusuna dair en yüksek rakamı Cuinet ve Sâmi vermiştir. Bu verilerde bile Mersin, Tarsus'un yarısından biraz fazla bir nüfusa sahiptir. Tarsus'ta Müslüman nüfus genellikle % 95'lerde, gayrimüslim nüfus ise % 5'lerde seyrederken, Mersin'de gayrimüslim oranı biraz daha yüksektir. 1890'lı yılların başında gayrimüslimlerin oranı % 9'a kadar çıkmıştır. Tarsus'taki gayrimüslimler

⁶⁰⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 187; *(1320)*, s. 187.

içinde en kalabalık etnik unsur Ermeniler iken, Mersin’de Rumların daha kesif olduğu görülmektedir.

B- Nüfus Dağılımı

Hem 1831 nüfus sayımı sonucundan, hem de 1890 ve sonrasına ait sâlnâmelerdeki nüfus kayıtlarından Tarsus nüfusunun şehir ve kırsal kesimdeki dağılımını tespit etmek mümkündür. Tablo XII’de de görüldüğü gibi, 1831 sayımına göre Tarsus şehir merkezinde 3.384 erkek nüfusu bulunmaktadır. Tarsus Sancağı’ndaki toplam erkek nüfus ise 15.710’dur. Buna göre toplam nüfusun yaklaşık % 22’si şehir merkezinde, % 78’i ise kırsal kesimlerde yaşamaktadır.

1890-1891’de Tarsus şehir merkezinde 2.280 hâne bulunmaktadır. Aynı yıllarda Kusun, Kuştimur ve Canibşehir nahiyelerine bağlı 79 köyde 2.839; Namrun, Ulaş, Külek ve Tekeli nahiyelerine tâbi 82 köyde de 2.921 hâne kaydedilmiştir⁶⁰⁹. Bu durumda Tarsus’un toplam nüfusunun % 28’i şehir merkezinde, % 72’si de kırsal kesimlerde bulunmaktadır.

1900 ve 1902 yıllarında ise şehir merkezinde 2.853; Kusun, Kuştimur ve Canibşehir nahiyelerindeki 83 köyde 3.500; Namrun, Ulaş, Külek ve Tekeli nahiyelerinde de 85 köyde 3.850 hâne vardır⁶¹⁰. Bu verilere göre Tarsus nüfusunun yine % 28’i şehir merkezinde, % 72’si de kırsal kesimlerde yaşamaktadır.

C- Nüfus Hareketleri

İncelenen dönemde Tarsus nüfusunun oldukça dinamik bir yapıda olduğu gözlenmiştir. Nüfusa dinamizm kazandıran etkenlerden biri göçlerdir. Sicillerde Tarsus’un nerelerden göç aldığına dair çeşitli belgeler bulunmaktadır. Bu göçleri Osmanlı Devleti’nin kaybettiği topraklardan Tarsus’a yapılan göçler ve Osmanlı idaresindeki çeşitli şehirlerinden gelen göçler olmak üzere iki kategoride değerlendirmek mümkündür.

⁶⁰⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1308)*, s. 96; *(1309)*, s. 104.

⁶¹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 187; *(1320)*, s. 187.

1) Osmanlı Devleti'nin Kaybettiği Topraklardan Tarsus'a Yapılan Göçler

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Rusya ile yapılan savaşlardan sonra Kırım, Kafkasya ve Balkanlardaki hâkimiyetini önemli ölçüde kaybetti. Bu bölgelerin denetimi başta Rusya olmak üzere büyük devletlerin kontrolüne geçti. Bu sebeple Kırım Savaşı'ndan sonra Kırım ve Kafkasya'da, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rumeli'de ve 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nden sonra Girit'te yaşayan Müslümanlar kitleler halinde göç etmeye başladılar. Bu dönemde söz konusu yerlerden Osmanlı topraklarına göç edenlerin bir kısmı Tarsus'a yerleştirildi.

a) Kırım ve Kafkasya'dan Gelen Göçler

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneye doğru yayılcı siyaseti sonucunda Rus hâkimiyetine geçen yerlerde yaşayan Müslümanların birçoğu Rusya'nın baskısından kurtulmak için başka yerlere göç etme yolunu seçti⁶¹¹. Ruslaştırma politikasının Kırım Savaşı ile birlikte ivme kazanmasıyla Osmanlı coğrafyasına kitlesel göçler gerçekleştirildi⁶¹². Zira Rusya'nın, söz konusu bölgelerde yaşayan Müslümanlar üzerindeki baskısı gittikçe artıyordu⁶¹³. Bu sebeple Kırım ve Kafkasya'daki Tatarlar, Nogaylar, Dağıstanlılar ve daha birçok unsur Osmanlı topraklarına göç etmek veya kendi kaderlerini Rusya'nın tayin etmesine razı olmak arasında tercih yapmaya zorlanmıştı⁶¹⁴. Söz konusu unsurların kahir ekseriyeti, Rus rejimi altında her türlü baskı ve zulme maruz kalacaklarını bildikleri için Osmanlı ülkesine iltica etmeye karar verdiler.

1856'da Kırım Savaşı sona ermeden Kırım'dan Dobruca'ya göçler başladı⁶¹⁵. Kitlesel göçlerin devam etmesi sebebiyle devlet, gelen muhâcirlerin yerleştirilebileceği yerleri tespit etmek için memurlar görevlendirdi⁶¹⁶. Bu memurlardan birisi olan Tevfik

⁶¹¹ Kazan örneği için bkz. Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 80-90, 109-111.

Kırım örneği için bkz. İnalçık, Halil, "Kırım Hanlığı", *İA*, İstanbul 1977, VI, 751.

⁶¹² Pinson, Mark, "Russian Policy And The Emigration Of The Crimean Tatars To The Otoman Empire, (1854-1862)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 2-3, İstanbul 1974, s. 106-112.

⁶¹³ Pinson, agm, s. 101. Bala, Mirza, "Kırım", *İA*, İstanbul 1977, VI, 757.

⁶¹⁴ Pinson, agm, s. 101, 104.

⁶¹⁵ Karpat, Kemal H., "Otoman Urbanism: The Crimean Emigration To Dobruca And The Founding Of Mecidiye, 1856-1878", *International Journal Of Turkish Studies*, Winter 1984-1985, vol. 3, No 1, p. 6.

⁶¹⁶ Ahmet Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, Kostantiniyye 1327-1330, IV, 2070.

Bey, Hüdavendigâr ve Muğla'da araştırmalar yaptıktan sonra Tarsus ve Adana yöresinde de çalışmalarını sürdürerek bölge hakkında detaylı bir rapor hazırlamıştır⁶¹⁷.

1859'da Tevfik Efendi refakatinde 300 hâneyi aşkın Nogay muhâciri özel bir vapur ile Mersin'e getirilerek Tarsus'ta uygun yerlere yerleştirildiler. Daha sonra Tevfik Efendi ve 8 kişiden oluşan muhâcir heyeti Adana'ya gelerek bir memur rehberliğinde arazi keşfine çıktılar. Birçok yer dolaşıldıktan sonra Adana'ya 9 saat mesafede Aziz Sancağı dâhilindeki Çukur ve Arık ovaları arasından akan Ceyhan nehrinin iki tarafına iskân olunma kararı verildi⁶¹⁸.

1860 yılı başlarında İstanbul'da bulunan Nogay muhâcirlerinden 1.000 hâneyi aşkın bir grup Tarsus ve Adana'ya sevk edildi⁶¹⁹. 1861'de ise Adana Eyaleti'nde bulunan muhâcirlerin 3.734 hânesi eyalet dâhilindeki boş bir yere topluca, 307 hânesi ise Tarsus ve Adana sancak merkezlerine iskân edildi⁶²⁰. Tarsus'a getirilen Nogay muhâcirleri, Debbağhane, Küçük Minare, Müftü, Sofular ve Tekke mahalleleri ile Köle Musalı Köyü'ne yerleştirildi⁶²¹. Adana'da bulunan muhâcirlerin uyum sürecinde idarî ve malî işlerine bakmak üzere İsmail Efendi adında bir memur görevlendirildi⁶²². Bütün bu uygulamalar devletin, göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve uygun yerlere iskân edilmesi için her türlü kolaylığı sağladığını göstermektedir.

Kırım Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Kongresi'nde İngiltere, Kafkas sorununun çözülmesini gündeme getirdi. Ancak bu mesele, diğer devletler tarafından İngilizlerin, Kafkaslara nüfuz ederek sadece Hindistan yolunu koruması amacını taşıdığı şeklinde anlaşılması sebebiyle destek bulamadı⁶²³. Söz konusu coğrafyanın statüsündeki

⁶¹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 104.

⁶¹⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 125. 83. dipnot.

⁶¹⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 126-127.

⁶²⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 131.

⁶²¹ "Nogay muhâcirlerinden Şemseddin Efendi kabilesinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Debbağhane Mahallesi'nde sâkin" bkz. TŞS, 299, 35b/156. "Nogay muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Küçük Minare Mahallesi'nde sâkin iken bundan mukaddem fevt olan Hamza" bkz. TŞS, 298, 104/197. "Nogay muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Müftü Mahallesi'nde sâkin Emine binti Ali" bkz. TŞS, 298, 45/84. "Nogay muhâcirlerinden olup Tarsus mahallâtından Sofular Mahallesi'nde sâkin Yahya b. İsa" bkz. TŞS, 297, 300/477. "Nogay muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus'da Tekke Mahallesi'nde sâkin Ahmed b. Abdullah" bkz. TŞS, 304, 36/66. "Fi'l-asl Nogay muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus kurâlarından Köle Musalı Karyesi'nde sâkin iken fevt olan Mehmed" bkz. TŞS, 299, 130a/472.

⁶²² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 108.

⁶²³ Andıç, Fuat-Andıç, Süphan, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, İstanbul 2002, s. 119.

belirsizliği fırsat bilen Rusya, başta Çerkezler olmak üzere burada yaşayan Müslümanlara karşı uyguladığı baskıyı gittikçe artırdı. Çerkez köyleri baştanbasa yakılarak kadın, erkek, çocuk, ihtiyar ayrımı yapılmadan kılıçtan geçirildi. 1864'te Çerkez milli mücadelesi ağır bir yenilgi ile sonuçlandı. Bu tarihten itibaren Rus zulmünden kurtulmak isteyen Çerkezler, kitleler halinde göç ettiler⁶²⁴. Kendiliğinden hicret edenlerin dışında Rus Çarlığı'na göçe zorlananların sayısı 2.000.000 kişiye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'ne gönderilmek üzere 1.500.000 Çerkez sınır dışı edildi. Bunların sadece 400.000 kadarı iskân bölgelerine ulaşabilmiş, diğerleri ise yollarda ölmüştür. Ayrıca yarım milyon kadar Çerkez, Rusya'nın iç bölgelerine sürülmüştür⁶²⁵.

Bu dönemde Kafkasya'dan Anadolu'ya hicret eden Çerkezlerle Dağıstanlıların bir kısmı Tarsus'a yerleştirilmiştir. Nitekim incelenen sicillerde "*Kafkasya muhâcirîn-i Çerâkisesinden olup Tarsus'da Afgan Mahallesi'nde sakin iken bundan akdem vefat eden*"⁶²⁶, "*Medine-i Tarsus kurâlarından Arablar Karyesi'nden Çerkez İbrahim*"⁶²⁷, "*Fi'l-asl Dağıstan ahâlilerinden olup Medine-i Adana Eyaleti'nde Tarsus Sancağı'nda Ulaş Nâhiyesi'nde Hibilli Karyesi nâm mahalde iskân olan muhâcirînden*"⁶²⁸ ifadelerine rastlanmıştır.

b) Rumeli'den Gelen Göçler

Osmanlı idaresi altındaki Balkan milletleri, XIX. asrın başlarında bir bütün olarak iç içe yaşamaktaydılar⁶²⁹. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Rus Panslavizminin siyasî bir mahiyet kazanmasıyla Balkanlardaki birlik görüntüsü büyük ölçüde değişmiştir⁶³⁰. Zira Panslavizmin en önemli hedefi bütün Slav topluluklarını Rusya'ya bağlamaktır⁶³¹. Bu sebeple Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Osmanlı hâkimiyetindeki Balkanlarda yaşayan Ortodoksların hamisi rolünü üstlenme çabasında olan Rusya, bundan böyle söz konusu topraklardaki Slavlara muhtariyet verilmesini

⁶²⁴ Barlas, Cafer, *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999, s. 357-359.

⁶²⁵ *Türk Ansiklopedisi*, "Çerkezler", Ankara 1963, XI, 465.

⁶²⁶ TŞS, 335, 200/562.

⁶²⁷ TŞS, 304, 242/458.

⁶²⁸ TŞS, 297, 227/364.

⁶²⁹ Orhonlu, Cengiz, "Balkan Türklerinin Durumu", *Türk Kültürü*, sy. 21, Ankara 1964, s. 49.

⁶³⁰ Sades, Halil, *Osmanlı Ordusu Savaşları, Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar*, İstanbul 1946, s. 194-195. Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri (Belgeler-Documents)*, Ankara 1970, II, XXXVI vd.

⁶³¹ Şentürk, Hüdayi, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 47.

isteyerek bir nevi kendisinin himayesinde küçük devletler oluşturma siyasetini benimsemişti⁶³². Diğer büyük devletlerin de müdahalesiyle 1828'den itibaren Balkanlarda yaşayan çeşitli unsurların birbiri ardına bağımsızlığını kazanması sağlandı. 1830'da Sırp Prenslığı'ne tamamen özerk bir konum verildi. Osmanlı kontrolünde kalan altı kaledeki askerler dışında bu devlette Müslümanların yaşaması yasaklandı. Buralardaki Müslümanlar, mallarını satarak ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar⁶³³. Böylece söz konusu coğrafyanın önemli bir kısmında Osmanlı hâkimiyeti fiili olarak sona erdi⁶³⁴.

1875'te Bulgarların yaşadığı topraklarda bağımsız bir Bulgaristan Devleti kurulması amacıyla gerçekleştirilen ihtilalinin bir gayesi de buralardaki Müslüman Türklerin imha edilmesiydi⁶³⁵. Dobruca, Deli Orman ve Meriç Vadisi, Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdi⁶³⁶. Bulgar katliamı sırasında Müslüman nüfusun zaafa uğradığı yerlere Kırım'dan gelen göçmenler yerleştirilerek bölgedeki Müslüman nüfusu takviye edilmeye çalışılmıştır⁶³⁷. Ancak Bulgar ihtilâlini müteakip çıkan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusya, Rumeli'de işgal ettiği topraklarda bir yandan Müslümanlara karşı çeşitli baskılar yapıyor, diğer taraftan da silahlı Bulgar çetelerini destekleyerek bu toprakları Slavların dışındaki unsurlardan temizlemeye çalışıyordu⁶³⁸. Bu baskılar sonucunda çok sayıda Müslüman, kitleler halinde göç etmek amacıyla Edirne ve İstanbul'a doğru yola çıktı⁶³⁹.

Bulgaristan bağımsızlığını kazandıktan sonra da burada hatırı sayılır derecede Müslüman Türk topluluğu bulunmaktaydı. Bulgaristan'daki kadar yoğun olmasa da

---

⁶³² Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1966, III, 10; Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970, s. 30, 75-77; İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992, s. 38-39.

⁶³³ Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi I, 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. Haşim Koç-Gülçin Koç, İstanbul 2006, s. 266-267.

⁶³⁴ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1977, VII, 17, Ankara 1983, VIII, 65, 102, 124-125.

⁶³⁵ Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, II, XXXV.

⁶³⁶ Orhonlu, "Balkan Türklerinin Durumu", s. 52.

⁶³⁷ Miller, William, *The Ottoman Empire And Its Successors, 1801-1927*, London 1927, p. 341-342.

⁶³⁸ Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, II, CLXX-CLXXII; İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1999, s. 14-22. 132-150.

⁶³⁹ Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul 1326, II, 146; Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1968, I, 129; İpek, *age*, s. 109, 130, 150.

Romanya için de durum aynıydı⁶⁴⁰. Bağımsızlıklarına kavuşan Balkan devletlerinde, eski sahipleri tarafından göç zorunluluğu ile terk edilen topraklar derhal işgal edildi⁶⁴¹. 1880’de Bulgar Meclisi’nde kabul edilen bir kanunla Çerkez ve Tatarlara ait topraklar, kiracı veya yarıcı olarak çalışan Bulgarlara dağıtıldı⁶⁴². Bu siyasî ve idarî baskılar Balkan memleketlerindeki Müslümanların, Osmanlı topraklarına yeni bir göç akını ile sonuçlandı⁶⁴³.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından itibaren Rumeli’den hicret eden Müslümanların bir kısmı Tarsus ve Adana’ya yerleştirildi⁶⁴⁴. Nitekim incelenen sicillerde “*Vilâyet-i Rumeli muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus’a tâbi‘ Ebu’l-Hadi Karyesi’nde sakin iken bilâ varis vefât eden Hacı Mehmed b. Abdullah*”⁶⁴⁵, “*Fi’l-asl Rumelili olup el-yevm medîne-i Tarsus kurâlarından Baltalı Karyesi’nde mukim Ali b. Ömer*”⁶⁴⁶, “*Niğbolu Kazâsı ahâlisinden olup Tarsus’da Debbağhane Mahallesi’nde sakin Serrâc Mehmed b. Salih*”⁶⁴⁷ ifadelerine rastlanmıştır.

1881’de Yunanistan, Teselya’yı ilhak etti. Burada da kesif bir Müslüman nüfus bulunmaktaydı⁶⁴⁸. 1866’dan itibaren başta Girit Adası olmak üzere bölgedeki denge sürekli Müslümanlar aleyhine geliyordu⁶⁴⁹. Bu sebeple söz konusu coğrafyada yaşayan Müslümanlar, topraklarını yok pahasına satarak göç ettiler⁶⁵⁰.

1898’de Girit’te Müslüman-Rum çatışmalarının iyice şiddetlenmesi üzerine İngiltere, adaya müdahale etti⁶⁵¹. Ardından da Fransız elçisi tarafından Babiâli’ye

⁶⁴⁰ Orhonlu, “Balkan Türklerinin Durumu”, s. 53.

⁶⁴¹ Ercan, Yavuz, “Balkan Türkleri ve Bulgarlar”, *Bellekten*, LIV/209, Ankara 1990, s. 302.

⁶⁴² Barkan, Ömer Lütfi, “Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri, Balkan Memleketlerinin Millî Kurtuluş Mücadeleleri ve Toprak Meselesi”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1944, IV, 507.

⁶⁴³ Ercan, “Balkan Türkleri ve Bulgarlar”, s. 301-302.

⁶⁴⁴ TŞS, 319, 114/335, 115/337.

⁶⁴⁵ TŞS, 325, 18/24.

⁶⁴⁶ TŞS, 406, 224/321.

⁶⁴⁷ TŞS, 319, 115/337.

⁶⁴⁸ Orhonlu, “Balkan Türklerinin Durumu”, s. 53.

⁶⁴⁹ Selânikli Tevfik, *Mir’at-ı Vuku’at-ı Harbiye*, İstanbul 1313-1315, s. 3; Yeğen, Erdoğan, “XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Girit Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletlerin İlişkileri”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s. 280 vd.; Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, V, 458 vd.

⁶⁵⁰ Barkan, “Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri, Balkan Memleketlerinin Millî Kurtuluş Mücadeleleri ve Toprak Meselesi”, s. 512.

⁶⁵¹ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. B. Sıtkı Baykal, İstanbul 1966, IX, 615.

verilen notada Girit Adası'nda padişahın hukukunun büyük devletler tarafından korunması, Osmanlıların adadaki kuvvetlerini bir ay içinde geri çekmesi ve çoğunluğun istekleri doğrultusunda bir yönetimin kurulması belirtilmekteydi. Osmanlı hükümeti, egemenlik haklarına ters düştüğü gerekçesiyle notayı reddettiysen de büyük devletler isteklerini zorla kabul ettirdiler. Bunun üzerine Osmanlı askerleri adayı terk etmeye başladı. İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan birlikleri, Osmanlı ordusunun boşalttığı stratejik noktaları işgal ettiler. Bundan sonra kendilerine hayat hakkı kalmadığını gören pek çok Müslüman, Anadolu'ya göç etmeye başladı⁶⁵².

Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği Rumeli topraklarından göç eden Müslümanların bir kısmı İstanbul'a, geri kalanı da Anadolu'nun çeşitli şehirlerine iskân edildi. İstanbul'a gelen on binlerce muhâcirin yerleştirilmesinde çeşitli sıkıntılar yaşandı. Büyük camilerin tamamı ile kamu ve özel konutların birçoğu göçmenlerle dolup taşı⁶⁵³. Söz konusu muhâcirler, daha sonra Silivri ve Kağıthane semtlerine yerleştirildi⁶⁵⁴.

1897 Osmanlı-Yunan savaşından sonra Girit'ten hicret edip Tarsus'a gelenlerin iskân edilmesi sırasında da aynı sürecin yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1901 yılının Nisan ve Mayıs aylarına ait belgelerde Girit muhâcirlerinin bir kısmının Tekke ve Küçük Minare mahallelerinde sakin oldukları⁶⁵⁵, bir kısmının da Hocazâde Mehmed Efendi, Kubat Paşa, Küçük Minare, Mustafa Efendi, Niyazi Efendi ve Şeyh Ömer Efendi medreseleri ile Yeni Han'da ikamet ettikleri görülmüştür⁶⁵⁶. Söz konusu kayıtlar, Girit'ten gelen muhâcirlerin önce kamu ve özel konutlarda misafir edildiği, daha sonra da mahallelere yerleştirilmeye başlandığı izlenimini vermektedir. 1901 yılı Mayıs ve daha sonraki aylarda bazı medreselerle hanlarda ikamet edenlerin bulunması ise iskân faaliyetlerinin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

---

⁶⁵² Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 124-125; Yeğen, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Girit Olayları", s. 292.

⁶⁵³ Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, III, 32-34.

⁶⁵⁴ Orhonlu, "Balkan Türklerinin Durumu", s. 53.

⁶⁵⁵ "Girit muhâcirinden olup Tarsus'un Tekke Mahallesi'nde mukim Mustafa" t. 10 Nisan 1901, bkz. TŞS, 328, 5/9. "Girit muhâcirinden olup Tarsus'un Küçük Minare Mahallesi'nde sâkin iken vefât eden Hasan" t. 4 Mayıs 1901, bkz. TŞS, 328, 9/18.

⁶⁵⁶ "Girit muhâcirinden olup Tarsus'da kâin Hocazâde Mehmed Efendi Medresesi'nde mukim Hasan", t. 7 Mayıs 1901, TŞS, 328, 10/20. "Girit muhâcirin-i İslâmından olup Tarsus'da Mustafa Efendi Medresesi'nde mukim Cafer" t. 16 Mayıs 1901, bkz. TŞS, 328, 11/23. Ayrıca bkz. TŞS, 328, 8/16, 13/26, 18/36, 27/53, 28/55, 29/56, 40/80.

2) Çeşitli Osmanlı Şehirlerden Tarsus'a Gelen Göçler

İncelenen dönemde Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den zorunlu olarak hicret edenlerin dışında, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan çeşitli şehirlerden de Tarsus'a göç olmuştur. Bu göçlerin en önemli sebeplerinden birisi, Çukurova bölgesinin gelişen tarımı ve buna bağlı olarak dünya pazarlarına açılması sayesinde cazibe merkezi haline gelmesidir.

Osmanlıların fethinden itibaren bölgede pamuk üretiminin yapıldığı bilinmektedir⁶⁵⁷. Ticarî tarım ürünlerinin ve özellikle de pamuk üretiminin artırılması amacıyla 1838'de Mısırlı İbrahim Paşa tarafından Suriye'den Arap çiftçileri (Fellahlar) getirilerek Adana ve Tarsus'a yerleştirildi⁶⁵⁸. Bununla birlikte İngiltere, 1860'lı yıllarda Amerikan iç savaşları nedeniyle dokuma sanayi için gerekli pamuğu sağlayamaz duruma düşmüş ve yeni üretim yerleri aramaya başlamıştı. Çukurova, bu alanlar arasında önemli bir yer tutmaktaydı. İngiltere'nin ardından Fransızlar ve Almanlar da yöredeki pamuk üretim ve ticaretiyle ilgilenmeye başladılar⁶⁵⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, buradaki pamuk üretimini teşvik etmesiyle Çukurova bölgesi bu alanda daha da önemli bir konuma geldi. Bunun doğal sonucu olarak da 1864'ten itibaren önce Fransızlar, ardından da İngilizler tarafından Adana, Tarsus ve Mersin'de pamuk işletme (çırçır) fabrikaları kuruldu⁶⁶⁰. Tarım sektöründeki bu gelişmelere paralel olarak artan işçi ihtiyacı Fellahlarla karşılanamamış olacak ki, bu gün olduğu gibi bölgeye doğudan mevsimlik işçi akını olmuştur⁶⁶¹.

Çeşitli şehirlerden Kilikya'ya yapılan göçlerin bir diğer sebebi de 1873-1874'te yaşanan kıtlıktır⁶⁶². Zikredilen sebeplerle Tarsus'a hem Müslüman, hem de gayrimüslim göçü olmuştur.

Şer'îye sicillerine göre Tarsus'a en yoğun Müslüman göçü, Malatya, Darende, Diyarbakır, Harput, Sivas, Divriği, Tokat ve Erzurum şehirlerini kapsayan Doğu ve

⁶⁵⁷ BOA, Tapu 450, s. 492; BOA, Tapu 998, s. 302-303; BOA, Tapu 229, s. 23-25.

⁶⁵⁸ Kara, "Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu", s. 118.

⁶⁵⁹ *Yurt Ansiklpedisi*, "Adana", İstanbul 1981, I, 65.

⁶⁶⁰ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 368.

⁶⁶¹ Dumont, agm, s. 389.

⁶⁶² Dumont, agm, s. 389.

Güney Doğu Anadolu'dan gelmiştir⁶⁶³. Bunu Haleb, Hama, Trablus, Lazkiye ve Şam şehirleri başta olmak üzere Suriye'den gelenler takip etmiştir⁶⁶⁴. Yine Kayseri, Niğde, Bor, Aksaray, Ankara, Antakya, Antep ve Urfa gibi yakın şehirlerle Kıbrıs'tan da yoğun göç gelmiştir⁶⁶⁵. Bununla birlikte Bolu, Bursa, Trabzon, Süleymaniye, Bağdat ve Mısır gibi uzak yerlerden göç ederek buraya yerleşenlere de rastlanmıştır⁶⁶⁶.

Tarsus'a en yoğun gayrimüslim göçü ise Kapadokya yöresinden gerçekleşmiştir. Niğde ve Aksaray'dan Rum, Nevşehir'den Ermeni, Kayseri'den ise hem Rum, hem de Ermeni gelmiştir⁶⁶⁷. Ayrıca Antakya ve Kıbrıs'tan Rum, Haleb'den Rum Katolik, Harput, Malatya ve Konya'dan Ermeni, Lübnan'dan da Mârûnî ve Rum Katolik göçü olmuştur⁶⁶⁸.

---

⁶⁶³ “An-asıl Malatyalı olup Tarsus'da Debbaghane Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefât eden Oturakçı Ahmed Efendi” TŞS, 349, 75/192. “Medîne-i Tarsus mahallâtından Müftü Mahallesi sâkinlerinden Darendeli Osman b. Hanîfi” TŞS, 330, 4/2. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 151/238, 189/303, 211/340; TŞS, 297, 231/369. 415/653; TŞS, 298, 77/138; TŞS, 299, 11b/47, 99b/379; TŞS, 304, 21/43, 159/291; TŞS, 309, 48/78, 51/86, 59/97, 72/112, 135/192, 185/265; TŞS, 322, 82/221, 114/294-295, 115/297; TŞS, 328, 11/22; TŞS, 330, 4/2, 8/13, 19/33, 86/198; TŞS, 331, 4/6, 5/7, 14/17; TŞS, 349, 45/118, 92/278, 115/366.

⁶⁶⁴ “Fi'l-asıl Halebli olup medîne-i Tarsus'da Çataklı Mahallesi'nde sâkin Halil b. İlyas” TŞS, 298, 10/14. “Fi'l-asıl Hama Kazâsı ahâlisinden olup medîne-i Tarsus'da Çataklı Mahallesi'nde sâkin iken vefât eden Hud b. Ahmed” TŞS, 309, 23/37. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 50/63, 72/97, 74/100, 129/207; TŞS, 297, 53/81, 189/308; TŞS, 298, 128/245, 133/253; TŞS, 299, 36b/160; TŞS, 319, 25/60; TŞS, 322, 46/146; TŞS, 328, 32/64; TŞS, 330, 4/4, 104/253; TŞS, 335, 84/241; TŞS, 349, 147/446; TŞS, 406, 121/162.

⁶⁶⁵ “Kayseriyeli olup Tarsus'da Çataklı Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefât eden Emin b. Hüseyin” TŞS, 295, 124/185. “Cami-i Cedid Mahallesi sâkinlerinden Niğdeli Hacı Mehmed” TŞS, 325, 30/37. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 16/9, 42/48, 48/60, 146/231, 182/292; TŞS, 299, 36a/157; TŞS, 304, 183/342; TŞS, 309, 28/47, 31/51, 60/98, 84/126, 103/148, 187/268; TŞS, 319, 116/344; TŞS, 322, 120/309; TŞS, 330, 35/68, 53/102; TŞS, 349, 41/102, 183/565; TŞS, 406, 123/169.

⁶⁶⁶ “Fi'l-asıl Bolulu olup Tarsus'da Sakızlı Mahallesi'nde sâkin iken fevt olan Debbagh Ahmed b. Halil” TŞS, 294, 75/103. “Fi'l-asıl Bursa Sancağı'na muzâfe Mahliç Nâhiyesi'nde Kavak Karyesi'nden olup Tarsus'da Tekfur Karyesi'nde sâkin iken fevt olan usta Hasan b. Hüseyin” TŞS, 294, 190/305. Ayrıca bkz. TŞS, 295, 235/341; TŞS, 297, 26/41; TŞS, 304, 235/445; TŞS, 309, 31/51, 105/151; TŞS, 330, 33/63.

⁶⁶⁷ “Niğde Sancağı mahallâtından Kayabaşı Mahallesi'nden olup el-yevm Tarsus'da Kızıl Murad Mahallesi'nde mukîm devlet-i 'aliyye tebe'asının Rum milletinden” TŞS, 330, 100/241. “Fi'l-asıl Kayseriyeli olup medîne-i Tarsus'da Gön Hanı civârında sâkin olan Karabet” TŞS, 295, 37/51. Ayrıca bkz. TŞS, 297, 128/190, 403/632; TŞS, 304, 29/54, 108/185; TŞS, 330, 8/13, 36/73, 54/108, 64/136; TŞS, 331, 7/11, 18/22; TŞS, 349, 377/1064.

⁶⁶⁸ “Fi'l-asıl Antakya Kazâsı ahâlisinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Ermeni Mahallesi'nde sâkin tebe'a-i devleti 'aliyyenin Rum milletinden Bâzergân” TŞS, 406, 127/172. “Medîne-i Tarsus'un Kızıl Murad Mahallesi'nde sâkin tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Mârûnî milletinden” TŞS, 330, 59/122. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 27/27, 128/206, 186/298, 216/353; TŞS, 299, 123a/453; TŞS, 325, 41/54; TŞS, 330, 43/85, 77/167.

Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den Tarsus'a gelen göçler, kitlesel, zorunlu ve itici sebeplerden kaynaklanırken, yurt içindeki çeşitli şehirlerden Tarsus'a yapılan göçlerin ise daha ziyade iş bulma veya yaşam kalitesini yükseltme amacıyla ferdî ve çekici sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

3) Diğer Yerlerden Gelen Göçler

Zikredilenlerin dışında Tarsus'a Afganistan, Hindistan ve Horasan'dan da göç olmuştur. Şer'îye sicillerinde "*Medîne-i Tarsus mahâllatından Küçük Minare Tekkesi'nde sakin Afgan ahâlisinden Hacı Mehmed*"⁶⁶⁹, "*Medîne-i Tarsus kurâsından Yaramış Karyesi'nde mukim Afgan Şeyh Mehmed*"⁶⁷⁰, "*Hindistan ahâlisinden olup Abdülkayyum Tekkesi'nde fevt olan ismi nâ-malûm*"⁶⁷¹, "*Fi'l-asl Horasanlı olup Medîne-i Tarsus'da Küçük Minare Tekkesi'nde sakin Şeyh Hacı*"⁶⁷² ifadelerini taşıyan kayıtlar yer almaktadır.

Böylece XIX. yüzyılın sonlarında Tarsus'un nüfusu dinî ve etnik bakımdan oldukça dinamik bir yapıya kavuşmuştur.

---

⁶⁶⁹ TŞS, 297, 269/424.

⁶⁷⁰ TŞS, 335, 351/645.

⁶⁷¹ TŞS, 299, 49a/197.

⁶⁷² TŞS, 295, 95/148.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DİNÎ VE ETNİK YAPI

I- MÜSLÜMANLAR

İncelenen dönemde Tarsus'ta yaşayan Müslümanların büyük bir çoğunluğunu Ramazanoğullarına mensup çeşitli Türkmen boyları oluşturmaktadır. Onlardan başka Kırım ve Kafkasya'dan gelen Nogaylar, Çerkezler ve Dağıstanlılarla çoğunluğunu Suriye'den getirilen Fellahların oluşturduğu Araplar da bulunmaktadır. Burada araştırmanın sınırları çerçevesinde söz konusu etnik unsurlardan kısaca bahsedilecektir.

A- Türkmenler

Tarsus yöresine ilk defa Abbâsî halifesi Harun Reşid (786-809) zamanında Horasan ehlinden 3.000 kişilik bir Türkmen topluluğu yerleştirildi⁶⁷³. Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya gruplar halinde Türkmen göçleri başladı⁶⁷⁴. Bu göçler, Moğol istilası sebebiyle XIII. yüzyılda artarak devam etti⁶⁷⁵. Oğuzların Üç-Ok koluna mensup kalabalık bir Türkmen topluluğu da yine bu dönemde Anadolu'ya gelmiştir. Moğollara itaat etmediklerinden onların şiddetli baskısına maruz kalan Türkmenler, Suriye'ye indiler. Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277) bunları Antakya-Gazze hattına yerleştirerek boy beylerine dirlik verdi⁶⁷⁶. Böylece Memlûklerin hizmetine giren Türkmenler, bu devletin en önemli askerî kuvvetini oluşturarak Moğollarla ve Çukurova'daki Ermenilerle yapılan savaşlara katıldılar⁶⁷⁷.

XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Türkmenlerin, Kilikya'ya yaptıkları seferler, Ermenileri iyice zayıflatmıştı. Bu akınlarla ele geçirilen yerlere Üç-Ok'lu Türkmenler yerleşmeye başladı⁶⁷⁸. 1359-1360'ta Çukurova'nın en önemli iki şehri olan Adana ve Tarsus zapt edildi. Ardından 1375'te Ermenilerin başkenti Sis de dâhil olmak üzere bütün Kilikya'nın fethedilmesiyle birlikte⁶⁷⁹ Çukurova'ya yapılan Türkmen göçü

---

⁶⁷³ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, s. 232; Bosworth, "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbâsî Times", p. 272; Tutar, Adem, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Mersin Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler", *FÜİFD*, IX/II, Elazığ 2004, s. 24.

⁶⁷⁴ Sevim, Ali-Meriç, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 72-73.

⁶⁷⁵ Tekindağ, "Karamanlılar", s. 316; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 162.

⁶⁷⁶ Sümer, "Ramazanoğulları", s. 612.

⁶⁷⁷ Tekindağ, "XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu", *Tarih Dergisi*, XI/15, İstanbul 1960, s. 91; Sümer, "Ramazanoğulları", s. 612.

⁶⁷⁸ Sümer, "Ramazanoğulları", s. 612-613.

⁶⁷⁹ Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 36; Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 82; Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, s. 28.

hızlanmıştır. Bu dönemde Oğuzların Üç-Ok kolundan olan ve Yüreğir'in öncülük ettiği Kusun Varsağı, Kara İsa, Özer, Gündüz ve Kuştimur boyları ile Boz-Ok kolundan olan Dodurga, Kargın ve Beğdilli boyları Çukurova'ya gelmiştir⁶⁸⁰. Bir müddet sonra Yüreğir ölünce yerine Ramazan Bey geçti. Ramazan Bey, bölgeye gelen Türkmenlere sahil kesimleri kışlak, Bolkar Dağı'nı da yaylak olarak verdi⁶⁸¹.

Kilikya bölgesinin fethini müteakip buraya Memlûk idaresindeki Türkmenlerin kesif bir şekilde yerleşmeye başlamasından itibaren Türkistan'dan bu bölgeye göçlerin yeniden başladığı görülmüştür. Daha önce de bahsedildiği gibi bu dönemde Tarsus'ta, Orta Asya'dan gelenlerin konaklayabilecekleri zâviyeler inşa edilmiştir.

Çukurova'nın, Memlûklerin hâkimiyetine girmesinde önemli bir rol oynayan Türkmenlerin daha sonraki dönemlerde de bölgedeki siyasî faaliyetlerde etken oldukları gözlenmiştir. Nitekim Osmanlı-Karaman mücadelelerinde Varsaklar daha ziyade Karamanlıların yanında yer almış ve zaman zaman Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisiyle sonuçlanan saldırılar gerçekleştirmişlerdir⁶⁸². Bu sebeple İbn Kemal, Varsakları “*Varsak-ı pür-nifak ve bed-fiâl*” ifadeleriyle tenkit etmiştir⁶⁸³.

Fatih'in vefatından sonra II. Bayezid ile Şehzade Cem arasındaki iktidar mücadelesinde de Varsaklar yine Karamanlılarla birlikte Cem Sultan'ın yanında yer aldılar. 1482'de Mısır'dan Anadolu'ya dönen Cem'i, Adana'da Varsaklar karşılayarak Tarsus'a kadar ona refakat ettiler⁶⁸⁴. Bu meyanda ona destek olmak amacıyla Konya'ya bir taarruz girişimi dahi yapılmıştır⁶⁸⁵.

Osmanlıların, Karamanoğulları beyliğine son vermesiyle Çukurova'daki Varsaklardan Kusun, Kara İsalı ve Kuştimur boylarına mensup birçok aşiret, Osmanlı tarafına geçti⁶⁸⁶. Daha sonra bölgeye gerçekleştirilen seferlerle Çukurova'da bulunan Türkmenlerden Buğaoğlu, Akbaşoğlu, Elvanoğlu, Sümekoğlu, İğdiroğlu, Evrenoğlu,

---

⁶⁸⁰ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 225; Bilgili, “Osmanlı'ya Karşı Bir Türkmen Boyu Tarsus Varsakları”, *Osmanlı*, s. 170.

⁶⁸¹ Aşıkpaşazâde, *age*, s. 225.

⁶⁸² Bilgili, “Osmanlı'ya Karşı Bir Türkmen Boyu Tarsus Varsakları”, s. 172.

⁶⁸³ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter*, yay. Şerafeddin Turan, Ankara 1991, s. 27.

⁶⁸⁴ Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 314.

⁶⁸⁵ Baysun, M. Cavid, “Cem”, *İA*, İstanbul 1977, III, 72.

⁶⁸⁶ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, 326.

Adalıoğlu, Oğuz Beyoğlu ve Arık Şeytanoğlu gibi aşiretlerin birçoğu daha Osmanlı idaresine girdi⁶⁸⁷. Ancak bu dönemde Türkmenlerin, Osmanlı'ya tam manasıyla bağlılığı sağlanamamıştır. Nitekim 1488'deki Ağa Çayırı savaşında Varsak aşiretlerinin bir kısmı Memlûk ordusunun yanında yer almış ve Osmanlıların büyük zayıat vermelerine sebep olmuştur⁶⁸⁸.

Varsakların tam olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesi Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleşmiştir. 1516'da Mercidabık, 1517'de Ridaniye zaferleri ile Memlûk Devleti'nin varlığına son verilince bölgenin tamamı Osmanlı idaresi altına alınmıştır⁶⁸⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Orta Asya'dan Tarsus'a göç hareketleri devam etmiştir. İnceleme kapsamına giren sicillerde "*Fi'l-asl Horasanlı olup medîne-i Tarsus'da Küçük Minare Tekkesi'nde sakin Şeyh Hacı*"⁶⁹⁰, "*Medîne-i Tarsus mahâllatından Küçük Minare Tekkesi'nde sakin Afgan ahâlisinden Hacı Mehmed*"⁶⁹¹, "*Medîne-i Tarsus kurâsından Yaramış Karyesi'nde mukîm Afgan Şeyh Mehmed*"⁶⁹², "*Hindistan ahâlisinden olup Abdülkayyum Tekkesi'nde fevt olan ismi nâ-malûm*"⁶⁹³ vb. ifadeleri yer almıştır. Böylece Antakya'dan Mersin'e kadar uzanan sahaya yerleşen Türkmenler, bu gün o bölgedeki Türk halkının esasını teşkil etmiştir.

B- Nogaylar, Çerkezler ve Dağistanlılar

Araştırılan dönemde Tarsus'taki Müslümanların bir kısmını da Rus zulmünden kurtulmak için Kırım ve Kafkasya'dan gelen Nogaylar, Çerkezler ve Dağistanlılar oluşturmaktaydı. Daha önce de bahsedildiği gibi, 1859'dan itibaren İstanbul'da bulunan Nogay muhâcirlerinin bir kısmı Tarsus ve Adana'ya iskân edildi⁶⁹⁴. Aynı zamanda Anadolu'ya hicret eden Çerkezler ile Dağistanlı muhâcirlerin bir kısmı da Tarsus'a yerleştirilmiştir. Nitekim incelenen sicillerde "*Nogay muhâcirininden olup medîne-i*

⁶⁸⁷ Aşıkpaşazâde, *age*, s. 233.

⁶⁸⁸ Tekindağ, "II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi", s. 361-365.

⁶⁸⁹ Hadîdî, *age*, s. 418.

⁶⁹⁰ TŞS, 295, 95/148.

⁶⁹¹ TŞS, 297, 269/424.

⁶⁹² TŞS, 335, 351/645.

⁶⁹³ TŞS, 299, 49a/197.

⁶⁹⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 125-131.

Tarsus mahallâtından Küçük Minare Mahallesi'nde sakin iken bundan mukaddem fevt olan Hamza"⁶⁹⁵, "*Kafkasya muhâcirîn-i Çerâkisesinden olup Tarsus'da Afgan Mahallesi'nde sakin iken bundan akdem vefat eden*"⁶⁹⁶, "*Fi'l-asl Dağistan ahâlilerinden olup medîne-i Adana Eyaleti'nde Tarsus Sancağı'nda Ulaş Nâhiyesi'nde Hıbilli Karyesi nâm mahalde iskân olan muhâcirînden*"⁶⁹⁷ ifadeleri geçmektedir.

C- Araplar

Mısırlı İbrahim Paşa'nın, Çukurova'da tarımı geliştirmek amacıyla 1838'de Suriye'den sığağa dayanıklı Arap çiftçilerini (Fellahlar) getirterek Tarsus ve Adana'ya yerleştirdiği bilinmektedir⁶⁹⁸. Ancak İbrahim Paşa'nın buraya gelmesinden önce de söz konusu bölgede Fellahlar yaşamaktaydı. Nitekim 1831 nüfus sayımına göre Tarsus'ta 1075 Fellah bulunmaktadır. Yine aynı nüfus verilerinde Fellahlar'ın dışında Elvanlı Kazası'nda Araplar taifesi adıyla 32 kişi daha kayıtlara geçmiştir⁶⁹⁹.

Araştırılan dönemde Arapların, Camiu'n-Nur, Çataklı, Debbaghane, Sofular ve Tekke mahalleleri ile Dedeler, Dervişler ve Kulak köylerinde yaşadığı görülmüştür⁷⁰⁰. Ayrıca sicillerde Araplar Karyesi⁷⁰¹, Araplar Mahallesi⁷⁰² ve Arap Aşireti⁷⁰³ gibi ibarelere de rastlanmıştır.

⁶⁹⁵ TŞS, 298, 104/197. Ayrıca bkz. TŞS, 297, 300/477; TŞS, 298, 45/84; TŞS, 299, 35b/156, 130a/472; TŞS, 304, 36/66.

⁶⁹⁶ TŞS, 335, 200/562.

⁶⁹⁷ TŞS, 297, 227/364.

⁶⁹⁸ Kara, "Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu", s. 118; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 353.

⁶⁹⁹ Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 175.

⁷⁰⁰ "*Camiu'n-Nur Mahallesi ahâlisinden Kasap Tahir Ağa ibn Arab Ahmed*" bkz. TŞS, 335, 157/442. "*Çataklı Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem fevt olan Arab Ali Efendi*" bkz. TŞS, 297, 216/344. "*Medîne-i Tarsus kurâsından Dedeler Karyesi ahâlisinden Arab Oğlu Mustafa*" bkz. TŞS, 349, 118/377. Ayrıca bkz. TŞS, 297, 246/394; TŞS, 304, 227/434; TŞS, 309, 1/1; TŞS, 322, 14/47; TŞS, 325, 26/32; TŞS, 335, 1/1, 139/383; TŞS, 348, 8/9, 20/21; TŞS, 406, 168/247.

⁷⁰¹ "*Medîne-i Tarsus kurâlarından Arablar Karyesi*" bkz. TŞS, 304, 234/443. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 215/351; TŞS, 319, 29/75; TŞS, 349, 169/516.

⁷⁰² TŞS, 387, 6, 8, 10, 22.

⁷⁰³ TŞS, 294, 144/227, 145/228.

II) GAYRİMÜSLİMLER

A- Ermeniler

XI. asrın başlarında batıya doğru gelişen Türk akınlarının etkisiyle Van'da bulunan Vaspurakan Ermeni Prensi Sennakerim, Bizans İmparatoru Basileios II. (976-1025) ile anlaşarak Van'ı, Bizans'a terk edip Sivas'a çekildi⁷⁰⁴. 1045'te ise Bizans, Ani'de yaşayan bazı Ermenilerle işbirliği yaparak burayı ele geçirdi⁷⁰⁵. Böylece Doğu Anadolu'daki Ermeni prensliklerine hâkim olan Bizans, buradaki Ermenilerin bir kısmını Sivas ve Kapadokya'ya, bir kısmını da Urfa'ya yerleştirmek üzere tehcir etti⁷⁰⁶. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yapılan Türk akınları neticesinde Ermeniler, bu bölgeyi terk ederek Orta ve Güney Anadolu'ya ve bu arada Kilikya'ya yerleşmek üzere göç ettiler⁷⁰⁷. 1045'te Ani'yi ele geçiren Bizans, Ermeni Prensi Gagik II.'yi de Kapadokya'ya nakletmişti⁷⁰⁸. 1079'da Gagik II.'nin öldürülmesi üzerine Rupen önderliğindeki Ermeniler, Kapadokya'dan ayrılıp Tarsus'un Namrun Kalesi'ne yerleştiler. Rupen takriben 1080'de burada bir prenslik kurdu⁷⁰⁹. Süleyman Şah'ın 1083'ten itibaren Tarsus, Adana ve Antakya'yı fethetmesiyle Kilikya'daki Ermeniler, Selçuklulara tâbi olmak zorunda kaldılar⁷¹⁰.

Çukurova'ya gelen Ermeniler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar zaman zaman isyan etmekle birlikte onlara tâbi olarak varlıklarını sürdürdüler⁷¹¹. Köseadağ savaşından sonra ise Moğollar'ın yanında yer aldılar⁷¹². XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Memlûklerle onların akıncı birliklerinin önemli bir kısmını oluşturan

⁷⁰⁴ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 66; *Urfa'lı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 50, 129. dipnot. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 291-292.

⁷⁰⁵ Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 567-568.

⁷⁰⁶ Yinanç, Rafet, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, ss. 67-74, s. 68; Grousset, *age*, s. 551, 553, 567-568.

⁷⁰⁷ Yinanç, Mükrimin Halil, "Ermeniyeye", *İA*, İstanbul 1964, IV, 321.

⁷⁰⁸ Grousset, *age*, s. 567-568.

⁷⁰⁹ *Urfa'lı Mateos*, s. 157. 120 dipnot; Uras, Esad, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 78-79.

⁷¹⁰ Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s. 87 vd.; Kaşgarlı, *age*, s. 105.

⁷¹¹ Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s. 29 vd.

⁷¹² Gregory, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 542-543.

Türkmenlerin, Kilikya'ya yaptıkları seferler Ermenileri iyice zayıflatmıştı⁷¹³. Bu akınlar sonucunda 1375'te Ermenilerin başkenti Sis de dâhil olmak üzere bölgenin tamamı fethedilince Kilikya Ermeni idaresi de son buldu⁷¹⁴.

Osmanlıların fethinden itibaren Tarsus şehir merkezindeki Ermeniler, kendilerine ait mahallede oturuyorlardı. 1519'da bu mahallede 13 hâne vergi mükellefinin bulunduğu kaydedilmiştir⁷¹⁵. Kırsal kesimlerde yaşayanlar ise Külek, Namrun ve Babarun kalelerinde kale görevlisi olarak istihdam edildiler⁷¹⁶.

XIX. yüzyılım ikinci yarısında Tarsus'ta eskiden beri bulunan Ermenilerin yanında Nevşehir, Konya, Kayseri ve Harput'tan göç ederek buraya yerleşenlere de rastlanmıştır⁷¹⁷. Şehir merkezindeki Ermenilerin çoğunluğu yine Ermeni Mahallesi'nde oturmaktadır⁷¹⁸. Bununla birlikte kısmen Camiu'n-Nur, Cami-i Atik, Kızıl Murad ve Küçük Minare mahallelerinde ikamet edenler de vardı.⁷¹⁹ Ayrıca Darı Pınarı, Hamam

⁷¹³ Sümer, "Ramazanoğulları", s. 612-613.

⁷¹⁴ Kaşgarlı, *age*, s. 82; Ersan, Mehmet, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, s. 614.

⁷¹⁵ BOA, Tapu 69, s. 287.

⁷¹⁶ BOA, Tapu 69, 515-519, 604.

⁷¹⁷ "Nevşehirli olup Tarsus'da mukîm tebe'a-i müşârun ileyhin millet-i merkûmesinden (Ermeni milletinden) Agop veled-i Karabet" TŞS, 331, 7/11. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 128/206, 186/298; TŞS, 295, 37/51; TŞS, 330, 43/85.

⁷¹⁸ "Ermeni Mahallesi ahâlisinden ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinden Kuyumcu Oğlu Agop Ağa" TŞS, 349, 131/413. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 65/86, 99/142, 103/156, 115/185, 120/191, 128/205, 178/284, 178/285, 203/327; TŞS, 295, 19/29, 35/48, 36/50, 88/134, 90/137; TŞS, 297, 63/93, 384/599; TŞS, 298, 65/115, 89/169; TŞS, 299, 99a/377, 133b/483; TŞS, 304, 24/46, 26/50, 37/70, 66/120, 74/133, 98/170, 125/222, 169/311, 172/318, 175/324-325, 206/394, 213/406, 221/424; TŞS, 309, 39/65; TŞS, 319, 18/37, 19/39, 78/231, 89/263, 97/281, 99/288; TŞS, 322, 12/44, 81/219, 111/290, 81/219, 111/290; TŞS, 327, 63/192; TŞS, 328, 20/42, 49/98; TŞS, 330, 8/12, 11/18, 34/65, 35/69, 61/128, 62/129, 86/197, 87/192, 97/233; TŞS, 331, 27/30, 33/36, 36/39; TŞS, 335, 12/40, 68/208, 102/292, 103/293, 104/295, 111/306, 115/313, 121/327, 122/332, 165/473, 201/562, 206/579, 234/613, 235/618, 348/638, 351/647, 353/653, 355/659, 359/675; TŞS, 348, 17/19, 22/23; TŞS, 349, 38/95, 83/232, 141/432, 170/522, 198/551, 202/562, 208/594, 236/748, 237/752; TŞS, 352, 2/3, 6/13, 21/56, 47/129, 48/130, 49/137; TŞS, 353, 29/27; TŞS, 406, 63/78, 82/105, 85/109, 110/146, 125/167, 161/236, 162/238.

⁷¹⁹ "Mahalle-i mezkûr (Camiu'n-Nur) sâkinlerinden ve devlet-i 'aliyye tebe'asının Ermeni milletinden" TŞS, 298, 136/259. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 198/318; TŞS, 298, 136/259; TŞS, 322, 1/3, 35/116; TŞS, 324, 49/106; TŞS, 335, 24/87, 36/124, 104/296, 370/703; TŞS, 349, 172/527-528, 355/1008; TŞS, 352, 7/16.

Kurbu, Kargılı, Küçük Kara Çerçili, Tizinik, Birce ve Tekfur köylerinde de Ermeniler bulunmaktaydı⁷²⁰.

Şer‘iye sicilleri, Tarsus’taki Ermenilerin dinî durumu hakkında da bilgi vermektedir. Sicillerdeki belgelerin çoğunluğu Gregoryenlere aittir⁷²¹. Onlardan başka Katolik ve Protestan olan Ermenilerle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır⁷²².

B- Rumlar

XVI. asırda Tarsus’ta Ermenilerin dışında herhangi bir gayrimüslim unsur görülmemektedir⁷²³. Daha sonraki dönemlerde şehirde başta Rumlar olmak üzere çeşitli dinî ve etnik gruplara rastlanmaktadır. Rumların Tarsus’a ne zaman gelmeye başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Evliya Çelebi, bu yörede bazı Rum (Urum) evlerinin varlığından bahsetmektedir⁷²⁴. Augustinos ise Kayseri Ortodoks Rum metropolitliğince tutulan kayıtlara dayanarak 1834’te çalışabilir durumdaki erkeklerin yarısından daha fazlasının kıyı kesimdeki şehirlere göç ettiğini, özellikle Avrupa ile ekonomik ilişkilerin gelişmeye başladığı bu dönemde Mersin Limanı’nın önem kazanmasıyla diğer bölgelerden gelen Rumların, Adana ve Mersin’de yoğunlaştıklarını belirtmiştir⁷²⁵. Yine bu bölgede başta pamuk olmak üzere ticarî tarım ürünlerinin artması ve buna bağlı olarak çırçır fabrikalarının kurulması da Rum tüccarları buraya çeken bir diğer etken olabilir. Nitekim incelenen sicillerde Kapadokya’dan Tarsus’a bir kısmı tüccar olmak üzere yoğun bir şekilde Rum akını olduğu görülmüştür⁷²⁶. Bunun yanında Antakya, Kıbrıs ve Halep’den de Tarsus’a Rum göçü olmuştur⁷²⁷.

⁷²⁰ “Medîne-i mezbûr (Tarsus) kurâlarından Hamam Kurbu Karyesi sâkinlerinden ve tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyenin Ermeni milletinden” TŞS, 309, 4/6. Ayrıca bkz. TŞS, 295, 252/366; TŞS, 304, 263/491; TŞS, 406, 36/42; TŞS, 309, 127/184; TŞS, 349, 364/1030.

⁷²¹ “Tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyenin Ermeni milletinden” TŞS, 309, 189/271; TŞS, 319, 18/37, 69/211; TŞS, 322, 81/219, 111/290; TŞS, 328, 20/42, 49/98; TŞS, 330, 8/12, 11/18; TŞS, 331, 27/30; TŞS, 335, 100/288; TŞS, 349, 131/413, 263/806, 289/864, 311/901. “Devlet-i ‘aliyye tebe‘ası’nın Ermeni milletinden” TŞS, 304, 38/72; TŞS, 322, 81/219; TŞS, 330, 97/233; TŞS, 347, 40/116; TŞS, 349, 38/95, 231/726, 344/989, 363/1028, 364/1030; TŞS, 352, 7/16.

⁷²² “Tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyenin Ermeni Katolik milletinden” TŞS, 325, 40/53; TŞS, 330, 10/16; TŞS, 349, 379/1075. “Tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyenin Ermeni milletinin Protestan cemaatinden” TŞS, 349, 170/522, 236/748, 237/752, 324/933.

⁷²³ Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, 245; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, 78.

⁷²⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, İstanbul 1935, s. 328.

⁷²⁵ Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı, Ankara 1997, s. 39, 64, 145.

⁷²⁶ “Fi’l-asl Kayseriyeli olup Tarsus’da Debbağhâne Mahallesi’nde sâkin tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyenin Rum milletinden ve tüccârından Baltacı oğlu Abraham” TŞS, 330, 8/13. “Niğde Kazası ahâlisinden

Tarsus'taki Rumların çoğunluğunu Ortodokslar oluşturmaktadır⁷²⁸. Onların yanında Rum Katoliklere de rastlanmıştır⁷²⁹. Şehir merkezindeki Rumlar, Camiu'n-Nur, Cami-i Atik, Cami-i Cedid, Debbağhane, Ermeni, Kızıl Murad, Küçük Minare ve Sofular mahallelerinde⁷³⁰, kırsal kesimdekiler ise Hıristiyan ve İskiliç köylerinde oturmaktaydılar⁷³¹.

C- Mârûnîler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yaşayan bir diğer gayrimüslim unsur da Mârûnîlerdir. Katolik Kilisesi'nin Doğu ayini usulüne bağlı Hıristiyan bir gurup olan Mârûnîler, daha çok Suriye ve Lübnan'da yaşamaktadırlar⁷³². Tarihi V. yüzyıla kadar dayanan Mârûnîler'in, Suriyeli Aziz Maron'a nispetle bu adı aldıkları bilinmektedir⁷³³.

Mârûnîler, Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili tartışmalarda monoteizmi savunmaları sebebiyle 680-681'de yapılan İstanbul Konsili'nde Kilise'den dışlandılar⁷³⁴. 694'te ise

---

ve devlet-i 'aliyye tebe'asının Rum milletinden olup medîne-i Tarsus'da sâkin Horalom" TŞS, 304, 29/54. Ayrıca bkz. TŞS, 304, 108/185; TŞS, 330, 50/97, 54/108, 64/136, 89/187, 100/241, 112/275; TŞS, 331, 18/22; TŞS, 349, 142/440, 377/1064.

⁷²⁷ "Fi'l-asl Antakya Kazâsı ahâlisinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Ermeni Mahallesi'nde sâkin tebe'a-i devleti 'aliyyenin Rum milletinden" TŞS, 406, 127/172. Ayrıca bkz. TŞS, 299, 123a/453; TŞS, 325, 41/54.

⁷²⁸ "Devlet-i 'aliyye tebe'asının Rum milletinden" TŞS, 298, 94/178; TŞS, 309, 56/93; TŞS, 319, 84/253; TŞS, 322, 83/222; TŞS, 325, 42/55; TŞS, 327, 53/169; TŞS, 328, 7/14, 32/63; TŞS, 330, 22/39, 28/55, 54/108, 79/172, 83/184; TŞS, 335, 9/31, 27/95, 37/129, 50/164, 54/173, 74/224, 124/337, 170/486, 376/722; TŞS, 349, 52/138, 120/373, 137/424, 206/586, 286/851, 287/857, 336/973, 339/979.

⁷²⁹ "Tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum Katolik milletinden" TŞS, 324, 38/77; TŞS, 325, 41/54; TŞS, 330, 77/167, 80/177, 82/181; TŞS, 335, 226/594; TŞS, 349, 126/402; TŞS, 352, 34/91.

⁷³⁰ "Camiu'n-Nur Mahallesi'nde sâkin ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden olup" TŞS, 309, 56/93. Ayrıca bkz. TŞS, 298, 94/178; TŞS, 309, 1/1; TŞS, 319, 25/61, 27/67, 84/253; TŞS, 322, 41/133, 83/222; TŞS, 324, 28/53; TŞS, 325, 42/55; TŞS, 327, 53/169; TŞS, 328, 2/3, 7/14, 26/51, 32/63, 37/74; TŞS, 329, 22; TŞS, 330, 7/10, 22/39, 28/55, 28/56, 54/108, 67/143, 83/184, 112/275; TŞS, 331, 18/22; TŞS, 335, 9/31, 11/38, 37/35, 50/164, 74/224, 103/294, 121/327, 185/519, 204/575, 374/714; TŞS, 349, 65/167, 85/243, 355/1008, 389/1097; TŞS, 406, 59/70.

⁷³¹ "Hıristiyan Karyesi'nde sâkin iken bundan akdem fevt olan devlet-i 'aliyye tebe'asından ve Rum milletinden" TŞS, 299, 141b/513. Ayrıca bkz. TŞS, 297, 158/223; TŞS, 299, 99b/378; TŞS, 304, 144/258.

⁷³² Walker, Henry H., *A Dictionary of Religion and Ethics*, ed. Shailer Mathews-Gerald Birney Smith, U.S.A., 1921, p. 272; Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s. 388.

⁷³³ Weigel, Gustave, "Maronites", *Encyclopaedia Britannica*, vol. XIV, U.S.A., 1970, p. 921; *Türk Ansiklopedisi*, "Mârûnîler", Ankara 1976, XXIII, 315; Kılıçoğlu, Safa-Aras, Nezihe-Devrim, Hakkı, *Meydan Larousse*, "Maruniler", İstanbul 1988, VIII, 419; Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 248.

⁷³⁴ Crawford, Robert W., "William of Tyre and the Maronites", *Speculum*, vol. 30, no. 2, (Apr., 1955), p. 227.

Bizans'ın baskısından kurtulup tam bağımsız duruma geldiler⁷³⁵. Daha sonra patrikleri, Roma Kilisesi ile yakın ilişki kurmaya başladı. Başlangıçta Roma Kilisesi, onların patriklik ünvanı kabul etmedi. 1584'te Papa XIII. Gregory'in, Roma'da Mârûnî ilahiyat okulunu kurmasıyla arzu edilen birleşme gerçekleşti⁷³⁶.

Osmanlı Devleti'nin, Katolikleri ayrı bir millet olarak tanımamasından sonra Süryanî, Keldanî, Melkit, Mârûnî ve Ermenilerden bu mezhebe mensup olanlar Katolik Patrikliği'ne bağlandı⁷³⁷. Ayrıca bu milletlerin kendi patrikleri de vardır. Ancak söz konusu patrikler çok sınırlı yetkilere sahip taşra patrikliği statüsündeydi⁷³⁸. 3 Haziran 1834 tarihli bir beratta bu hususa dikkat çekilerek Katolik Piskoposu'nun memleket dâhilindeki bütün Katoliklerin patriği olduğu, bu sebeple Süryanî, Keldanî, Melkit ve Mârûnî milletlerinin marhasa, piskopos, papaz ve keşişlerinin patrikliğe ait işlerin çözümü için ona müracat etmeleri gerektiği ifade edilmiştir⁷³⁹. Böylece ülke genelindeki Katolikler, idarî yönden bir çatı altında birleştirilmiştir. Ancak 1840'da Süryanî, Melkit ve Mârûnîler'in, Babîali ile ilişkilerini kendi memurları vasıtasıyla yürütmeye başlamaları, Ermeni Katolik Patriği'nin, bu milletler üzerindeki hâkimiyet ve nüfuzunun pratikte sona erdiğini göstermektedir⁷⁴⁰. 1844-1845'de aralarında Mârûnîler'in de bulunduğu Katolik gruplar, Ermeni ruhban heyetine bağlanmak suretiyle bu defa dinî bakımdan birlik sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak dinî ve millî anlaşmazlıklar sebebiyle bu birliktelik de uzun sürmemiştir⁷⁴¹.

Mârûnîler'in yoğun olarak yaşadığı Lübnan'da 1840'tan itibaren Mârûnî-Dürzî çatışması bölgenin asayişini bozmuş ve bu sorun Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırmıştır⁷⁴². İki unsur arasındaki mücadele 1860'ta büyük bir Mârûnî kıyımı ile sonuçlandı⁷⁴³. 1861'de Cebel-i Lübnan'a, Beyrut ve Şam valiliğinden tamamen

⁷³⁵ Weigel, "Maronites", p. 921. Gündüz, *age*, s. 248.

⁷³⁶ Weigel, "Maronites", p. 921.

⁷³⁷ Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007, s. 123.

⁷³⁸ Kenanoğlu, *age*, s. 125.

⁷³⁹ Bkz. Kenanoğlu, *age*, s. 123.

⁷⁴⁰ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul 1999, s. 61; Kenanoğlu, *age*, s. 129.

⁷⁴¹ Engelhardt, *age*, s. 282.

⁷⁴² Gökbilgin, M. Tayyib, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Bellekten*, X/40, Ekim 1946, s. 643, 645, 649, 688, 691.

⁷⁴³ Makdisi, Ussama, "After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 4, (Nov., 2002), p. 601.

müstakil bir idarî statü verilmesi⁷⁴⁴, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte ticaret yollarının güneye kayması gibi sebepler bölgenin zengin Biga vadisi ve Tripoli ile bağının kopmasına ve kendi sınırlı kaynaklarıyla baş başa kalmasına neden olmuştur. Ayrıca 1875-1885 yılları arasında yerli ipek böceklerinin bir hastalık yüzünden ölmesiyle yöredeki ipek sanayiinin çökmesi Lübnan halkı için göçü kaçınılmaz kılmıştır⁷⁴⁵.

Bu dönemde Cebel-i Lübnan'dan ayrılan çok sayıda Hıristiyan ve özellikle de Mârûnî göçmenler, Kıbrıs ve Suriye limanları üzerinden Livarno, Marsilya ve Barselona ağını takip ederek Fransa, Afrika ve Amerika'ya ulaştılar⁷⁴⁶. Bu arada çok fazla olmamakla beraber bazı Mârûnîler, Adana, Tarsus ve Mersin'e yerleşmiştir⁷⁴⁷. Nitekim 11 Mayıs 1889 tarihli bir belgede Kızıl Murad Mahallesi'nde sakin olan Mârûnî milletinden İbrahim Şelgun'un, Cebel-i Lübnan Sancağı'nda zeytin bahçesi bulunduğu kayıtlıdır. Aynı belgede İbrahim Şelgun'un oğlu Halil Şelgun'un, Beyrut'ta oturduğu belirtilmiştir⁷⁴⁸. Buna göre söz konusu kişinin aslen Lübnanlı olduğu ve oradan göç ederek Tarsus'a yerleştiği anlaşılmaktadır. İncelenen dönemde Tarsus'ta ne kadar Mârûnî yaşadığı bilinmemekle birlikte şehirde bir Mârûnî Kilisesi'nin bulunması⁷⁴⁹ burada bir Mârûnî topluluğunun oluştuğu ve ayrı bir kiliseye ihtiyaç duyulduğu izlenimini vermektedir.

Sicillere göre Mârûnîler, Kızıl Murad ve Küçük Minare mahallelerinde oturmaktaydılar⁷⁵⁰. Bununla birlikte Mârûnî Kilisesi'nin, Cami-i Cedid Mahallesi'nde bulunması⁷⁵¹, bu mahallede de söz konusu millete mensup kişilerin yaşadığını göstermektedir.

---

⁷⁴⁴ Gökbilgin, "Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", s. 703.

⁷⁴⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 278-279.

⁷⁴⁶ Leeuwen, Richard van, "The Maronites in Mount Lebanon and the Mediterranean World", *Kolokyum, 19. yy. 'da Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, s. 37.

⁷⁴⁷ Yorulmaz, Şerife, "Doğu Akdeniz'de Bir Cemaat Serüveni: Liman Kenti Olma Sürecinde Mersin'de Gelişen Mârûnî Taifesi", *Kolokyum, Tarih İçinde Mersin Kolokyum ve Sergisi II*, Mersin 2005, s. 71.

⁷⁴⁸ TŞS, 330, 59/122.

⁷⁴⁹ Öz, Hikmet, *Bilinmeyen Tarsus*, Ankara 1998, s. 43.

⁷⁵⁰ "Kızıl Murad Mahallesi'nde sâkin tebe'a-i devlet-i 'aliyyeden Mârûnî milletinden İbrahim Şelgun" TŞS, 330, 59/122. Ayrıca bkz. TŞS, 335, 169/484; TŞS, 349, 181/556; TŞS, 352, 9/23. "Küçük Minare Mahallesi'nden tebe'a-i devlet-i' aliyyenin Mârûnî milletinden" TŞS, 329, 21.

⁷⁵¹ Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, s. 42-43.

III) YABANCILAR (MÜSTE'MENLER)

Osmanlı Devleti'nde, kendi vatandaşlarının yanında çeşitli antlaşmalara geçici olarak oturma izni verilen yabancıların (müste'men) da bulunduğu bilinmektedir. XVI. asırdan itibaren Osmanlılar tarafından Batılı devletlere art arda verilen kapitülasyonlar ile misyonerlik faaliyetleri, onların, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimler üzerinde bir himaye hakkı elde etmelerini de beraberinde getirmiştir. Bu konuda ilk adım Fransızlar tarafından atılmıştır. Cizvit papazlardan oluşan misyonerlerin, Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetleri sadece dinî alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasî ve iktisadî menfaatlerinin tatbiki için de zemin hazırlanmıştır⁷⁵². Ticarî imtiyazlara, Fransız himayesinin de eklenmesi, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimleri cezbe etmiş ve bu sebeple 1673'ten itibaren Katolik mezhebine geçişler başlamıştır⁷⁵³. 1740 kapitülasyonlarıyla, daha önce Fransa'ya verilmiş olan dinî haklar ve Kudüs'teki Katoliklere ait mukaddes yerler üzerindeki tasarruf haklarının teyid edilmesi⁷⁵⁴, Katolik mezhebine geçmeyi daha da hızlandırmıştır⁷⁵⁵.

1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Osmanlı tebaası olan Ortodokslar üzerinde himaye hakkı kazanmıştır⁷⁵⁶. Öte yandan dinî himayenin siyasî önemini anlayan İngiltere de misyonerlik faaliyetlerine başlamış ve 1842'de Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılışını gerçekleştirmiştir. Amerika ile Almanya'dan gelen Protestan rahipleri de onlara katılarak misyonerlik faaliyetleri yoğunlaştırılmıştır⁷⁵⁷.

Kendilerine çeşitli ticarî imtiyazlar verilen devletlerin konsolosluklarında çalışan tercümanlar genellikle Osmanlı tebaası gayrimüslimlerdi. Kapitülasyon antlaşmalarıyla elçilik maiyeti ile tercümanlar, çeşitli örfî vergilerden muaf tutulmuştur. Elçilik veya konsolosluklarda tercümanlık yapacaklara devlet tarafından bir berat verilirdi. Ancak gerçekte tercüman olmayıp ticaretle meşgul olan bazı kişiler de zamanla tercümanlık beratı elde ederek yabancı ülke vatandaşlarına verilen haklardan yararlanmaya

⁷⁵² Sezer, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy, 38, Mart-Nisan 2001, s. 950-954.

⁷⁵³ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul 2002, s. 150.

⁷⁵⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, V, 224-225.

⁷⁵⁵ Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 211.

⁷⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 225.

⁷⁵⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 211.

başlamıştır. Bu durum fark edilince ilgili devletler nezdinde teşebbüslerde bulunulmuştur. Ancak sonuç alınamaması üzerine devlet, dış ticaretle uğraşmak isteyen gayrimüslim vatandaşına XIX. asrın başında, yabancılarla aynı statüde ticaret yapma hakkını vermek zorunda kalmıştır⁷⁵⁸. Böylece Osmanlı tebaası gayrimüslimler arasında ve bilhassa Rumlarda bir ticaret burjuvası gelişmiştir⁷⁵⁹.

İktisadî kalkınmaya paralel olarak gayrimüslim unsurlar arasında bağımsızlık akımlarının da artmasıyla, reyanın büyük bir kısmı kendileri ve akrabaları için bir tehlike olmayacağını anladıklarında Osmanlı tabiiyetinden çıkıp kendilerine yakın gördükleri bir devletin vatandaşlığına geçmeye başlamıştır. Bu meyanda bazı yabancı devlet konsolosları da görevlerini kötüye kullanarak reyanın tabiiyet değiştirmelerini teşvik etmiştir. Özellikle Rusya, Rum ve Ermenilerin tabiiyet değiştirmelerinde önemli bir rol oynamıştır⁷⁶⁰.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Yunanistan da Osmanlı Devleti'ndeki Rumların tabiiyet değiştirmelerine yardımcı olmuştur. Onlar, bu işi daha ziyade ticarî amaçla yapmaktaydılar. Bunun için Atina'da bir acenta tesis edilerek Yunan vatandaşlığına geçmek isteyen Osmanlı tebaası Rumlara, gerekli belgelerin kısa sürede temin edilmesi sağlanmıştır. Böylece Yunan vatandaşı olan Rumlar, kapitülasyonların bahsettiği imtiyazlardan yararlanmak üzere tekrar Osmanlı topraklarına dönmüştür⁷⁶¹. XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde, Yunanlı olduğunu iddia eden yabancıların yarısı Osmanlı vatandaşı ana-babadan doğmuş kişilerdi⁷⁶². Aynı şekilde 28 Temmuz 1889 tarihli bir merkez kaydında Mersin'deki konsolosluk memurlarının birçoğunun, kendilerine Yunan süsü veren Osmanlı tebaası Rumlardan oluştuğuna dikkat çekilmiştir⁷⁶³.

Osmanlı vatandaşı olan birçok kişinin yabancı devletlerin tabiiyetine geçmesi üzerine Bâbîâli 1840'tan itibaren bazı tedbirler almaya başlamıştır. Buna göre Osmanlı tebaasından her kim başka bir devletin tabiiyetine geçerse, bunu ilan ettiği günden

---

⁷⁵⁸ Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri", *Osmanlı*, Ankara 1999, s. 331.

⁷⁵⁹ Berkes, *age*, s. 151-152.

⁷⁶⁰ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 146.

⁷⁶¹ Eryılmaz, *age*, s. 146.

⁷⁶² Engelhardt, *age*, s. 315-316.

⁷⁶³ BOA, Y. PRK. DH, nu. 3/39.

itibaren üç ay içinde ülkeyi terk etmek zorundadır. Sahip oldukları arazileri de bu süre zarfında Türk tebaasından olanlara satmaları gerekmektedir. Bu kişilerin, Osmanlı ülkesinde kalan akrabalarına varis olmaları da engellenmiştir. Aynı zamanda tabiiyet değiştirenlerin Osmanlı'da kalan çocuklarının, yabancı himayesinden yararlanmalarına da mani olunmuştur⁷⁶⁴.

Söz konusu önlemlerle vatandaşlık değiştirmenin önüne geçilememesi üzerine 19 Şubat 1869'da Tabiiyet-i Osmaniye Kanûnnâmesi çıkarılmıştır. Dokuz maddeden oluşan bu kanunun temel özelliği Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bütün tebaayı kapsamasıdır. Kanunun altıncı maddesi ile devletten izin almaksızın yurt dışında tabiiyet değiştiren kişileri, devletin vatandaşlıktan çıkarabileceği ve bunların bir daha geri dönmelerine izin verilmeyeceği belirtilmiştir. Dokuzuncu madde ile de Osmanlı ülkesinde ikamet eden her kesin, yabancı tabiiyetinde bulunduğunu ispat etmedikçe Osmanlı tebaası sayılacağı ifade edilmiştir⁷⁶⁵.

Ancak bütün bu tedbirlere rağmen yabancı devletlerin vatandaşlığına geçişlerin önü bir türlü alınamamıştır. Nitekim incelenen sicillerde Amerika, Belçika, Felemenk, Fransa, İngiltere, İtalya, İran, Nederland, Portekiz, Rusya ve Yunanistan vatandaşı olan birçok yabancıların Tarsus'ta ikamet ettiklerine şahit olunmuştur. Bunlar arasında İran ve Yunan tebaasının diğerlerinden daha kesif olduğu gözlenmiştir. İranlılar, Cemeli, Debbaghâne, Kızıl Murad ve Tekke mahalleleri ile Helke ve Hüseyin Beyli köylerinde oturmaktaydı⁷⁶⁶. Yunan vatandaşı olan Rumlar ise Camiu'n-Nur, Kızıl Murad, Küçük Minare ve Ermeni mahallelerinde ikamet etmekteydi⁷⁶⁷.

Ülke çapında ticarî yönden önem arz eden liman şehirlerinde ve bu arada Tarsus'ta da yabancıların sayısının sürekli artması neticesinde doğal olarak yabancı devletler tarafından vatandaşlarının haklarını korumak amacıyla konsolosluklar

---

⁷⁶⁴ Eryılmaz, *age*, s. 147.

⁷⁶⁵ Düstur, Tertib-i Evvel, I, 16-18.

⁷⁶⁶ "Medîne-i Tarsus mahallâtından Cemeli Mahallesi'nden ve tebe'a-i İraniyye'den Abdülkadir" TŞS, 349, 284/849. "İran tebe'asından olup medîne-i Tarsus kurâlarından Helke Karyesi sâkinlerinden Ali" TŞS, 299, 2a/4. Ayrıca bkz. TŞS, 294, 102/153, 201/324; TŞS, 304, 46/85, 53/97, 59/105, 63/112, 70/127, 170/313, 259/483; TŞS, 309, 53/89, 84/125, 194/276; TŞS, 319, 14/23, 41/124, 42/126, 46/141, 62/187; TŞS, 322, 42/135; TŞS, 347, 15/41; TŞS, 348, 28/32; TŞS, 349, 146/444, 361/1024.

⁷⁶⁷ TŞS, 304, 120/211; TŞS, 319, 25/61; TŞS, 335, 23/82, 137/376, 373/712; TŞS, 349, 121/393, 146/444, 149/451, 364/1033.

açılmıştır. XIX. yüzyılda denizin sığlaşması nedeniyle artık gemiler, eskiden olduğu gibi şehre yanaşamıyordu. 1850’li yıllardan itibaren Mersin İskelesi’nin öneminin artmasıyla, yüzyılın sonlarına doğru Mersin, Tarsus’a göre daha ehemmiyetli bir merkez haline gelmiştir. Buna rağmen Tarsus’un ticarî önemi bir süre daha devam etmiştir⁷⁶⁸. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı tarafından tutulan yıllıklara göre Tarsus’ta 1885’den itibaren Belçika, Danimarka, Fransa, Felemenk, İngiltere, İtalya, İran ve Rusya’nın konsolosluğu bulunmaktaydı⁷⁶⁹.

Kuşkusuz XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus’ta konsolosluğu bulunan devletler burada zikredilenlerle sınırlı değildi. Zira 1885’ten önce şehirde başka devletlerin de konsoloslukları vardı. Örneğin 1852’de Tarsus kaymakamı ve nâibine gönderilen bir fermanla, Tarsus’taki Netherland eski konsolos vekilinin azledilerek yerine Andon’un tayin edildiği bilgisi verilmiştir⁷⁷⁰. 1853’te Sicilya ve Sardunya’nın da konsoloshaneleri bulunuyordu⁷⁷¹. Yine 4 Şubat 1876 tarihli bir belgeye göre Amerikan konsolosluğu, Cami-i Cedid Mahallesi’nde oturmaktaydı⁷⁷².

Araştırılan dönemde Tarsus’taki konsoloslardan bir kısmının, birden çok devletin konsolosluğunu yürüttüğü dikkat çekmektedir. Nitekim 18 Nisan 1870 tarihli bir belgede Ermeni Mahallesi’nde ikamet eden bir tüccar olan Mösyö Hıristofiros Sidirikori’nin, Yunan konsolosluğu olduğu görülmüştür⁷⁷³. Aynı kişinin 11 Aralık 1893’te Portekiz konsolosluğu olarak kayıtlara geçtiğine şahit olunurken⁷⁷⁴, 12 Mart 1898 tarihli bir başka belgede de Rusya konsolosluğu olduğu belirtilmiştir⁷⁷⁵.

Bu konsolosların veya vekillerinin, dikkat çeken bir başka özelliği de yöredeki ticarî faaliyetlerin yanında faizcilik ve emlak simsarlığı yapmalarıdır. 1852 yılına ait bir merkez kaydında özellikle Fransa, İngiltere, Rusya, Sicilya ve Sardunya

---

⁷⁶⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 223. Texier, *Küçük Asya*, III, 481.

⁷⁶⁹ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı)*, 1885 (1301), haz. Ahmed Neziha Galitekin, İstanbul 2003, I, 411, 414, 416, 419, 421, 422; 1889 (1306), II, 289, 292, 294, 297, 300, 305; 1900 (1318), III, 234, 235, 238, 239, 241, 243; 1902 (1320), IV, 129, 130, 132, 133, 136, 141.

⁷⁷⁰ TŞS, 294, 7/6.

⁷⁷¹ Oğuz, İbrahim, *Tarsus Şer’iyye Sicillerine Göre Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü*, Mersin 2006, s. 115.

⁷⁷² TŞS, 309, 141/201.

⁷⁷³ TŞS, 304, 120/211.

⁷⁷⁴ TŞS, 349, 187/574.

⁷⁷⁵ TŞS, 348, 34/37.

konsoloslarının, Mersin ve Tarsus'ta yerli ahaliden kanunlara aykırı bir şekilde mülk edindiklerine dikkat çekilmiştir⁷⁷⁶. Yine 28 Temmuz 1889 tarihli bir belgede yabancı tüccarlardan özellikle Rumların ticaretle kazandıkları parayı, Mersin halkına yüzde 200 ve daha fazla faiz karşılığında borç vermek suretiyle onları zor durumda bıraktıkları ve bu yolla yöre halkının elindeki arsaları çok ucuz fiyatlarla ele geçirdiklerinden söz edilmiştir⁷⁷⁷.

IV- MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ

Müslim-gayrimüslim münasebetlerinin tarihi Hz. Peygamber dönemine kadar dayanmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki buradaki ilişkilerden kasıt İslâm devletleri ve bu devletlerin Müslüman halkıyla ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanların gündelik hayattaki münasebetleridir. Hz. Muhammed'in, Mekkeli müşriklerle veya daha sonraki fetihler sırasında İslâm coğrafyasına dâhil olan ülkelerdeki ehl-i kitap olmayan topluluklarla münasebetler konumuzun dışındadır. Bu kapsamda Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin İslâm tarihindeki ilk örneği "Medine Vesikası" olarak bilinen antlaşmadır. Söz konusu muahede ile şehirdeki Müslümanlarla Yahudilerin bir arada yaşama koşulları düzenlenmiştir⁷⁷⁸.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde yapılan zimmet akitleriyle İslâm hâkimiyetini tanıyan gayrimüslimler kendi din ve kültürlerini muhafaza ederek İslâm toplumu içerisinde yaşama imkânına kavuşmuşlardı⁷⁷⁹. İslâm hukukuna göre zimmet antlaşmasıyla gayrimüslimlerin her türlü can ve mal emniyeti devlet güvencesi altına alınmış; onlara inanç ve ibadet hürriyeti sağlanmış; evlenme, boşanma, miras ve

⁷⁷⁶ BOA, İ. MVL, nu. 237/8363.

⁷⁷⁷ BOA, Y. PRK. DH, nu. 3/39.

⁷⁷⁸ Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1405-1985, s. 59-62; Aynı müellif, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, I, 206-210; Bostancı, Ahmet, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, İstanbul 2001, s. 51.

⁷⁷⁹ Mevlâna Şibli, *Asr-ı Saadet (İslam Tarihi)*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1974, IV, s. 416; Cahen, Cl. "Zimme", *İA*, İstanbul 1986, XIII, 566; Zeydan, Abdü'l-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", çev. Hasan Güleç, *DEÜİFD*, sy. VIII, İzmir 1994, s. 435; Özel, Ahmet, "Gayrimüslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 421.

vasiyyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerine de müdahale edilmemiştir⁷⁸⁰. Ayrıca tahrip olan veya yıkılan mabetlerini, eski şeklini değiştirmemek koşuluyla tamir etmelerine de izin verilmiştir⁷⁸¹.

Emevîlerle Abbasîler zamanında da zimmet antlaşması çerçevesinde gayrimüslimlerin hakları korunmuş, onlara çeşitli devlet kademelerinde görevler verilmiş ve kendilerine daima hoşgörüyü muamele edilmiştir⁷⁸².

Selçuklular döneminde de Hıristiyanların can ve mal güvenliği koruma altına alınmış ve mabetlerine dokunulmamıştır. Onların kilise ve manastırları ile ruhanî reisleri her türlü vergiden muaf tutulmuştur⁷⁸³. Bu sebeple bazı Hıristiyan müellifler, Selçuklu sultanlarının, gayrimüslimlere karşı hoşgörülü davranışından övgüyle bahsetmiştir. Nitekim Urfalı Mateos, Melikşah'ın yüreğinin Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu, onun herkese baba gözüyle baktığını ve bu nedenle de ölümünün bütün dünyayı büyük bir yasa boğduğunu yazmıştır⁷⁸⁴. Aynı şekilde Osmanlılar da gayrimüslimlere rahat ve huzurlu bir ortam sağlamıştır. Onların ruhanî reislerine beratlar verilmiş ve devlet hizmetinde bulunanlardan çeşitli vergiler alınmamıştır. Örneğin, Tarsus'un, Osmanlı hâkimiyetine girmesinden hemen sonra Külek Kalesi'nde oturan Ermeniler, kale hizmetinde çalıştıkları için cizye ve resm-i duhân vergisinden muaf tutulmuştur⁷⁸⁵.

Osmanlı idaresi, en sıkıntılı dönemlerinde bile hep onları gözetip kollamıştır. Hiçbir zaman vatandaşları arasında Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmamıştır. 1855 yılı Osmanlı Devleti açısından oldukça sıkıntılı geçmiştir. Bir taraftan Rusya ile iki yıl önce başlayan harp devam ederken, diğer taraftan da ülkenin çeşitli yerlerinde önemli ölçüde

---

⁷⁸⁰ Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990, I, 186; Zeydan, agm, s. 435-437; Aydın, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 420; Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, haz. Vecdi Akyüz, İstanbul 1999, s. 235-236; Bostancı, age, s. 112; Öztürk, Levent, "Kilise: İslam Tarihi", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 14; Akman, Mehmet, "Kilise: Fıkıh", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 16.

⁷⁸¹ Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, s. 106.

⁷⁸² Yıldız, "Abbâsîler", s. 46; Hammaş, Necdet, "Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdarededeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*, Ankara 1997, XXXVII, 184.

⁷⁸³ *Urfalı Mateos*, s. 176.

⁷⁸⁴ *Urfalı Mateos*, s. 178.

⁷⁸⁵ BOA, Tapu 69, s. 518; BOA, Tapu 450, s. 711.

zarara sebep olan deprem ve yangınlar meydana gelmiştir. Devlet hem savaşın ortaya koyduğu büyük maliyeti üstlenmiş, hem de tabii afetlerde zarar gören vatandaşlarının yardımına koşmuştur. Bu meyanda 1855 Bursa depreminden olumsuz etkilenenler arasında Ermeni, Rum ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Onların bu mağduriyetinin giderilmesi için devletin yaptığı yardımlar, gayrimüslimleri ziyadesiyle memnun etmiş ve hükümete yazdıkları teşekkür-namelerde bu memnuniyetlerini açıkça ifade etmişlerdir⁷⁸⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı dönemlerinden biridir. Ruslarla 1853-1856 arasında Kırım savaşı, 1877-1878'de doksan üç harbi, Yunanlılarla da 1897'de Osmanlı-Yunan savaşı yapılmıştır. Göç kısmında da bahsedildiği gibi, bu savaşlar daha sona ermeden Kırım, Kafkasya, Balkanlar ve Girit'teki Müslümanlar, Ruslar, Bulgarlar ve Rumların çeşitli baskı ve zulmüne maruz kalmıştır. Yapılan işkencelerin gün geçtikçe dozunun artarak devam etmesi, Müslümanların asırlarca yaşadıkları topraklardan hüznün ve gözyaşı içinde göç etmelerine neden olmuştur. Bu dönemde söz konusu bölgelerden Osmanlı coğrafyasına zorunlu olarak hicret eden Müslümanların bir kısmı Tarsus'a yerleştirilmiştir. Ayrıca yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki birçok şehirde Ermeni olayları yaşanmıştır⁷⁸⁷. Böyle bir dönemde Müslim-gayrimüslim münasebetlerinin incelenmesi bu araştırmanın önemini daha da arttırmaktadır.

İncelenen belgelerin muhtevasına göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'taki Müslim-gayrimüslim münasebetlerini sosyo-kültürel, hukukî ve ekonomik ilişkiler olmak üzere üç kategoride ele almak mümkündür.

---

⁷⁸⁶ Özcan, Besim, "1855 Bursa Depreminde Mağduriyetleri Giderilen Gayrimüslimlerin Şükran İfadeleri", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, XXXVIII, 719-725.

⁷⁸⁷ Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 140 vd.; Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, s. 636-637; Akbıyık, Yaşar, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, s. 778; Açıkseç, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, s. 943.

A- Sosyo-Kültürel İlişkiler

Birinci bölümde de bahsedildiği gibi, araştırılan dönemde Tarsus'un bazı mahallelerinde sadece Müslümanlar otururken, diğer bazı mahallelerde ise Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşamaktaydılar. Aynı şekilde köylerin büyük bir kısmı Müslümanlarla sakin iken, birkaç köyde de Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydılar.

Uzun süre aynı mahalle veya köyde bir arada yaşama, kuşkusuz gündelik hayatın birçok alanında çeşitli münasebetleri de beraberinde getirmiştir. İlgili dönemde farklı unsurlar arasında kültürel etkileşimden, mahkemede birbirlerinin leh ve aleyhinde davacı, davalı, şahit ve vekil olmaya, borç alıp vermeden, ortak şirket kurma ve çeşitli mal ve eşya alıp satmaya kadar birçok ilişkinin yaşandığı gözlenmiştir. Şüphesiz resmî kayıtlara yansımaya ama sosyal hayatın ve bir arada yaşamının kaçınılmaz kıldığı başka ilişkilerin de olabileceğini düşünmek gerekir.

Sosyo-kültürel münasebetlerin gündelik hayattaki en önemli yansıması dildir. Osmanlı idaresindeki çeşitli şehirlerde Müslüman Türklerle asırlarca bir arada yaşayan gayrimüslimlerin, Türk kültürünü benimsediği ve günlük dilde Türkçe konuşup yazdıkları bilinmektedir⁷⁸⁸. Örneğin, XIX. yüzyılda İstanbullu Ermenilerin birçoğu gündelik hayatta Türkçe konuşup yazmaktaydılar. Karamanlılar ise Türkçe konuşup grek harfleriyle Türkçe yazıyorlardı⁷⁸⁹. Bu durum Çukurova için de geçerlidir. Nitekim Cevdet Paşa, Kilikya yöresindeki Ermenilerin, Türk kültürünü benimsediklerini, hepsinin Türkçe konuştuklarını ve Ermenice bilmediklerini ifade etmiştir⁷⁹⁰.

Sosyo-kültürel ilişkilerin gündelik hayata bir başka yansıması da birçok ismin ortak kullanımı şeklinde vuku bulmuştur. Selçuklulardan itibaren birçok ismin Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ortak kullanıldığı bilinmektedir⁷⁹¹. İnceleme

⁷⁸⁸ Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002; Eliaçık, Muhittin, "Ermeni Asıllı Şair Arifi ve Şiirlerinde İslâmî Görüşler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, III, 263 vd.

⁷⁸⁹ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 92.

⁷⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 208-209.

⁷⁹¹ Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, XII/45, Ocak 1948, 67-68; Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1999, s. 37; Mercan, İsmail Hakkı, "Şer'îye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, II, 418; Erpolat, Mehmet Salih, "H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbekir

kapsamına giren sicillere yansıdığı kadarıyla Abdullah, Arslan, Ayvaz, Fazıl, Hatun, İlyas, Meryem, Murat, Nasıf, Sultan, Şahin, Şakir ve Şükrü adının hem Müslümanlar, hem de gayrimüslimler tarafından kullandığı görülmüştür.

İhtida konusunda yapılan bazı araştırmalarda “Abdullah” isminin, mühtedinin, Müslüman olmayan babasının gerçek adının yerine sicillere “İbn Abdullah” şeklinde yazılma geleneği üzerinde durulmuştur⁷⁹². Turan, aynı zamanda ana babası meçhul olan Müslüman çocuklar için de “İbn Abdullah” tabirinin kullanıldığını belirtmiştir⁷⁹³. Islahat fermarıyla dil, din ve ırk itibarıyla bir sınıfın diğer sınıftan aşağı tutulduğunu ima eden tabir ve lafızların kaldırılmasından sonra bu gelenekten vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 12 Ocak 1890 tarihli bir kayıta “*Kızıl Murad Mahallesi’nden Abdurrahman’ın zevcesi Ayşe binti Hana*”⁷⁹⁴ ifadesi geçmektedir. Yine 19 Ocak 1890 tarihli bir başka belgede aynı kişi için “*Ayşe binti Abdullah Hana*” kaydına rastlanmıştır⁷⁹⁵. İkinci belgenin devamında Ayşe’nin “*Cami-i Cedid Mahallesi’nde sakin iken bundan akdem müteveffiyeye olan Rum Katoliği milleti nisvânından vâlidem*” ifadelerine yer verilmiştir. Buna göre Ayşe, gayrimüslim ana babadan doğan bir mühtedir. Ancak birinci belgede onun babası sadece “Hana”, ikinci belgede ise “Abdullah Hana” şeklinde kayda geçmiştir. 12 Ağustos 1886 tarihli bir belgede de “*Kızıl Murad Mahallesi’nde sâkin tebe’a-i devlet-i ‘aliyyenin Rum milletinden Corci Nasıf Efendi İbn Abdullah b. Abdullah*”⁷⁹⁶ ifadelerini taşıyan bir kayıt bulunmaktadır. 3 Nisan 1896 tarihli bir başka belgede ise “*Rum Katolik milletinden Bâzergân Abdullah b. Şükrü*” ibaresi yer almıştır⁷⁹⁷. Eğer bu kayıtlarda herhangi bir kâtip hatası yoksa araştırılan dönemde babası Müslüman olmayan mühtedilerin gerçek isminin sicillere geçtiği ve “Abdullah” adının gayrimüslimler tarafından kullanılan gerçek bir isim olduğu söylenebilir.

Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yeralan Türkçe Şahıs İsimleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, III, 53 vd.; Karaca, Taha Niyazi, “Osmanlı Toplumunda Yaşama Sanatına Bir Örnek: Yozgat’ta Türk ve Ermeniler Arasında Toplumsal Etkileşim ve Dayanışma Örnekleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, IV, 419.

⁷⁹² Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten*, XI/42, Ankara 1947, s. 213; Çetin, *age*, s. 7. Mercan, *agb*, s. 419.

⁷⁹³ Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, s. 213.

⁷⁹⁴ TŞS, 324, 32/65.

⁷⁹⁵ TŞS, 330, 82/181.

⁷⁹⁶ TŞS, 325, 42/55.

⁷⁹⁷ TŞS, 352, 9/23.

Asırlarca bir arada yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimlerin doğum, ölüm, düğün ve bayram gibi toplumsal faaliyetlerde birbirlerinin sevinç ve üzüntüsünü paylaştığı ve farklı unsurlar arasında komşuluk ilişkilerinin en güzel örneklerinin yaşandığı bilinmektedir. Nitekim incelenen kayıtlar arasında Karabet adında bir gayrimüslimin terekesinde namazlığa rastlanması⁷⁹⁸, iyi komşuluk münasebetlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. Bu namazlık, Müslüman bir komşusu tarafından ona hediye edilmiş olabileceği gibi Karabet tarafından, kendisini ziyarete gelen Müslüman komşuları için tedarik edilmiş de olabilir. Yine tahlili yapılan terekelerde gündelik hayatta kullanılan giyim-kuşam, döşeme, sergi ve mutfak eşyaları arasında belirgin bir ayrıma rastlanmaması, farklı unsurlar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimin hangi boyutta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

B- Hukukî İlişkiler

Osmanlı devleti, tebaası olan gayrimüslimlere sadece din ve eğitim alanında özerklik vermekle kalmamış, aynı zamanda onların evlenme, boşanma, doğum ve ölüm gibi medenî hukuku ilgilendiren bütün işlemlerini de millet teşkilatlarına bırakmıştır. Bununla birlikte onların gündelik hayatta karşılaştıkları her türlü problemin çözümü için kadı mahkemelerine başvurularında da herhangi bir sınırlama söz konusu olmamıştır⁷⁹⁹. Sicillerde gayrimüslimlerin, Müslümanlarla ilgili konuların yanında, kendi aralarında çıkan çok sayıdaki anlaşmazlığın çözümü için de şer'îye mahkemesine başvurdukları görülmüştür. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri kuşkusuz kadı mahkemelerinin tarafsızlığıdır. Nitekim 1786-1834 yıllarını kapsayan 50 yıllık Kıbrıs Şer'îye Sicilleri üzerinde yapılan bir çalışmada, adadaki Müslüman Türklerle, Rumlar

---

⁷⁹⁸ TŞS 294, 148/232.

⁷⁹⁹ Jennings, R. C., "Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XXI/3, (1978), p. 271, 292; Aynı araştırmacı, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York and London 1993, p. 133; Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihî", *Pax Ottomana*, Ankara 2001, s. 33 vd.; Adıyeke, Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana*, Ankara 2001, s. 78.

arasında ihtilaf konusu olan yedi dava bulunduğu ve bunlardan altısını Rumların kazandığı tespit edilmiştir⁸⁰⁰.

Mahkemedeki adil yargılamanın yanında gayrimüslimlerin, İslâm hukukunun kendilerine verdiği bazı avantajlardan yararlanma arzusu ile cemaat mahkemelerinde verilen kararların uygulanabilmesi için tarafların bu hususa razı olma zorunluluğu gibi sebepler de göz ardı edilmemelidir.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda kadı mahkemesinde gösterilen hassasiyetin yanında Müslüman halkın da gayrimüslimlere daima hoşgörü ve hakkaniyet ölçüsünde muamele ettiklerine şahit olunmuştur. Farklı dinden olmaları sebebiyle onlara hiçbir zaman adli haksızlık yapılmamıştır. Örneğin, 1689 yılında Konya Çifte Nerdiban Mahallesi sakinleri arasında geçen bir olay Müslüman halkın, gayrimüslimlere karşı davranışını ortaya koyması bakımından kayda değerdir. Adı geçen mahalleden 2 kişi, kendi mahallelerinde oturan Ermenileri, kadiya şikâyet etmiştir. Bunun üzerine mahkemeye gelen diğer Müslümanlar, Ermenilerden hiçbir zarar görmediklerini, onların komşuluklarından razı olduklarını ve asla şikâyet edecek bir davranışları bulunmadığını beyan ederek onlara sahip çıkmışlardır⁸⁰¹.

4 Mayıs 1902 tarihinde Kayseri kadı mahkemesinde görülen bir davada da hem mahkemenin, hem de Müslüman halkın, gayrimüslimlere ne denli hoşgörülü davrandığına şahit olunmuştur. Söz konusu davaya göre Kayseri şehri Sınıkçı Mahallesi'nde oturmakta olan Ermeni milletinden Yozgatlı oğlu Aleksan veled-i Elhanek, Eski Bedesten Mahallesi'nden Bağcı oğlu Ahmed Ağa'dan 14 Ocak 1899'da 5 lira (*lira-yi Osmâni*) borç almıştır. Aleksan veled-i Elhanek'in borcunu ödeyemeden ölmesi üzerine Ahmed Ağa alacağını, ölen borçlunun eşi Gülisna'dan istemiştir. Davalının söz konusu borçtan haberi olmadığı için borcu üstlenmek istememesi üzerinde Ahmed Ağa, konuyu mahkemeye intikal ettirmiştir. Gülisna, kadı huzurundaki ifadesinde eşinin borcundan haberi olmadığını, ancak mahkemeye sunulan belge ile bu

---

⁸⁰⁰ Bedevî, Vergi H., "A Survey of the Cyprus Sher'î Court Registers", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 153-155. Türkçesi için bkz. s. 143-145.

⁸⁰¹ Oğuzoğlu, Yusuf, "XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumı İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumı İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 269.

borcun kesinleştiğini beyan etmiştir. Bu durumda paranın hemen tahsil edilmesi gündeme gelecektir. Ancak davalının, ölen eşinden 6 çocuğu bulunduğunu ve bunlardan 3'ünün henüz çok küçük yaşta olduklarını söylemesi üzerine vekili Muhyiddin, Gülisna adına söz alarak ailenin mağdur olmaması için küçük çocukların ergenlik yaşına gelinceye kadar söz konusu borcun ertelenmesini talep etmiştir. Konuyu değerlendiren kadı, Ahmed Ağa aleyhine olsa da küçük çocukların mağduriyetini dikkate alarak onların ergenlik yaşına gelinceye kadar ödemenin ertelenmesi yönünde karar vermiştir⁸⁰².

Benzer muamelelerin diğer gayrimüslim unsurlar için de geçerli olduğu bilinmektedir⁸⁰³. Mahkeme sicillerine yansıdığı kadarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında şahadet ve vekâlet konularında hukukî ilişkilerin geliştiği görülmüştür.

1) Şahitlik

Farklı unsurlar arasındaki hukukî münasebetlerin bir boyutunu mahkemeye intikal eden davalarda sıkça gerek duyulan şahit getirme konusu oluşturmaktaydı. Şahitlerin mahkemede vereceği bilgi, davanın seyri açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple kadı, şahitlerin adil olup olmadığı hususunda sık sık araştırma yapmaktaydı. Bu kapsamda şahitler hakkında mahallenin imam ve muhtarı ile diğer ileri gelenlerinin bilgisine başvurulmuştur. 10 Mayıs 1898 tarihli bir belgede şahit gösterilen Mustafa Efendi'nin adil olup olmadığı, oturduğu Cami-i Cedid Mahallesi imamı ve birinci muhtarı ile birlikte Zübeyir Köyü imamı ve muhtarlarından sorulmuştur⁸⁰⁴. Şahitlerin, ciddi bir soruşturmada sonra alınan müspet neticelere göre şahitliklerinin kabul edilmesi, yalancı şahitler yüzünden bazı kişilerin haksız yere mahkûm edilmemesi için Osmanlı adaletinin hassas davrandığını göstermektedir.

---

⁸⁰² Demirci, Süleyman, "Hoşgörü Toplumunda Birlikte Yaşamak: Osmanlı Toplumunda Gayrimüslim Ermeni Vatandaşları ve Hukuk: Kayseri Örneği", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, IV, s. 323-324.

⁸⁰³ Bkz. Çetin, Osman, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 274; Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 283-284.

⁸⁰⁴ TŞS, 347, 7/18.

Müslümanlarla gayrimüslimler kendi aralarındaki davalarda genellikle yine kendilerinden birini şahit göstermişlerdir. Bununla birlikte Müslümanların, kendi dindaşları ile gayrimüslimler arasında vuku bulan uyuşmazlıklarda da şahit oldukları görülmüştür. Bu tür durumlarda Müslüman şahitlerin, bazen kendi dindaşları aleyhine şahitlik yaptıklarına da rastlanmıştır. Nitekim 8 Kasım 1896 tarihli bir kayıta Ermeni Mahallesi'nden Serkis veled-i Bedros ile Çam Tepe Köyü'nden Mehmed b. Ali arasında küçükbaş hayvan alım satımıyla ilgili bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Bunun üzerine Serkis, mahkemeye giderek Mehmed'den şikâyetçi olmuştur. Söz konusu davada Kürt Ahmed b. Ali, Mehmed aleyhine şahitlik yapmıştır⁸⁰⁵.

İncelenen sicillerde gayrimüslimler arasında yaşanan problemlerin çözümü için tarafların zaman zaman Müslümanlardan şahit gösterdiklerine dair belgeler de mevcuttur. Örneğin, 3 Kasım 1889 tarihinde Ermeni Mahallesi'nden ve Protestan milletinden Gümüş oğlu Kerakus (?)'un, daha önce vefat eden Protestan milletinden Değirmenci Kasbar (?)'dan toplam 13.5 adet mecîdiyye tutarındaki alacağı, mahkemeye intikal etmiştir. Borçlu olarak ölen Kasbar (?)'ın eşi Ayva, mahkemede söz konusu borcu ikrar etmiş ancak daha önce bir defada 5, ikinci defada 4, üçüncü defada 2 ve dördüncü defada da 1 mecîdiyye olmak üzere toplam 12 mecîdiyyesini ödediğini ve 1.5 mecîdiyye borcu kaldığını ifade etmiştir. İddiasını ispat edecek şahitleri olup olmadığının sorulması üzerine davalının, Tekke Mahallesi'nden Sucu Mehmet ile Osman b. Hacı Ömer'i şahit gösterdiği ve onların da Ayva lehine şahitlik yaptıkları kayda geçmiştir⁸⁰⁶.

2) Vekillik

Müslümanlarla gayrimüslimlerin yakın ilişki içinde oldukları bir diğer hukukî münasebet de vekâlet konusudur. Gündelik hayatta Müslümanlar, mahkemelik işlerinin takibi için kendi aralarından birini vekil tayin ettikleri gibi gayrimüslimlerden birine de vekâlet verirlerdi. Nitekim 17 Temmuz 1889 tarihli bir belgeye göre Payas Kazası'ndan İbrahim b. Hasan, dört hafta önce kaybolan iki öküzünü Kuyumcubaşı Agop Ağa elinde bulmuş ve öküzlerini mahkeme kanalıyla ondan almak için işlerini takip etmek üzere

---

⁸⁰⁵ TŞS, 331, 27/30.

⁸⁰⁶ TŞS, 319, 97/281.

Arabacı başı İbrahim Ağa'yı vekil tayin etmiştir⁸⁰⁷. 28 Ocak 1888 tarihli bir başka belgede ise Kefeli Köyü'nden Sultan binti Yusuf, Rum milletinden Hacı Nikola'dan 50 lira borç almış ve söz konusu borcuna karşılık 201 dönüm arazi ile 2 bâb tahtânî menzildeki 7 sehim hakkını rehin bırakmıştır. Borcunu zamanında ödeyemezse rehin bıraktığı gayrimenkullerin gerçek değeriyle satılıp borcun ödenmesi için Rum milletinden Dimitri'yi vekil tayin etmiştir⁸⁰⁸.

Aynı şekilde gayrimüslimler de kendi aralarından birine vekâlet verdikleri gibi Müslümanlardan birini de vekil tayin ederlerdi. 3 Eylül 1895 tarihli bir kayıta Ermeni Mahallesi'nden ve Ermeni Katolik milletinden Serkis, Hacı Artin, Karabet ve Bedros kardeşlerin, yine aynı mahalleden ve Ermeni milletinden olup o dönemde kayıp olan Ligon'dan alacaklarına dair hukukî süreci takip etmek üzere Abdülhamid Efendi'yi vekil tayin ettikleri görülmüştür⁸⁰⁹.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin, menfaatleri söz konusu olan hususlarda zaman zaman birlikte hareket ederek ortak birine vekâlet verdiklerine de şahit olunmuştur. Örneğin, 24 Ağustos 1896 tarihli bir belgeye göre Tarsus ahalisinden İbrahim Ağa, Ermeni Mahallesi'nden Serkis veled-i Astor ile Şahin Köyü'nden Kazzaz oğlu Bedri aleyhine bir dava açmıştır. Bunun üzerine Serkis ile Bedri, mahkemedeki işlerini takip etmek için Abdülhamid Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir⁸¹⁰.

Zikredilen bu örnekler Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki hukukî münasebetlerde herhangi bir önyargı bulunmadığını, din ve etnik köken farklılığının gündelik hayattaki ilişkileri aksatacak bir etken olmadığını göstermektedir.

C- Ekonomik İlişkiler

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ekonomik münasebetler, şer'îye sicillerine genel olarak üç şekilde yansımıştır. Bunlardan birincisi, nakit olarak alınan borç veya kredinin bizzat kadı huzurunda tescili yapılan ve bir nevi borç senedi hükmünde olan belgelerdir. Bu tür kayıtlarda borcun miktarı, süresi ve ödenmediği

---

⁸⁰⁷ TŞS, 330, 66/139.

⁸⁰⁸ TŞS, 330, 5/7.

⁸⁰⁹ TŞS, 335, 73/219.

⁸¹⁰ TŞS, 352, 32/87.

takdirde nasıl tahsil edileceği açıkça belirtilmiştir. İkincisi, çeşitli mal ve eşya alış-verişleri neticesinde kalan borçların ödenmemesi sebebiyle alacaklı tarafından konunun mahkemeye intikal ettirilmesiyle kayıtlara geçmiştir. Üçüncüsü ise ölen kişilerin kimden ne kadar alacağını bulduğunu gösteren tereke defterleridir. Tereke kayıtlarında yer alan bilgilerin muhtevası, diğerlerine göre daha sınırlıdır. Bu sebeple araştırmanın bu kısmının ana kaynağını daha ziyade ilk iki türdeki belgeler oluşturacaktır.

1) Borç-Alacak İlişkileri

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki borç-alacak ilişkilerinin bir kısmı nakit olarak borç alıp-verme şeklinde vuku bulmuştur. Araştırma kapsamına giren sicillere göre Tarsus'ta borç alış-verişleri “*bey' bi'l-vefâ*” ya da “*ferağ bi'l-vefâ*” yöntemiyle gerçekleşmiştir. İslâm hukukuna göre bir kimsenin, borcu mukabilinde ev, tarla ve bağ gibi herhangi bir mülk malını, borcunu ödeyinceye kadar alacaklıya satma işlemine *bey' bi'l-vefâ* denir⁸¹¹. Bu şekilde satılan bir mal rehin hükmündedir. *Ferağ bi'l-vefâ* ise bir kişinin, borcuna karşılık tasarrufunda olan vakıf malını, mütevellisinin izni dâhilinde borcunu ödeyince geri almak üzere alacaklıya bırakmasıdır. Aynı şekilde bu işlem de kısmen rehin hükmündedir⁸¹². Buradaki rehin bırakma, bir nevi borç karşılığında alacaklıya verilmiş bir teminattır.

*Ferağ bi'l-vefâ*da, mutasarrıfların malik değil de kiracı konumunda olmaları gibi teferruatdaki bazı farklılıklar dışında her iki yöntemin işleyiş tarzı genel olarak aynıdır⁸¹³. Söz konusu borç alıp-verme şekilleri, ribadan kaçınmak ve borcu teminat altına almak için geliştirilmiş bir formüldür. Bu yöntemlerle rehin alınan maldan müşteri istifade edebilir⁸¹⁴. O nedenle bazı araştırmacılar, *bey' bi'l-vefâ* ya da benzeri yollarla gerçekleşen alış-verişleri de faiz kapsamında değerlendirmişlerdir⁸¹⁵.

⁸¹¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1970, VI, 126-127.

⁸¹² Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul 2005, s. 140.

⁸¹³ Bilmen, *age*, V, 33; VI, 129.

⁸¹⁴ Bilmen, *age*, VI, 127.

⁸¹⁵ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)” s. 41; Barcadurmuş, Şevket, *Bursa Şer'îye Sicillerindeki Hicri 1117-1121 Tarih ve B 189/412 Nolu Defterin İslâm Hukuku Açısından Tahlili*, UÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1989, s. 90 vd.

Bu şekilde borç alıp-vermeler genellikle mahkeme huzurunda senetle gerçekleştirilirdi. Borcun miktarı, süresi ve ödenmediği takdirde nasıl tahsil edileceği açık bir şekilde senede yazılırdı. Nitekim 5 Şubat 1889 tarihili bir belgede bu detaylar göze çarpmaktadır. Söz konusu kayda göre Bahirli Köyü'nden Bayram oğlu Osman, Ligon ve Ruben kardeşlerden 150 adet sîm mecîdiyye borç almış ve buna karşılık aynı köydeki 150 dönüm arazisini 10 ay müddetle alacaklılara rehin olarak vermiştir. Paranın zamanında ödenmemesi durumunda tarlanın gerçek değeriyle başka birine devredilmek suretiyle elde edilen gelire borcun tahsili ve eğer fazla para kalırsa onun da borçluya iade edilmesi şart koşulmuştur⁸¹⁶.

Borç alış-verişleri çok farklı vadelerle gerçekleşmiştir. 6, 7, 10, 12 ve 14 ay gibi sürelerin yanında 151, 181, 211, 361 ve 401 gün müddetli borç alıp-vermelere de rastlanmıştır. Eğer alınan borç, taksitli olarak ödenecekse bu taksitlere dair tüm detaylar da senede kaydedilirdi. Örneğin, 12 Şubat 1894 tarihli bir kayıta Sakızlı Mahallesi'nden Hanlızâde Himmet ve Abdülcebbar'ın, Gümrük Hanı'nda oturmakta olan Rum milletinden Kayserili Horalom Ağa'ya 405 lira borçları bulunduğu yazılıdır. Aynı belgede söz konusu borcun üç eşit taksitte bölündüğü ve 135 lirasının 361 gün sonra, diğer 135 lirasının 721 gün sonra, üçüncü 135 lirasının ise 1085 gün sonra ödeneceği belirtilmiştir⁸¹⁷. Aynı şekilde 3 Nisan 1896'da Tekeli Viran Köyü'nden Ali oğlu İsmail, Cami-i Cedid Mahallesi'nden ve Rum Katolik milletinden Bazergân Abdullah'dan 5 sene müddetle ve 5 taksitte ödemek koşuluyla 113 lira borç almıştır⁸¹⁸.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden borç alış-verişleri sadece erkeklere has bir ilişki değildi. Müslüman kadınların da zaman zaman gayrimüslim kadınlardan ve hatta bazen gayrimüslim erkeklerden de borç aldıklarına şahit olunmuştur. Nitekim 2 Haziran 1890 tarihinde Ermeni Mahallesi'nden Anok Hâtûn, daha önce vefat eden mühtedî Ayşe binti Abdullah'tan 6 adet sîm mecîdiyye alacağı

---

⁸¹⁶ TŞS, 330, 44/85.

⁸¹⁷ TŞS, 349, 227-228/714.

⁸¹⁸ TŞS, 352, 9/23.

olduğunu iddia etmiştir⁸¹⁹. 22 Ocak 1888 tarihli bir belgede ise Sultan binti Yusuf'un, Rum milletinden Nikola'dan 50 lira borç aldığı yazılıdır⁸²⁰.

Şer'îye sicilleri dışındaki bazı kayıtlarda, yukarıda belirtilen borç alıp-verme şekillerinden başka yüksek oranlarda faizle borç alış-verişleri yapıldığından da bahsedilmiştir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve 28 Temmuz 1889 tarihini taşıyan bir belgede, yabancı tüccarlardan özellikle Rumların ticaretle kazandıkları parayı, Mersin halkına yüzde 200 ve daha fazla faiz karşılığında borç vermek suretiyle onları zor durumda bıraktıkları ve bu yolla yöre halkının elindeki arsaları çok ucuz fiyatlarla ele geçirdiklerinden söz edilmektedir⁸²¹.

XVI. asırdan itibaren birçok şehirde yüzde 10 ile 20 arasında değişen faiz oranlarıyla borç alınıp-verildiği bilinmektedir⁸²². Faizle borç vermenin yaygınlaşması ve faiz yüzdelerinin 60'ları bulması üzerine konu, devlet tarafından yakın takibe alınmış ve tüm kadınlara adâlet-nâme gönderilmek suretiyle daha önce belirlenen oranların üzerinde yapılan borç akitlerini tescil etmemeleri emredilmiştir⁸²³. Bu sebeple XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. asırda Bursa'da faiz yasağından kurtulmak için İslâm hukukundaki murâbaha ve istiğlâl gibi usullerle genellikle yine yüzde 10 ile 20 arasında değişen kâr payı ile borç alınıp verildiği görülmüştür⁸²⁴. Önceki dönemlere ait borç alış-verişlerindeki faiz oranı veya kâr payı ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mersin'de yabancı tüccarların verdikleri borçların faiz oranları kıyaslandığında Mersin'de uygulanan faiz oranının çok yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

Tetkik edilen sicillerde birçok Müslümanın, genellikle gayrimüslim tüccarlardan “*bey' bi'l-vefâ*” ya da “*ferağ bi'l-vefâ*” yöntemleriyle borç aldıklarına şahit olunmuştur. Buna rağmen sicillerin dışında oldukça yüksek miktarlarda faizli borç alış-verişlerinden bahseden kayıtlara da rastlanması, özellikle nakit sıkıntısı çekilen

---

⁸¹⁹ TŞS, 324, 40/84.

⁸²⁰ TŞS, 330, 5/7.

⁸²¹ BOA, Y. PRK. DH, nu. 3/39.

⁸²² Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, s. 34-46; Jennings, R. C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, pp. 281-284. Karataş, *agt*, s. 197-198.

⁸²³ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, s. 38-39.

⁸²⁴ Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, p. 127-147; Yediyıldız, M. Asım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Bursa 2003, s. 85-88.

dönemlerde, yöre halkının meşru yollarla yeterli kredi bulamadığı izlenimini vermektedir. Bu sebeple özellikle yabancı tüccarların, zor durumda kalan bölge halkına, mahkemenin dışında yüzde 200 ve daha fazla faizle borç vererek onların arsalarını değerinin çok altında fiyatlarla ele geçirmeleri, gayrimüslim tüccarların, borç vermeyi, yöreden emlak sahibi olmanın bir aracı haline getirdiklerini göstermektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, 1852’de yerel yöneticilerle merkezî idare arasında cereyan eden yazışmalarda özellikle Fransa, İngiltere, Rusya, Sicilya ve Sardunya konsoloslarının, Mersin ve Tarsus’ta yerli ahaliden kanunlara aykırı bir şekilde mülk edindiklerine dikkat çekilmiştir⁸²⁵. Aynı yıl Adana Valisi Ziya Paşa’nın, Mersin İskelesi’nde yaptırdığı tahkikatla buradaki 78 emlaktan 23’ünün Fransız, 13’ünün Sardunya, 8’inin İngiliz ve 2’sinin de Napoli Devleti konsoloslarına ait olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı vatandaşı olan mülk sahipleri arasında sadece 4 hâne ile 3 dükkânın Müslümanlara ait olduğu görülmektedir⁸²⁶.

Şer‘iye sicillerindeki borç-alacak münasebetleri tahlil edildiğinde de, borç veren kişilerin çok büyük bir kısmının bölgeye sonradan gelen yerli ve yabancı gayrimüslim tüccarlar olduğu görülmüştür. Bunlar kendi dindaşlarının yanında birçok Müslüman’a da borç vermişlerdir. Örneğin, Gümrük Hanı’nda oturmakta olan Rum milletinden Kayserili Horalom Ağa’nın, Sakızlı Mahallesi’nden Hanlızâde Himmet ve Abdülcebbâr Efendilerden 405 lira⁸²⁷, Kargılı Köyü’nden Hacı Ömer’den 43.5⁸²⁸, Kanber Höyüğü Köyü’nden Ümmü Gülsüm’den 50⁸²⁹, Gerdan (?) Köyü’nden Mehmed b. Yusuf’tan da 300 adet⁸³⁰ olmak üzere toplam 393.5 sîm mecîdiyye alacağı bulunmaktadır. Bunlardan başka Horalom Ağa’nın, Kargılı Köyü’nden Bekir Ağa’ya da 20.000 kuruş borç verdiği kayıtlıdır⁸³¹.

Araştırılan dönemde Osmanlı Devleti’nde, lira-yı Osmânî, sîm mecîdiyye ve kuruş gibi farklı para birimleri kullanılmaktaydı. Lira-yı Osmânî altın, sîm mecîdiyye ve kuruş ise gümüş sikkedir. 1844’te yapılan düzenlemeyle altın lira ile gümüş kuruştan

⁸²⁵ Bkz. BOA, İ. MVL, nu. 237/8363.

⁸²⁶ Oğuz, *age*, s. 49.

⁸²⁷ TŞS, 349, 227-228/714.

⁸²⁸ TŞS, 330, 4/3.

⁸²⁹ TŞS, 330, 50/97.

⁸³⁰ TŞS, 330, 36/73.

⁸³¹ TŞS, 330, 38/75.

oluşan çift metalli para düzenine geçilmişti. Sikkelerdeki altın ve gümüş oranı da sabitlenmiş ve bu standartlar 1922'ye kadar korunmuştur. Bununla birlikte günlük işlemlerde kullanılmak üzere 5, 10 ve 20 paralık bakır sikkeler de üretilmiştir. Bu düzenlemeye göre 1 altın lira, 100 gümüş kuruşa karşılık geliyordu. 1 Mecîdiyye ise 20 kuruş değerindeydi⁸³².

Sicillerde daha çok kuruş geçmektedir. Bu sebeple burada paranın tarihi konusunda daha fazla detaya girmeden, Tüccar Horalom Ağa'nın ne kadar malvarlığına sahip olduğu hususunda bir fikir vermesi için farklı para birimleri 1844'teki düzenleme esas alınarak kuruş cinsine çevrilecektir. Buna göre Horalom'un borç olarak verdiği 405 adet lira-yı Osmânî, 40.500 kuruşa karşılık gelmektedir. Toplam 393.5 adet sîm mecîdiyye ise 7.870 kuruş etmektedir. Ayrıca kuruş cinsinden de 20.000 kuruş borç vermiştir. Hepsinin toplamı ise 68.370 kuruş yapmaktadır.

Çeşitli mal ve eşya alış verişlerini konu edinen belgelerde, birçok mal ve eşyanın fiyatı belirtilmiştir. Buna göre 1860'lı yıllarda Tarsus'ta 1 kile⁸³³ buğday 125 kuruştan satılmaktaydı⁸³⁴. Bu durumda Horalom'un sadece 5 Müslüman'a borç olarak verdiği toplam para, o dönemde yaklaşık 547 kile buğdaya karşılık gelmekteydi. 30 Ocak 1896 tarihli bir belgede ise 10 yaşını aşkın bir beygirin 1.200 kuruşa satıldığı kayıtlıdır⁸³⁵. Buna göre Horalom'un borç olarak verdiği toplam para ile yüzyılın sonlarında 57 yetişkin at alınabilirdi.

Kayserili Horalom Ağa'nın dışında Yunan tebaasından tüccar Hâce Manliyus b. Nikola'ya 5, Ermeni milletinden İstanbullu oğlu Artin Ağa'ya 3, tüccar Mösyö Hristofi Sidirikori'ye 2, tüccar Toros veled-i Barsih (?)'e de yine 2 Müslüman'ın borçlu olduğu tespit edilmiştir.

Gayrimüslim tüccarların, verdikleri borç karşılığında, borçluların ev, bağ, bahçe ve tarla gibi gayrimenkullerinin neredeyse tamamını rehin aldıkları gözlenmiştir. Örneğin, Kayserili Horalom Ağa, Sakızlı Mahallesi'nden Hanlızâde Himmet ve

⁸³² Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 225-226, 236.

⁸³³ Bu gün Tarsus yöresinde özellikle de kırsal kesimlerde kile tabiri hâlâ kullanılmaktadır. Buna göre yaklaşık 4 kg buğday alan bir ölçekle 16 ölçek 1 kile kabul edilmektedir ve ortalama 60-65 kg'a karşılık gelmektedir.

⁸³⁴ TŞS, 298, 133/254.

⁸³⁵ TŞS, 335, 147/411.

Abdülcebbar'a 405 lira borç vermiş ve buna karşılık onların tasarrufundaki 7 parçadan oluşan toplam 781 dönüm tarlayı rehin almıştır⁸³⁶. Aynı şekilde Sultan binti Yusuf adlı bir kadın, Rum milletinden Hacı Nikola'dan 50 lira borç almış ve buna karşılık 11 parçada toplam 402 dönüm araziden kendi hissesi olan 201 dönümü ile 2 bâb tahtânî menzildeki 7 sehim hakkını rehin bırakmıştır⁸³⁷.

Zikredilen örnekler, verilen borçların bu kadar çok arsanın kıymetine karşılık gelip gelmediği sorusunu akla getirmektedir. Borç alıp-vermeye dair belgeler tetkik edildiğinde rehin alınan malların, verilen borçlardan daha fazla değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira borç alış-verişlerinin kayıt altına alınması için uğraş veren taraf daha ziyade borçlulardır. Bu tür belgelerin tamamında borçluların, söz konusu borcun zamanında ödenmemesi durumunda, rehin bırakılan malların tasarruf hakkının gerçek değeriyle (*semen-i misli*) üçüncü bir kişiye devredilmesini, bu yöntemle sağlanacak gelirle borcun ödenmesini ve fazla para kalması halinde artan miktarın da kendilerine iade edilmesini özellikle şart koştukları görülmüştür. Rehin bırakılan gayrimenkullerin, üçüncü bir kişiye devredilmek suretiyle elde edilecek gelirle borcun ödenmesinden sonra bir miktar daha paranın artacağına öngörülmesi ve bu şartın tüm mukavelelere geçmesi, rehin bırakılan malların genellikle alınan borçtan daha fazla bir kıymete sahip olduğunu göstermektedir.

Borçlular söz konusu şartları, kadıya tescil ettirerek yöreden emlak edinmeyi amaçlayan gayrimüslim tüccarlara karşı bir nevi arsalarını garanti altına almaya çalışmışlardır. Ancak Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve yukarıda bahsedilen belgede, borç veren yabancı tüccarlar tarafından bölge halkının arsalarının değerinin çok altında fiyatlarla ele geçirildiğine dikkat çekilmesi, bu tür durumlarda her zaman rehin bırakılan mallara gerçek değerini verecek üçüncü bir kişinin talip olmadığını düşündürmektedir. Böylece söz konusu önlemlerin her zaman öngörüldüğü şekliyle pratiğe yansımadağı ve alınan borçlardan genellikle daha fazla değere sahip olan rehin malların, bazen kolayca alacaklıların eline geçme ihtimali bulunduğu söylenebilir.

---

⁸³⁶ TŞS, 349, 227-228/714.

⁸³⁷ TŞS, 330, 5/7.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında nakit olarak yapılan borç alış-verişlerinin yanında ortak şirket kurmaktan, çeşitli mal ve eşya satışına kadar birçok konuda ticarî münasebetler geliştirilmek suretiyle de borç-alacak ilişkisi vuku bulmuştur. İncelenen sicillerde nakit olarak borç alıp-vermeye dair 35, muhtelif ticarî ilişkilere dair 13, borçların ödenmemesi sebebiyle kadiya intikal eden 18 belge olmak üzere toplam 66 kayda rastlanmıştır. Bunlardan 60'ında alacaklı olan taraf gayrimüslim, 3'ünde de Müslüman'dır. 2 kayıtta ise Müslüman olan iki farklı kişinin, birbirinden bağımsız olarak biri Müslüman, biri de gayrimüslim olan diğer iki kişi aleyhine alacak davası açtıklarına şahit olunmuştur. Son kayıtta da bir Müslüman ile bir gayrimüslim, başka bir gayrimüslimden alacakları bulunduğu gerekçesiyle mahkemeye başvurmuşlardır.

Sicillere yansıyan borç-alacak ilişkilerinde genellikle alacaklı tarafın mesleği açıkça belirtilmiştir. Bunların önemli bir kısmını bölgeye sonradan gelen gayrimüslim tüccarlar oluşturmaktadır. Borçlu olan tarafın meslekî bilgileri hakkında ise oldukça az malumat bulunmaktadır. Bu sebeple borç-alacak ilişkilerinde borçlu olan kişilerin hangi nedenlerle borçlandıkları hususunda kesin istatistiksel veriler ortaya konamamaktadır. Ancak söz konusu belgelerin tahlil edilmesiyle bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. 35 kişinin lira-yı Osmânî, sîm mecîdiyye ve kuruş para birimlerinin her birinden nakit olarak aldıkları borçların kuruş cinsinden toplam değeri 267.580'dir. Borç alınan bu meblağdan kişi başına düşen ortalama rakam ise 7.645 kuruştur. Araştırılan dönemde küçük çaplı esnaf denilebilecek kişilerin terekeleri de aşağı yukarı aynı miktardadır. Örneğin, Zorbaz Harkı Mahallesi'nden Değirmenci Ali'nin 26 Eylül 1863 tarihli terekesi 6.800 kuruştur⁸³⁸. 10 Mayıs 1861 tarihinde kayda geçirilen Şahin Köyü'nden Hallaç Mustafa b. Süleyman'ın toplam terekesi ise 8.223 kuruştur⁸³⁹. Bu da nakit olarak alınan borçların, gündelik hayattaki zarurî ihtiyaçları karşılamaktan ziyade esnafın kredi ihtiyacına yönelik olduğunu düşündürmektedir. Toplam 66 borç kaydından 13'ünün de çeşitli ticarî ilişkiler sonucunda oluştuğu dikkate alındığında, borçlanma sebebinin önemli bir kısmının ticarî nedenlerden kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir.

---

⁸³⁸ TŞS, TŞS 299, 118b/438.

⁸³⁹ TŞS, 298, 15/19.

2) İş Ortaklığı

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden ekonomik münasebetlerin bir boyutunu da iş ortaklığı teşkil etmektedir. Tetkik edilen sicillerde çeşitli ortaklıklara dair kayıtlara rastlanmıştır. Örneğin, 28 Ekim 1853 tarihli bir belgede Zorbaz Harkı Mahallesi'nden Değirmenci İsa b. Mehmed ile Yusuf b. Ahmed'in, İskiliç Köyü'nden Kapsal, Andon, Mihail ve Turi (?) ile birlikte bir yıl ortaklaşa değirmen işlettiklerinden bahsedilmiştir⁸⁴⁰. Yine 30 Nisan 1855'de Tarsus sakinlerinden Aşık Alizâde Hacı Mustafa ile Mesrob veled-i Artin'in daha önce şirketleri bulunduğu ve Hacı Mustafa'nın, Mesrob veled-i Artin'den söz konusu şirketin hesabında bâki olan 502 kuruş ile dükkan kirasından kalan 253.5 kuruş olmak üzere toplam 755.5 kuruş hakkını talep ettiği kayıtlara geçmiştir⁸⁴¹.

İncelenen dönemde küçükbaş hayvan yetiştirme ve ticaretine yönelik olarak da ortaklık ilişkileri geliştirilmiştir. Nitekim 30 Nisan 1853'te Niğdeli Tüccar Hacı Yordan veled-i Abraham ile Köselerli aşiretinden Kara Yusuf b. İsmail ve Mehmed b. Musa arasında koyun ticareti yapmak üzere üç ortaklı bir şirket akdi yapılmıştır. Daha sonraki hesaplamada Hacı Yordan'ın, Kara Yusuf ve Mehmed b. Musa'dan 3.056 kuruş alacağı kaldığı tespit edilmiştir⁸⁴². 11 Mayıs 1890 tarihli bir belgede ise Ermeni milletinden Kunduracı oğlu Kirkor, Adanalı kasap Bagya veled-i Karabet, Berber oğlu Serkis, Artin veled-i Karabet, Urfalı kasap Serkis ve Kasapbaşı Süleyman Ağa'nın, iki sene evvel 1 hissesi Süleyman Ağa'ya, 17 hissesi de ismi geçen diğer gayrimüslimlere ait olmak üzere 84 koyun satın aldıkları bilgisine yer verilmiştir⁸⁴³.

3) Çeşitli Mal ve Eşya Alım-Satımı

Ekonomik münasebetlerin bir başka boyutunu da çeşitli mal, eşya ve hayvan alım-satımı teşkil etmekteydi. Bu tür alış-verişlerde genellikle satın alınan eşya veya hayvanın değerinin bir kısmı peşin ödeniyor, diğer bir kısmı ise daha sonra verilmek üzere borç olarak kalıyordu. Mal ve eşya alım-satımı, kalan borçlar yüzünden şer'iyeye sicillerine yansımıştır.

---

⁸⁴⁰ TŞS, 294, 80/111.

⁸⁴¹ TŞS, 295, 3/3.

⁸⁴² TŞS, 294, 63/83.

⁸⁴³ TŞS, 330, 97/233.

Sicillerde yer alan mal ve eşya alış-verişine dair kayıtların bir kısmında “*emtia ve eşya*” gibi genel ifadeler kullanılırken, bazı belgelerde de alış-verişe konu olan mal veya eşyanın cinsi açıkça belirtilmiştir. Örneğin, 8 Ocak 1853 tarihli bir kayda göre Tarsus’ta oturan Serkis veled-i Mardiros, Ali Efendi Oğlu Köyü’nden Mehmed’e çeşitli eşya satmış ve bu alış-veriş sonucunda Serkis’in, Mehmed’den 750 kuruş alacağı kalmıştır⁸⁴⁴. 1861-1862 yıllarına ait olan bir başka belgeye göre Adana’da oturan Hüseyin b. Mehmed’in, Tarsus’ta ekmekçilik yapan Kırkor’a kilesi 125 kuruştan 6 kile buğday sattığı ve toplam bedelden 50 kuruşunu aldığı belirtilmiştir. Daha sonra geri kalan 700 kuruşun zamanında ödenmemesi nedeniyle konu, alacaklı Hüseyin tarafından kadı mahkemesine intikal ettirilmiştir⁸⁴⁵.

Tarsus’ta Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hem küçük, hem de büyükbaş hayvan alınıp-satılmıştır. 7 Ocak 1896’da İnce Hark Mahallesi’nden Kasap İsmail ile Ermeni Mahallesi’nden ve Ermeni milletinden Cebrail veled-i Bogos’un, Mersin’de mukim Artin aleyhine koyun ve alacak davası açtıkları görülmüştür⁸⁴⁶. Buna göre söz konusu kişiler arasında koyun alınıp-satıldığı ve bunun sonucunda da Artin’in, İsmail ile Cebrail’e bir miktar borcu kaldığı anlaşılmaktadır. Yine 30 Ocak 1896’da Sofular Mahallesi’nden ve Rum milletinden Şamlı Terzi Necib veled-i Andon’un, Selim Baytar’dan 1.200 kuruşa 10 yaşını aşkın bir beygir satın aldığı kayıtlara geçmiştir⁸⁴⁷.

Bütün bu örnekler araştırılan dönemde Tarsus yöresinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında sık ve yakın ilişkiler geliştirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bölgedeki yerel yöneticiler nezdinde önemli bir nüfuz elde eden ve onların zaafından yararlanan bazı yabancı gayrimüslim tüccarların, Müslümanların ellerindeki tarlaları ele geçirmek için onlara çeşitli baskı ve zulüm yaptıklarından bahseden belgelere de rastlanmıştır. Nitekim yukarıda bahsedilen ve 28 Temmuz 1889 tarihini taşıyan bir merkez kaydında bu hususa dair ilginç bir örneğe yer verilmiştir. Söz konusu belgeye göre faizcilikle önemli miktarda bir servete kavuşan ve aynı zamanda İngiltere ve Belçika konsolosluklarını da elde eden Mösyö Andon, Silifke sınırları dâhilinde bir

---

⁸⁴⁴ TŞS, 294, 29/29.

⁸⁴⁵ TŞS, 298, 133/254.

⁸⁴⁶ TŞS, 335, 135/366.

⁸⁴⁷ TŞS, 335, 147/411.

arazi satın alarak orada ziraata başlamıştır. Ayrıca burada bir de çiftlik tesis ederek dışarıdan getirdiği bazı yabancıları çiftlikte çalıştırmak üzere oraya iskân ettirmiştir. Söz konusu çiftlik civarında bulunan beş-on Müslümanın arazisine de göz diken Andon, vilâyet dışından üç-dört yüz domuzu çiftliğe getirtmiştir. Çiftlik çalışanları da bu domuzları Müslümanların bağ, bahçe ve harmanlarına salarak bir yıllık hasatlarına önemli ölçüde zarar vermişlerdir. Müslümanlar ise sürekli mahsullerini ziyan eden bu hayvanları tarlalarından sürüp çıkardıkça çiftlik çalışanları, bu biçare Müslümanlara karşı şiddet kullanmışlardır.

Söz konusu belgeye göre Müslümanların mahsullerine zarar verme ve kendilerine de şiddet uygulanmasındaki asıl maksat, onlara zulüm yapmak suretiyle buradan göç etmelerini sağlamak ve bu yolla Müslümanların tarlalarını yok pahasına elde etmektir. Yine bir defasında çiftlik çalışanları, iki erkek ve bir de kadın olmak üzere toplam üç Müslümanı tehlikeli bir şekilde yaralayarak aralarından birini esir edip domuz damına hapsetmişlerdir⁸⁴⁸.

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısı gibi oldukça çalkantılı bir dönemde Tarsus'ta, gündelik hayatta Müslümanlarla gayrimüslimler arasında sosyal, kültürel, adlî ve ekonomik alanlarda hemen her konuda çeşitli ilişkiler geliştirilmiştir. Farklı unsurlar arasındaki münasebetler bazen oldukça samimi ve hakkaniyet ölçüsünde gelişirken, zaman zaman çıkar ilişkileri ve fırsatçılığa da şahit olunmuştur. Bununla birlikte bazı yabancı gayrimüslim tüccarların, Müslümanların tarlalarını ele geçirmek için onlara karşı şiddete başvurdukları da görülmüştür. Ancak birlikte yaşamayı temelden sarsacak herhangi bir ciddi hadiseye rastlanmamıştır. Bu da Osmanlı toplumundaki birlikte yaşama sanatının ne kadar sağlam temeller üzerine kurulduğunu göstermektedir.

---

⁸⁴⁸ BOA, Y. PRK. DH, nu. 3/39.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SOSYAL HAYAT

I- AİLE YAPISI

A- Evlenme

Aile, aralarında herhangi bir hukukî engel bulunmayan bir erkek ile kadının ortak hayat sürmek ve evlat yetiştirmek amacıyla karşılıklı olarak yaptıkları akitle kurulan bir müessesedir⁸⁴⁹. Bu akit aynı zamanda evliliğin toplum tarafından onaylanmasını sağlayan bir sözleşme hükmündedir⁸⁵⁰.

İslâmiyette neslin devamının sağlanması ve zinanın önlenmesi için evlenmek teşvik edilmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de yer alan “İçinizden evli olmayanları, köle ve cariyelerinizden evlenmeye müsait olanları evlendirin. Eğer fakir iseler, Allah lütfu ile onların ihtiyaçlarını giderir. Çünkü Allah'ın lütfu geniştir. Her şeyi hakkıyla bilir.”⁸⁵¹ “Evlenme imkânı bulamayanlar ise Allah lütfu ile onların ihtiyaçlarını giderinceye kadar iffetli kalmaya çalışsınlar.”⁸⁵² meâindeki ayetler ve Hz. Peygamber'in “Nikâh benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi uygulamazsa benden değildir.”⁸⁵³ hadisi ile bu husus açıkça ifade edilmiştir.

İslâm Hukuku'nda birden çok kadınla evlenmeye ancak eşler arasında adaletin sağlanması şartıyla onay verilmiştir. Buradaki adaletten yedirme, barındırma, sevgi vs. hususlarda temini oldukça zor olan tam bir eşitlik kastedilmiş ve bu adalete güç yetiremeyenlerin bir kadınla evlenmeleri tavsiye edilmiştir⁸⁵⁴.

İslâm Hukuku'nun adaleti temin etme şartıyla birden çok kadınla evliliğe izin vermesine rağmen şer'îye sicilleri ve özellikle de tereke kayıtları esas alınarak yapılan

⁸⁴⁹ Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, İstanbul 1995, s. 149; Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa 1998, s. 13.

⁸⁵⁰ Erten, Hayri, *Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Ankara 2001, s. 45.

⁸⁵¹ Nur, 24/ 32.

⁸⁵² Nur, 24/ 33.

⁸⁵³ İbn-i Mâce, Nikâh, 1846, s. 310.

⁸⁵⁴ “Himayeniz altındaki yetim kızlarla evlenince haklarını gözetemeyeceğinizden, adaleti sağlayamayacağınızdan endişe ederseniz, onlarla değil, size helal olup arzu ettiğiniz diğer kadınlarla ikiyeşer, üçer veya dörder olmak üzere evlenin. Eğer bu takdirde de aralarında adaleti gerçekleştirmekten endişe ederseniz bir kadınla veya elinizin altında olan cariyelerle yetinin. Bu durum adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.” Nisâ, 4/3.

“Ey kocalar! Bütün benliğinizle istesiniz dahi eşleriniz arasında tam adaleti sağlayamazsınız. Öyleyse bir tarafa büsbütün gönlünüzü kaptırıp da öbürünü kocasızmış gibi bir vaziyette bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, işlerinizi iyileştirir ve haksızlıktan sakınırsanız, unutmayın ki Allah Gafurdur, Rahimdir; affı ve merhameti boldur.” Nisâ, 4/129.

çalışmalarda Osmanlı toplumunda daha ziyade monogaminin (tek kadınla evlilik) yaygın olduğu görülmüştür. Nitekim Gerber, XVII. yüzyıl Bursa'sında çok kadınla evliliğe oldukça nadir rastlanması sebebiyle bu konunun teoride kaldığına dikkat çekmiştir⁸⁵⁵. Tanzimat döneminde de Bursa'da birden fazla kadınla evlilik yapanların oranı % 2. 2'dir⁸⁵⁶. Yine XVII. asırda Edirne'de poligami oranı % 10'un altındadır⁸⁵⁷. 1700-1730 yıllarında Ankara'da bu oran % 12 iken⁸⁵⁸, 1699-1750 arasında Konya'da % 12. 4⁸⁵⁹, 1771-1810'da Tokat'ta ise % 22.22'dir⁸⁶⁰. Diğer şehirlere göre Tokat'taki oran biraz yüksektir. Bunun belkide en önemli sebebi değerlendirmeye tabi tutulan terekenin azlığıdır⁸⁶¹.

Tarsus Şer'ıye Sicilleri'ndeki tereke ve miras kayıtlarında hem Müslüman, hem de gayrimüslim ailelerin eş, çocuk ve ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu belgelere göre Tarsus'taki ailelerin eş ve çocuk durumunu şöyle tablolatırmak mümkündür.

Tablo XVII: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'taki Ailelerde Eş ve Çocuk Durumu

M	Eş Sayısı	Ç. sız	Ailedeki Çocuk Sayısı													T.
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
	1 Eşli	40	154	170	156	131	78	48	27	12	7		1	1		825
	2 Eşli	1	16	17	15	12	7	9	4	2	4	1		1	1	90
	3 Eşli		1				1	3								5
	4 Eşli						1									1
	T.	41	171	374	513	572	435	360	217	112	99	10	11	24	13	2.911
G	1 Eşli	1	5	16	13	11	3	3		2						54
M		1	5	32	39	44	15	18		16						169

M: Müslüman, GM: Gayrimüslim, Ç.sız: Çocuksuz, T: Toplam.

Tablo XVII'de de görüldüğü üzere Müslüman ailelerinde, monogami yaygın bir evlilik türüdür. Tereke ve miras kayıtlarından tespit edilen 921 Müslüman ailesinin

⁸⁵⁵ Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Otoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, vol. No. 3, Nov. 1980, p. 232. Türkçesi için bkz. Erten, Hayri, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)", *SÜİFD*, sy. 8, Konya 1998, s. 329.

⁸⁵⁶ Kurt, *age*, s. 87.

⁸⁵⁷ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 13.

⁸⁵⁸ Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211, Ankara 1991, s. 950.

⁸⁵⁹ Erten, *age*, s. 59.

⁸⁶⁰ Özdemir, Rifat, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Belleten*, LIV/211, Ankara 1991, s. 1015.

⁸⁶¹ Sadece 18 terekeye göre değerlendirme yapılmıştır. Bkz. Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-ekonomik Yapısı", s. 1015. Bu sayı miras kayıtlarıyla birlikte bizim çalışmamızda 921, Kurt'un araştırmasında ise 361'dir. Bkz. Kurt, *age*, s. 87.

760'ı tek kadınla evlenmek suretiyle kurulmuştur. 65 kişinin de birden çok kadınla evlenmesine rağmen vefat etmeden önce, boşanma veya ölüm gibi sebeplerle yine tek eşli durumda oldukları görülmüştür. Nitekim 4 Şubat 1875 tarihli bir kayıta hem ölüm, hem de boşanmanın örneğine rastlanmıştır. Söz konusu terekede İnce Hark Mahallesi'nden Abdullah'ın, Zeynep, Rabia ve Ayşe adında 3 eşinden söz edilmektedir. Hanımlarından Zeynep önceden vefat etmiştir. Diğer eşi Rabia'dan ise daha önce muhâlaa yoluyla boşanmıştır⁸⁶². Buna göre Abdullah vefat etmeden önce sadece Ayşe Hanım'la evli bulunmaktadır. Tahlil edilen belgelerde, bu durumda olanların gerçekleştirdiği ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü evliliğin, ilk eşin ölümü veya ondan boşandıktan sonra mı, yoksa aynı anda birden çok kadınla evliyken söz konusu sebeplerle mi tek eşli duruma geldikleri hususunda açıklayıcı bilgiler yer almamaktadır. Ancak bunların vefat etmeden önce yine tek eşli oldukları dikkate alındığında, araştırılan dönemde Tarsus'ta 825 kişinin tek kadınla evli olduğu sonucu çıkmaktadır. 96 kişi ise aynı anda çok eşli bir hayat sürmektedir. Bunlardan 90'ı iki, 5'i üç ve 1'i de dört eşlidir. Buna göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta monogami oranı % 89.58, poligami ise % 10.42'dir. Bu araştırma ile daha önceki çalışmalar neticesinde ortaya çıkan Osmanlı toplumundaki Müslüman ailelerde poligaminin pek yaygın olmadığı yönündeki sonuçlar teyit edilmiş olmaktadır.

Hıristiyanlığa göre evlilik medenî bir olgu değil, hayat boyu devam edecek olan dinî bir taahhüttür⁸⁶³. Bu yüzden eş hayatta olduğu sürece ikinci bir evliliğe onay verilmemektedir⁸⁶⁴. Nitekim XVII. yüzyılın ilk yarısında Konya ile XVIII. asırda Bursa'da gayrimüslim aileler arasında poligami türü evliliklere tesadüf edilmemiştir⁸⁶⁵. Aynı şekilde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta da birden çok kadınla evlilik yapan gayrimüslime rastlanmamıştır.

---

⁸⁶² TŞS, 309, 133/190.

⁸⁶³ Aydın, M. Akif, "Aile" *DİA*, İstanbul 1989, II, 197; Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Ankara 1995, s. 73,74.

⁸⁶⁴ Aydın, Mehmet, *age*, s. 74.

⁸⁶⁵ Erten, *age*, s. 68; Karataş, Ali İhsan-Çetin, Osman, "Marriages Of Non-Muslims In A Muslim Community, A Case Study of 18th Century Bursa in the Ottoman State According to the Shari'ah Records", *The Islamic Quarterly*, Third Quarter 1427/2007, vol. 51, Issue 3, p. 224.

B- Ailedeki Çocuk Sayısı

Aile yapısı ile ilgili bir diğer husus da çocuklardır. Osmanlı tarihi demografi araştırmalarında henüz ortak bir sonuca varılmayan konulardan biri de aile başına düşen ortalama çocuk sayısıdır. Tablo XVII’de de görüldüğü üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus’ta 921 Müslüman ailede toplam 2.911 çocuk bulunmaktadır⁸⁶⁶. 41 ailenin çocuğı bulunmazken, 880 ailede en az bir, en fazla da on üç çocuğı rastlanmıştır. Çocuklu ailelerin % 86.25’ine karşılık gelen 759’u bir ile beş arasında çocuğı sahiptir. Bu ailelerin 171’inin bir, 187’sinin iki, yine 171’inin üç, 143’ünün dört ve 87’sinin de beş çocuğı vardır. Bu da Tarsus’taki Müslüman ailelerin daha ziyade bir ile beş arasında çocuğı sahip olduklarını göstermektedir. Altı ve daha fazla çocuklu ailelerin toplamı ise 121’dir ve çocuklu ailelerin % 13.75’ine tekabül etmektedir. Aile başına düşen çocuk ortalaması ise 3.16’dır.

Sadece bir kadınla evlenmek suretiyle kurulan 40 ailenin çocuğı yoktur. Tek eşli 721 ailenin toplam 2.306 çocuğı vardır. Çok eşli 38 ailedeki 56 çocuk ise bir kadından doğmuştur. Buna göre 1 eşten çocuk sahibi olan aile sayısı 759’dur. Bu da çocuklu ailelerin % 86.25’ine karşılık gelmektedir. 1 kadından doğan toplam çocuk sayısı ise 2.362’dir. Bu rakam toplam çocuğun % 81.14’ünü oluşturmaktadır.

İki kadınla evli bulunan 1 ailenin çocuğı yoktur. Birden çok kadından çocuk sahibi olan 121 ailede 549 çocuk bulunmaktadır. Bu ailelerin, çocuk sahibi toplam ailelere oranı % 13.75; çocukların, toplam çocuğı oranı da % 18.86’dır. Çok eşliler arasında 13 çocukla en fazla çocuğı olan 1 aile varken, tek kadınla evli 1 kişinin 12 çocuğı sahip olduğu görülmüştür.

Tereke ve miras kayıtlarında yer alan 54 gayrimüslim ailede ise toplam 169 çocuk vardır. 1 ailenin çocuğı bulunmazken, 53 ailede en az bir, en fazla da sekiz çocuğı rastlanmıştır. Çocuğı bulunan ailelerin % 88.88’ine tekabül eden 48’i bir ile beş arasında çocuğı sahiptir. Bu ailelerin 5’inin bir, 16’sının iki, 13’ünün üç, 11’inin dört ve 3’ünün de beş çocuğı vardır. Müslüman ailelerde olduğu gibi gayrimüslim ailelerde de daha ziyade bir ile beş arasında çocuk bulunmaktadır. Müslümanlarda 12 ve 13 çocuklu

---

⁸⁶⁶ Henüz doğmamış çocuklar da doğmuş kabul edilmiştir.

ailelere rastlanırken, gayrimüslimlerde en fazla 8 çocuklu aileye tesadüf edilmiştir. Müslüman ailelerin çocuk ortalaması 3.16 iken, gayrimüslimlerde bu oran 3.13'dür.

Değişik şehirlere ait tereke defterleri üzerinde yapılan çalışmalarda gayrimüslimlerin, Müslümanlara nazaran daha çok çocuk sahibi oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim XVIII. asırda Bursa'da aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.08, gayrimüslimlerde ise 2.66'dır⁸⁶⁷. Aynı şehirde Tanzimat döneminde Müslüman ailelerin çocuk ortalaması 2.28, gayrimüslim ailelerin de 3.38'dir⁸⁶⁸. XVIII. yüzyılın başlarında Ankara'da, Müslüman ailelerin çocuk ortalaması 2.4, gayrimüslimlerin ise 2.7'dir⁸⁶⁹. Yine XVI. asrın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısını kapsayan ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerine ait tereke defterlerinden sondaj usulüyle seçilen kayıtlar esas alınarak yapılan bir araştırmada, şehir merkezinde yaşayan Müslüman ailelerde çocuk ortalaması 2.30, gayrimüslim ailelerde ise 2.47'dir⁸⁷⁰. Ancak tetkik edilen terekelere göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'taki Müslüman ve gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayısının neredeyse aynı olduğu tespit edilmiştir.

C- Boşanma

Boşanma, evli çiftlerden birinin ya da her ikisinin isteğiyle evliliğin sona erdirilmesi işlemidir. İlahi dinlerde evliliğin devamı esastır. Bu sebeple teferruatta bazı farklılıklar olsa da semavî dinlerin hiçbiri boşanmayı hoş karşılamamıştır. İslâmiyet, boşanmayı bir hak olarak görmekle birlikte bu durumu "*helallerin en sevimsizi*"⁸⁷¹ olarak tanımlamaktadır. Ortodoks mezhebinde, bazı şartlara bağlı olmak kaydıyla boşanmaya izin verilmiştir⁸⁷². Katolik kilisesi ise boşanmayı yasaklamıştır⁸⁷³.

İslâm dininde evlenme teşvik edilmiş, aile huzurunun sağlanması ve devamı için eşlere karşılıklı yükümlülükler verilmiştir. İslâm'da evliliğin sürekliliği esastır. Ancak bütün çabalara rağmen taraflardan biri veya her ikisi için evliliği devam ettirme imkânı

⁸⁶⁷ Karataş, Ali İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, UÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005 s. 47.

⁸⁶⁸ Kurt, *age*, s. 92.

⁸⁶⁹ Demirel, *agm*, s. 952.

⁸⁷⁰ Bkz. Demirel, Ö.-Gürbüz, A.-Taş, M., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, I, 108.

⁸⁷¹ *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu, Talak, V, 2018.

⁸⁷² Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s. 301.

⁸⁷³ Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya 1988, s.16.

kalmamışsa, hoş karşılanmasa da problemin çözümü için son çare olarak boşanmaya izin verilmiştir. Prensip olarak boşanma yetkisi kocaya ait olmakla birlikte bazı durumlarda kadına da boşanma hakkı tanınmıştır⁸⁷⁴.

Osmanlı toplumunda görülen boşanmalar talak, muhâlaa ve tefrik olmak üzere üç başlık altında mütalaa edilmektedir. Bunlardan talak, kocanın tek taraflı olarak karısından ayrıldığını beyan etmesiyle gerçekleşen bir boşanma biçimidir. Muhâlaa, kadının bir bedel karşılığında kocasıyla anlaşarak evliliği sona erdirme işlemidir. Tefrik ise hâkim kararıyla gerçekleşen boşanmadır.

İslâm hukukunda boşanma prensip olarak kocaya verilmesine rağmen şer'îye sicilleri esas alınarak yapılan çalışmalarda muhâlaa türü boşanmaların, diğer boşanma biçimlerinden daha fazla olduğu tespit edilmiştir⁸⁷⁵. Bu durum Tarsus için de geçerlidir. Zira incelenen sicillerde Müslüman aileler arasındaki on üç boşanmanın sekizi muhâlaa, dördü talak ve biri de tefrik yöntemiyle gerçekleşmiştir.

Talak türü boşanmalarda mahkeme kararına ihtiyaç yoktur. Kocanın, karısını boşadığını ifade etmesi yeterlidir. Zira talak yöntemiyle boşanmada yetki kocanın iradesi dâhilindedir⁸⁷⁶. Bu tür boşamalarda erkeğin, boşadığı karısının mehr-i müeccelinin ve iddet nafakasını ödemesi gerekir⁸⁷⁷. Nitekim 21 Temmuz 1896 tarihinde Ali Ağa Köyü'nden Rukiye binti Mahmud, mahkemeye başvurarak daha önce kocası Mehmed b. Hasan'ın kendisini boşadığını belirtmiş, bu sebeple onun zimmetinde bulunan 300 kuruş mehr-i müeccelinin, kadı marifetiyle tahsil edilmesini istemiştir⁸⁷⁸.

Talak yöntemi ile boşanma bazen bir şarta bağlı olarak da gerçekleşmekteydi. Genellikle kadınların mağduriyetini önlemek amacıyla başvuru bu boşanma şeklinde koca, karısını boşamayı belirli bir işi yapma şartına bağlamakta ve söz konusu işi yaptığı takdirde karısını boşamış olmaktadır. İncelenen siciller arasında rastlanan talak

---

⁸⁷⁴ Döndüren, *age*, s. 603.

⁸⁷⁵ Jennings, Ronald C., "Divorce in the Ottoman Sharia Court of Cyprus, 1580-1640", *Studia Islamica*, no. 78, (1993), p. 157; Kurt, *age*, s. 57; Erten, *age*, s. 113 vd.; Maydaer, Saadet, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'îyye Sicillerine Göre)", *UÜİFD*, 2007, 16/1, s. 302.

⁸⁷⁶ Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukunda Boşanma Yetkisi*, Samsun 1999, s. 32.

⁸⁷⁷ Aktan, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, II, 409.

⁸⁷⁸ TŞS, 331, 40/45.

türü boşanmalardan birisi bu şekilde vuku bulmuştur. 19 Mart 1890 tarihli bir belgede Kızıl Murad Mahallesi'nden Mehmed b. Mustafa'nın üç sene evvel "*bundan böyle bir daha şürb-i arak eder isem taht-ı nikahımda bulunan zevcem Emine benden üç talak ile tatlık olsun*" diyerek şarta bağlı boşama sözünü ifade etmişken üç gün önce içki içmesi nedeniyle boşanmanın gerçekleştiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Emine binti Ali, kocasının zimmetinde olan 700 kuruş mehr-i müeccel hakkı ile iddet nafakası ve mesken masraflarıyla (*nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâ*) beraber bir yaşındaki Abdülhamid'in de nafakasını talep etmek için Ahmed Ağa'yı vekil tayin etmiştir⁸⁷⁹.

Ancak şarta bağlı boşanmalar her zaman kocanın isteği doğrultusunda gerçekleşmeyebilirdi. Örneğin, Ali Fakih Köyü'nden Osman b. Musa, Hacı İsmail b. Hüseyin ile kardeşi Osman'ın huzurunda, kızgınlık halinde "*zevcem Şerife'yi öldürmezsem benden üç talak boş olsun*" diyerek onu gıyaben boşamıştır. Hacı İsmail ve kardeşi Osman'ın, durumu Şerife'ye haber vermeleri üzerine Şerife Hâtûn, problemin çözümü için derhal mahkemeye başvurmuştur. 28 Aralık 1852 tarihli oturumda kadı, bu ifadelerle boşanmanın gerçekleşmeyeceğine hükmetmiştir⁸⁸⁰.

İslâm hukukuna göre talak yoluyla boşanmalarda kocanın herhangi bir boşanma gerekçesi belirtmek zorunda olup olmadığı tartışmalı bir konudur⁸⁸¹. Sicillerde bir sebep belirtmeden gerçekleşen boşanmalara rastlanmıştır. Zira yukarıda bahsedilen ve kocası tarafından bu şekilde boşanan Ali Ağa Köyü'nden Rukiye binti Mahmud, mahkemede kocasından bahsederken "*zevc-i dâhilem olduğu halde her ne esbâba mebni ise bundan akdem beni tatlık etmekle*" ifadesini kullanmıştır⁸⁸². Buna göre talak türü boşanmalarda, kocanın herhangi bir sebep belirtme zorunluluğu bulunmadığı, ancak boşanmayı belli bir şarta bağlaması durumunda söz konusu şartın meşru olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Hâkim kararıyla gerçekleşen boşanma örneğine ise 22 Aralık 1854 tarihli bir belgede rastlanmıştır. Bu belgeye göre Kara Duvar Köyü'nden Zeynep binti Ahmed,

---

⁸⁷⁹ TŞS, 324, 36/71.

⁸⁸⁰ TŞS, 294, 24/19.

⁸⁸¹ Dalgın, *age*, s. 44-45.

⁸⁸² TŞS, 331, 40/45.

kocası Kara Mehmed'in "*muâmele-i zevciyete kâdir olmaması*" sebebiyle nikahın fesh edilmesi için mahkemeye başvurmuş ve kadı boşanma yönünde hüküm vermiştir⁸⁸³.

Araştırma kapsamına giren sicillere göre şarta bağlı talak yoluyla boşanma sebebi, kocanın belirlediği meşru bir şarttır. Muhâlaa yöntemiyle boşanmaların nedeni "*adem-i hüsn-i muâşeret*", "*beynimizde şikak vuku'una binâen*", "*beynimizde imtizac olmadığından*" vb. ifadelerle belirtilen eşler arasındaki geçimsizlik ve uyuşmazlıktır. Tefrik türü boşanmada ise kocanın iktidarsızlığı söz konusudur.

Muhâlaa yöntemiyle gerçekleşen boşanmalarda, boşanma talebi kadınlardan gelmekteydi. Bu sebeple bu tür boşanmanın bedelini de onlar ödemekteydiler. Kadınlar, muhâlaa yoluyla boşanmaları durumunda şer'î hakları olan mehir ve iddet nafakasından vazgeçmekteydiler. 23 Temmuz 1873 tarihinde Tekke Mahallesi'nden Emine binti Kürt Hasan, kocası Bilal ile aralarındaki geçimsizlik nedeniyle iddet nafakası ve mesken masraflarını kendi üzerine almış, ayrıca 150 kuruş mehr-i müeccelinden de feragat ederek muhâlaa yoluyla boşanmıştır⁸⁸⁴.

Hâkim kararıyla gerçekleşen boşanma örneğinde de boşanma talebi yine kadından gelmiştir. Bu durumda on üç boşanma kaydından dokuzunda, boşanma isteğinin kadınlardan gelmesine bakılırsa, İslâm hukukunun prensip olarak erkeğe verdiği boşanma yetkisinin, en azından bu kayıtlara göre Tarsus'ta pratiğe pek yansımadağı söylenebilir.

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin evlenme ve boşanmalarında kendi cemaat mahkemeleri ve din adamları yetkili kılınmıştır⁸⁸⁵. Nitekim Tarsus Şer'îye Sicilleri'nde yer alan tarihsiz bir belgede bu hususa atıf yapılmıştır. Söz konusu kayda göre Ermeni Mahallesi'nden Hâtûn binti Manok, vekili Bogos Efendi b. Melkun aracılığıyla mahkemeye başvurarak kendisiyle birlikte biri 7 ve diğeri 5 yaşında iki oğlu ile yine biri 4 yaşında ve diğeri de 2 aylık olan çocuklarını 7 aydan beri evinden kovduğu ve nafaka vermediği gerekçesiyle kocası Protestan milletinden Makineci

⁸⁸³ TŞS, 294, 174/279.

⁸⁸⁴ TŞS, 309, 39/64.

⁸⁸⁵ Bozkurt, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 14; Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001, s. 203; Kenanoğlu, age, s. 97.

Bogos'u dava etmiştir. Makineci Bogos ise mahkemedeki cevabında davacı ve davalının Hıristiyan olması sebebiyle *"bu madde rûhânîmize râci' bir mes'eledir, buraca benim işim yokdur"* ifadesini kullanmıştır⁸⁸⁶. Bununla birlikte gayrimüslimlerin, şer'î mahkemelerde boşanmaları da mümkündür. Nitekim XVIII. yüzyılda Bursa'da bazı gayrimüslimlerin kadı mahkemesine başvurarak talak, muhâlaa ve tefrik yöntemleriyle boşandıkları bilinmektedir⁸⁸⁷.

İncelenen sicillerde gayrimüslimlerin kadı huzurunda boşandıklarına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak yukarıda bahsedilen belgede boşanma gerekçesi üzerinde durulmuştur. Buna göre Ermeni Mahallesi'nden Manok adlı kadın, vekili Bogos Efendi aracılığıyla kadı mahkemesine başvurarak kendisi ve çocuklarını 7 aydan beri evinden kovduğu ve nafaka vermediği gerekçesiyle kocası Makineci Bogos'tan davacı olmuştur. Davalı Makineci Bogos ise mahkemede *"mezbûre fi'l-i zinâda bulunduğundan dinimizce boşdur"* ifadesini kullanmıştır⁸⁸⁸. Zira Hıristiyanlığa göre zina, boşanma sebebidir⁸⁸⁹.

D- Aile Bireylerinin Korunması

İslâm hukukunda ölüm veya boşanma gibi sebeplerle parçalanan aile bireylerini korumaya yönelik olarak bazı tedbirler alınmıştır. Bununla ilgili olarak vesayet, nafaka, tebenni, hıdâne ve icar-ı sağır belli başlı koruyucu müesseselerdendir. Ancak incelenen sicillerde daha ziyade vesayet ve nafaka kayıtları mevcuttur. Bunlardan nafakaya dair belgeler, muhâlaa yoluyla boşanmalarda kadınların, kocalarını ikna etmek için iddet nafakasından vazgeçmelerini konu edinmektedir. Bu sebeple burada aile bireylerini koruyucu müesseselerden sadece vasîlik üzerinde durulacaktır⁸⁹⁰.

Vesayet, henüz medenî haklarını kullanma yaşına ulaşmamış çocuklar, akıl hastaları ve korunmaya muhtaç ihtiyarların, mallarını koruma ve tasarruf etme hakkının

---

⁸⁸⁶ TŞS, 319, 89/263.

⁸⁸⁷ Karataş, *agt*, s. 55 vd.

⁸⁸⁸ TŞS, 319, 89/263.

⁸⁸⁹ Gündüz, Şinasi, *Hıristiyanlık*, İstanbul 2006, s. 148.

⁸⁹⁰ Diğer müesseseler hakkında bkz. Kurt, Abdurrahman, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, II, ss. 548-567; Karataş, Ali İhsan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Aile Bireylerinin Korunması (Bursa Şer'iyeye Sicilleri Işığında)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 36, Şubat-Nisan 2008, ss. 133-151.

başka bir kimseye devredilmesidir⁸⁹¹. Vasîlik, ya vasiyyet yoluyla, ya da herhangi bir vasiyyet olmadan ihtiyaç duyulması üzerine kadı tarafından vasî tayin edilmesi şekilde ortaya çıkmaktadır. Eğer ölen kişi henüz hayatta iken mallarının korunması ve çocuklarının bakımı için birini vasî tayin etmişse o şahsa vasî-i muhtâr denilmekteydi. Bu şekilde vasiyyet edilen kişi, kendisini vasî olarak tayin eden şahsın ölümünden sonra elindeki belge veya şahitlerle mahkemeye müracaat ederek kadıdan hüccet talep ederdi. Böyle bir vasiyyet yapılmadığı zaman, ölen kişinin yakınlarından ve bu işe ehil olanlardan birisi kadı tarafından vasî olarak tayin edilirdi⁸⁹². Bu yöntemle nasbedilen vasilere de vasî-i mensûb denilmekteydi. Sicillerde her iki yöntemle vasî tayin edildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Vasîlik müessesesini, küçük yaştaki çocuklara, akıl hastalarına ve yetişkinlere yönelik olmak üzere üç kısımda ele almak mümkündür.

Tetkik edilen kayıtlarda çözümlene sürecine giren hem Müslüman, hem de gayrimüslim ailelerin çocuklarına genellikle anne, baba, amca, dede, nine, büyük kardeş ve teyze gibi yakın akrabalar arasından vasî tayin edildiği görülmüştür. Bu işin üstesinden gelebilecek kabiliyette bir akraba bulunmadığı zaman mahallenin ileri gelenlerinden ve kendisine güvenilen birisi de vasî olarak nasbedilirdi. Nitekim 1 Aralık 1852 tarihinde Malatyalı Mustafa Ağa, aslen Trabluslu olup Tarsus'un Müftü Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Mustafa b. Hacı İbrahim'in çocuklarına kadı tarafından vasî tayin edilmiştir⁸⁹³.

Anne babasından birisi veya her ikisinin ölmesi üzerine küçük yaşta yetim kalan çocukların işlerinin özenle takip edilmesi için tayin edilecek vasînin, bu işlerin üstesinden gelebilecek kabiliyeti haiz ve dürüst kimselerden olmasına dikkat edilirdi. Vesayeti altındaki çocuklara intikal eden malları koruyup gözetmede gerekli hassasiyeti göstermeyen veya bu işe muktedir olmayan biri daha önce vasî nasb edilmiş olsa bile derhal vesayetten azledilerek yerine söz konusu şartları taşıyan başka birisi vasî tayin edilmekteydi. Örneğin, 1855'te kayda geçirilen bir belgede Elvanlı Köyü'nde sakin iken vefat eden Veli b. Mehmed'in küçük yaştaki oğulları Süleyman, Mehmed ve Ali'nin bakımları ve babalarından intikal eden mal ve eşyalarının muhafazası için kadı

⁸⁹¹ Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul 2003, I, 24-25.

⁸⁹² Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001, s. 165.

⁸⁹³ TŞS, 294, 16/9.

tarafından vasî nasb edilen Ali Fakih b. Kasım'ın bu işleri yapmaya kadir olmadığına anlaşılması üzerine, mahkeme derhal onu vasîlik görevinden azledilerek yerine “*müstakim ve umûr-ı vesâyeti idâreye muktedir olduğu ihbâr olunan*” İsmail b. Şaban'ı vasî tayin etmiştir⁸⁹⁴.

Araştırma kapsamına giren sicillerde hem Müslüman, hem de gayrimüslimlerden akli dengesi yerinde olmayan kişilerin işlerini yürütmek üzere nasbedilen vasîlere dair belgeler de mevcuttur. 13 Mart 1890'da Ermeni Mahallesi'nden Banu oğlu Kerakus (?)'un ölümünden sonra akıl sağlığı yerinde olmayan oğlu Kirkor'un bakımını üstlenmek üzere mecnunun amcasının oğlu Abraham “*emânet ile ma'rûf ve istikamet ile mevsûf ve ber-vech-i vesâyet uhdesinden gelmeğe muktedir olduğu*” için vasî tayin edilmiştir. Bunun üzerine Abraham, Kirkor'un babasından kalan mallarını kiraya vermek suretiyle değerlendirmiş ve elde edilen geliri onun yeme-içme ve giyim-kuşam (*nafaka ve kisque*) gibi ihtiyaçlarına harcamıştır⁸⁹⁵. Yine Avcı Köyü'nden mecnun Ayşe'nin vesayetinin, kız kardeşi üzerinde olduğu görülmüştür⁸⁹⁶.

Vesayet uygulamasının bir başka şekli de yetişkinlere yöneliktir. Özellikle varisi bulunmayan yaşlı ve hastalar, bakımlarının yapılmasını, mallarının gözetilmesini ve öldüklerinde malvarlıklarının nereye ve nasıl tasarruf edileceğini güvendikleri birisine vasiyyet ederlerdi. Ayrıca vasînin yapacağı işleri takip etmek üzere bir de nâzır görevlendirilirdi. 5 Temmuz 1855 tarihli bir belgede bu durumun örneği görülmüştür. Söz konusu kayda göre Tarsus beytü'l-mal vekili Mehmed Efendi, Aslen Kocaelili (İznikmid) olup Tarsus'ta Yeni Han'da sakin iken vefat eden Mehmed Emin Ağa'nın varisi olmadığı için malvarlığının beytü'l-mala ait olduğu düşüncesiyle terekesine el koymuştur. Bunun üzerine Tarsus sakinlerinden Ahmed b. Mehmed, mahkemeye başvurarak Mehmed Emin Ağa'nın vefatından altı gün önce terekesinden 500 kuruşunun teçhiz ve tekfin için, 3.000 kuruşunun da kendi yerine hac yapacak bir kişiye verilmesi hususunda kendisini vasî-i muhtâr ve Ömer Hulusi Efendi'yi de nâzır nasb ettiğini beyan etmiştir. Mehmed Efendi'nin, vasiyyeti inkâr ederek terekeyi teslim

---

⁸⁹⁴ TŞS, 294, 194/311.

⁸⁹⁵ TŞS, 330, 86/197-198.

⁸⁹⁶ TŞS, 330, 41/82.

etmemesi üzerine Hafız Hasan Efendi ile Arif Ağa'nın vasî-i muhtâr Ahmed'in ifadeleri doğrultusunda şahitlik etmeleriyle vesayet kesinlik kazanmıştır⁸⁹⁷.

Vesayet uygulamasının bir başka şekli de uzun süre kaybolan kişilerin malının ve çocuklarının gözetimi için bir vasî tayin edilmesi şeklinde vuku bulmaktaydı. 30 Nisan 1853 tarihli bir belgede Tarsus'un İskiliç Köyü'nden Porkacı (?) veled-i Astofi'nin ölümü üzerine hem onun küçük kızları Furi (?) ve Maria'nın, hem de Kıbrıs'ta kaybolan kardeşinin işlerini görmek ve mallarına sahip çıkmak için yetim kızların anaları, kadı tarafından vasî tayin edilmiştir⁸⁹⁸.

E- Ekonomik Durum

Ailenin ekonomik durumunu yansıtan 856'sı Müslüman, 45'i de gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam 901 terekenin tahlili yapılmıştır⁸⁹⁹. Bu verilere göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'taki ailelerin ekonomik durumunu şöyle tabloştırmak mümkündür.

Tablo XVIII: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'taki Ailelerin Ekonomik Durumu

Müslüman	Miktar, Kuruş	0-1.000	1.000-5.000	5.000-10.000	10.000-20.000	20.000 ve üzeri	Toplam
	Erkek	53	417	161	88	67	786
	Kadın	12	44	8	4	2	70
	Toplam	65	461	169	92	69	856
G.müslim	Erkek	6	11	7	8	7	39
	Kadın		1	4	1		6
	Toplam	6	12	11	9	7	45

Tablo XVIII'de de görüldüğü gibi, Müslüman terekelerinin 786'sı erkek, 70'i de kadınlara aittir. Erkek terekelerinin % 6.74'üne karşılık gelen 53'ünün serveti 1.000 kuruşun altındadır. % 53.05'ini oluşturan 417'si 1.000-5.000 kuruş arasında, % 20.48'ine tekabül eden 161'i 5.000-10.000 kuruş arasında, % 11.19'unu teşkil eden 88'i

⁸⁹⁷ TŞS, 295, 49/65.

⁸⁹⁸ TŞS 294, 64/85.

⁸⁹⁹ Araştırmada ailenin ekonomik düzeyi, çocuk sayısı ve eş durumu gibi birçok konuda bilgi bulunan terekeler üzerinde durulmuş, bu sebeple varisi olmayanların terekesi dikkate alınmamıştır.

10.000-20.000 kuruş arasında, % 8.52'sine denk gelen 67'si de 20.000 kuruşun üzerindedir. Erkeklerin toplam terekesi 6.488.073 kuruş, kişi başına düşen ortalama tereke ise 8.255 kuruştur. En yüksek tereke miktarı 192.231, en düşük miktar ise 236 kuruştur.

Müslüman kadınlara ait 70 terekenin % 17.14'üne karşılık gelen 12'si 1.000 kuruşun altındadır. % 62.86'sını oluşturan 44'ü 1.000-5.000 kuruş arasında, % 11.43'üne tekabül eden 8'i 5.000-10.000 kuruş arasında, % 5.71'ini oluşturan 4'ü 10.000-20.000 kuruş arasında, % 2.86'sına denk gelen 2'si de 20.000 kuruş ve üzerindedir. Kadınların toplam terekesi 326.279 kuruş, kişi başına düşen miktar ise 4.661 kuruştur. En yüksek tereke 63.536, en düşük tereke ise 110 kuruştur.

Kadın ve erkek terekeleri birlikte değerlendirildiğinde 65 kişinin terekesi 1.000 kuruşun altındadır. 461 kişinin terekesi ise 1.000-5.000 kuruş arasında değişmektedir. Bu ikisi, toplam terekenin % 61.45'ine karşılık gelmektedir. Buna göre araştırılan dönemde Tarsus'ta Müslüman ailelerinin yarıdan fazlasının mal varlığı 5.000 kuruşun altındadır. Kadınlarda kişi başına düşen ortalama tereke miktarı, erkeklerinkinin yarısından biraz daha fazladır. Kadın ve erkeklerin toplam terekeleri 6.814.352 kuruş, kişi başına düşen ortalama tereke miktarı ise 7.960 kuruştur.

Gayrimüslim terekelerinin ise 39'u erkek, 6'sı da kadınlara aittir. Erkek terekelerinin % 15.38'ine karşılık gelen 6'sı 1.000 kuruşun altındadır. % 28.20'sini oluşturan 11'i 1.000-5.000 kuruş arasında, % 17.94'üne tekabül eden 7'si 5.000-10.000 kuruş arasında, % 20.51'ini teşkil eden 8'i 10.000-20.000 kuruş arasında değişmektedir. % 17.94'ünü oluşturan 7 kişinin ise 20.000 kuruşun üzerinde mal varlığı bulunmaktadır. Zimmi erkeklerin toplam terekesi 433.992 kuruş, kişi başına düşen ortalama tereke miktarı ise 11.128 kuruştur. En yüksek miktar 54.176, en düşük tereke ise 400 kuruştur.

Kadınlara ait 6 terekeden biri 5.000 kuruşun altında, dördü 5.000-10.000 kuruş arasında, biri de 10.000-20.000 kuruş arasındadır. Kadın terekelerinin toplamı 36.796 kuruş, kişi başına düşen ortalama tereke miktarı ise 6.132 kuruştur.

Kadın ve erkek terekeleri kıyaslandığında 6 kişinin terekesi 1.000 kuruşun altındadır. 13 kişinin terekesi ise 1.000-5.000 kuruş arasında değişmektedir. Buna göre

toplam gayrimüslim terekelerinin % 40'ına karşılık gelen 18'i 5.000 kuruşun altındadır. Erkeklerde kişi başına düşen ortalama tereke miktarı 11.128 kuruş iken, kadınlarda bu miktar 6.132 kuruştur. Kadın ve erkeklerin toplam terekeleri 470.788 kuruş, kişi başına düşen ortalama tereke miktarı ise 10.462 kuruştur.

Müslüman ve gayrimüslim terekeleri birlikte değerlendirildiğinde Müslüman ailelerin % 61.45'inin terekesi 5.000 kuruşun altında iken, gayrimüslimlerde bu oran % 40'dır. 20.000 kuruş ve üzerinde malvarlığına sahip bulunan Müslüman ailelerin oranı % 8.06, gayrimüslim ailelerin oranı ise % 15.55'tir. Müslüman terekelerinde en düşük miktar 110, gayrimüslimlerde ise 400 kuruştur. Müslümanlarda en yüksek tereke 192.231, gayrimüslimlerde ise 54.176 kuruştur. Müslümanlarda aile başına düşen ortalama tereke miktarı 7.960, gayrimüslimlerde ise 10.462 kuruştur. Buna göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta en yüksek tereke Müslüman birine ait olmakla birlikte, gayrimüslim aileler genel olarak ekonomik bakımdan Müslümanlardan daha iyi durumdadır.

Önceki dönemlerde çeşitli şehirlere dair yapılan çalışmalarda Müslümanların, gayrimüslimlere göre ekonomik bakımdan daha iyi oldukları gözlenmiştir. Örneğin, XVIII. asırda Bursa'da Müslümanlarda kişi başına düşen ortalama tereke miktarı 178.817 akçe iken, gayrimüslimlerde bu rakam 110.739 akçedir⁹⁰⁰. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait Tokat sicillerindeki terekelere göre yapılmış bir başka araştırmada da gayrimüslim ailelerin, Müslümanlardan daha az miktarda malvarlığına sahip oldukları tespit edilmiştir⁹⁰¹.

Söz konusu araştırmalarla ortaya çıkan sonuçlarla bizim çalışmamızda ulaşılan neticelerin örtüşmemesinin nedenlerinden biri belki de verileri kullanmadaki yöntem farklılığıdır. Bursa'ya dair yapılan çalışmada XVIII. yüzyılda bu şehirdeki toplam 507 gayrimüslim terekesi ile bu kayıtlara yakın tarihli üç adet Müslüman tereke defteri sondaj usulüyle belirlenmiş ve söz konusu defterlerde yer alan 511 kayıt tahlile tabi

---

⁹⁰⁰ Karataş, Ali İhsan, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *UÜİFD*, 2006, XV/2, 240-241.

⁹⁰¹ Beşirli, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni Ekonomik Yapılarının Bir Mukayesesi: Tokat Örneği", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, II, 523-524.

tutulmuştur⁹⁰². Tokat örneğinde ise Türk ve Ermeni erkeklerine ait 44'er tereke ile kadınlara ait 15'er kayıt yine sondaj usulüyle tespit edilmiş ve bunlara göre bir değerlendirme yapılmıştır⁹⁰³.

Tetkik edilen Tarsus Şer'ıye Sicilleri'nde müstakil tereke defteri bulunmamaktadır. Sicillerdeki terekeler, diğer belgelerle birlikte kaydedilmiştir. Birçok defterde çok sayıda Müslüman terekesine rastlanırken, yine aynı defterlerde birkaç gayrimüslim terekesi yer almıştır. Bu nedenle sondaj metoduyla belirlenecek aynı sayıdaki veya birbirine yakın rakamlardaki kayıtlar araştırmanın sıhhatini tartışmalı hale getireceği için incelenen defterlerde yer alan terekelerin tamamı değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Tahlil edilen kayıtlardaki toplam tereke sahiplerinin dinî özellikleri ile Tarsus'taki Müslüman ve gayrimüslim nüfusun paralellik gösterdiği dikkat çekmektedir. Tablo XVIII'de de görüldüğü üzere incelenen terekelerin 856'sı Müslüman, 45'i de gayrimüslimlere aittir. Buna göre toplam terekenin % 95'ini Müslümanlar, % 5'ini de gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu dönemde Tarsus nüfusunun yaklaşık % 95'i Müslüman, % 5'i de gayrimüslimdir⁹⁰⁴. İncelemeye tabi tutulan kayıtlarda yer alan farklı unsurlara dair terekelerin oranı ile söz konusu unsurların gerçek nüfus yüzdesinin örtüşmesi araştırmanın sıhhati açısından önemlidir. Ayrıca inceleme kapsamına giren sicillerde yer alan borç-alacak ilişkilerine dair toplam 66 kayıttan 60'ında alacaklı tarafın gayrimüslim olması, onların ekonomik bakımdan daha iyi durumda olduklarını göstermektedir.

Bu araştırmada gayrimüslim ailelerin ekonomik bakımda daha iyi durumda oldukları sonucunun çıkmasına etki eden sebeplerden biri de XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Mersin Limanı'nın öneminin artmasıyla birlikte bu yöredeki stratejik bakımdan önemli ticaret merkezlerinin neredeyse tamamının gayrimüslimlerin eline geçmesidir. Nitekim yukarıda da bahsedildiği gibi 1852'de yerel yöneticilerle merkezî idare arasında cereyan eden yazışmalarda özellikle Fransa, İngiltere, Rusya, Sicilya ve Sardunya konsoloslarının, Mersin ve Tarsus'ta yerli ahaliden kanunlara aykırı bir

⁹⁰² Bkz. Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", s. 238-239.

⁹⁰³ Bkz. Beşirli, agb, s. 522.

⁹⁰⁴ Detaylı bilgi için bkz. Nüfus kısmı.

şekilde mülk edindiklerine dikkat çekilmiştir⁹⁰⁵. Aynı yıl Adana Valisi Ziya Paşa'nın, Mersin İskele'sinde yaptırdığı tahkikatla buradaki 78 emlaktan 23'ünün Fransız, 13'ünün Sardunya, 8'inin İngiliz ve 2'sinin de Napoli konsoloslarına ait olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı vatandaşı olan mülk sahipleri arasında sadece 4 hâne ile 3 dükkânın Müslümanlara ait olduğu görülmüştür⁹⁰⁶.

28 Temmuz 1889 tarihili bir kayıttan ise bu hususta daha açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu belgede, otuz kırk sene önce küçük bir köy olan Mersin'e yabancıların birer ikişer gelerek burayı ticarî bir merkez haline getirdikleri ifade edilmiştir. Aynı zamanda Mersin İskelesi'ne gelen yabancıların daha ziyade aslen Osmanlı vatandaşı olup, kendilerine Yunan süsü veren Rumlardan oluştuğu ve bunların her birinin ikişer devletin konsolosluğunu yürüttükleri bildirilmiştir. Ticarî açıdan hayli önemli mekânları ele geçiren Rum tüccarların, bu sayede ticarete kazandıkları paraları % 200 ve daha fazla faiz oranlarıyla Mersin halkına borç vermek suretiyle servetlerine servet kattıklarına şahit olunmuştur⁹⁰⁷.

II- MESLEKÎ YAPILANMA

Tereke kayıtlarında ölen kişilerin meslekleri çoğunlukla belirtilmemiştir. Bu sebeple meslekî yapılanma konusu daha çok sicillerdeki diğer belgelerde dağınık bir şekilde yer alan ifadelerden derlenen bilgiler ile sâlnâme kayıtları esas alınarak incelenecektir.

A- Ticaret

Tarsus, İç Anadolu'yu Çukurova, Suriye ve Akdeniz'e bağlayan stratejik bir bölgede bulunması sebebiyle önemli bir ticaret merkeziydi. Şemseddin Sâmi, şehrin İlkçağ'da Mısır'ın meşhur ticaret kenti İskenderiye ile rekabet edebilecek seviyede olduğunu belirtmiştir⁹⁰⁸.

⁹⁰⁵ BOA, İ.MVL, nu. 237/8363.

⁹⁰⁶ Oğuz, *age*, s. 49.

⁹⁰⁷ BOA, Y-PRK-DH, nu. 3/39.

⁹⁰⁸ Şemseddin Sâmi, "Tarsus", s. 3009.

XI-XIV. yüzyıllarda Avrupa ticaretine yön veren devletlerin, Tarsus'la yakından ilgilendikleri görülmüştür. Bizans İmparatoru Basileios (976-1025) ile Doc II. Pietro Orseolo arasında yapılan bir antlaşmayla Venedikli tüccarlara Lazkiye'den başlayarak Antakya, Adana, Tarsus ve Antalya limanlarında ticaret izni verilmiştir⁹⁰⁹. Bizans'ın 1082'de verdiği ikinci bir ticarî imtiyazla Venedikliler, Tarsus, Adana ve Misis pazarlarında etkin bir konuma gelmişlerdi⁹¹⁰.

Bölgeye Ermenilerin hâkim olmasıyla Kilikya ticareti büyük ölçüde Cenevizlilerin kontrolüne geçti. II. Leon (1185-1219) zamanında 1201 ve 1215'te yapılan antlaşmalarla Cenevizli tüccarlar birçok vergiden muaf tutuldu⁹¹¹. Kilikya'nın 1375'te Memlûkler tarafından tamamen fethedilmesiyle bölgede, Karamanoğulları-Memlûk mücadelesi başladı. Bu dönemde Tarsus'un sık sık el değiştirmesi ticareti olumsuz etkilemiştir.

Osmanlıların fethinden sonra Tarsus'ta ticaret yeniden gelişmeye başladı. Osmanlılar, Bursa-Şam ticaret yolunu açık ve canlı tutabilmek için bir dizi önlemler aldılar⁹¹². Bu meyanda 1523'te Tarsus'ta bazı Türkmen cemaatlerin kanunlara aykırı bir şekilde aldıkları vergiler kaldırıldı⁹¹³. 18 Ekim 1576'da Tarsus sancakbeyi ve kadısına gönderilen bir fermanla Külek Boğazı'ndaki Ermeni derbentçilerin, Tarsus'a giden Yahudi tüccarların yolda kervanlarını durdurarak fazla vergi aldıklarından bahsedilerek bu duruma mani olmaları emredildi⁹¹⁴. Yine ticaretin gelişmesini engelleyecek girişimlere izin verilmemesi için merkezî idare tarafından mahallî yöneticilere zaman zaman fermanlar gönderildi⁹¹⁵. XVIII. asrın sonlarında Akdeniz kıyısındaki şehirlerde ticaret büyük ölçüde Fransızlarla Dubrovniklilerin elindeydi⁹¹⁶.

---

⁹⁰⁹ Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, İstanbul 1990, s. 22-23; Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Ankara 1990, I, 111.

⁹¹⁰ Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 411.

⁹¹¹ Heyd, *age*, s. 411-412.

⁹¹² İnalçık, Halil, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 206.

⁹¹³ BOA, Tapu 450, s. 492.

⁹¹⁴ BOA, MD 28, s. 310, h. 776.

⁹¹⁵ BOA, MD 31, s. 94, h. 231; BOA, MD 63, s. 7, h. 10.

⁹¹⁶ Panzac, Daniel, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Serap Yılmaz, İzmir 1989, IV, 182-183.

1860'lı yıllarda Tarsus'un ticari durumunu Cevdet Paşa, "*nefs-i Tarsus büyük ve ticaretgâh bir kasabadır*"⁹¹⁷ ifadesiyle belirtmektedir. İncelenen sicillerde özellikle Kayseri başta olmak üzere Niğde, Nevşehir, Kırşehir, Karaman, Yozgat, Antakya ve Urfa gibi yakın şehirlerle, Gümüşhane, Erzincan, Tosya, Diyarbakır, Trablusşam ve Bosna gibi uzak yerlerden çok sayıda tüccarın Tarsus'taki hanlarda konakladığı hatta bir kısmının burada öldüğüne dair kayıtların bulunması şehrideki ticaretin canlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Belgelerde ticaretle ilgilenen kişilerden "bâzergân", "Hâce" ve "tüccar" diye bahsedilmektedir. Müslümanlar için tüccar ve bâzergân tabiri kullanılırken⁹¹⁸, gayrimüslimler için her üç sıfatın da geçtiğine şahit olunmuştur⁹¹⁹. Gayrimüslimlere ait bazı kayıtlarda aynı kişi için hem "tüccar" hem de "Hâce" tabiri kullanılmıştır⁹²⁰. Bunlar oldukça zengin kişilerdi. Tahlil edilen tereke kayıtları arasında onların terekelerine rastlanmasa da çok yüksek miktarlarda malvarlığına sahip oldukları kolaylıkla söylenebilir. Zira bunlar bir nevi bölgenin kreditörü konumundaydılar. Sadece gayrimüslimlerin değil, birçok Müslümanın da onlara borçlu olduğu görülmüştür. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Rum milletinden tüccar Kayserili Horalom Ağa'nın, 5 ayrı Müslümandan toplam 68.370 kuruş alacağı bulunmaktadır. Yine Yunan tebaasından Tüccar Hâce Manliyus b. Nikola'nın da Müslümanlardan 5 kişide toplam 35.660 kuruş alacağı olduğu tespit edilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta Müslümanlarda kişi başına düşen ortalama tereke miktarı 7.960 kuruş,

⁹¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 223.

⁹¹⁸ "*Medîne-i Tarsus tüccârânından Mustafa*" TŞS, 349, 102/312. "*Tüccar Halil*" TŞS, 294, 108/170. "*Tüccar Ali Usta*" TŞS, 330, 46/87, "*Tüccar Yasin*" TŞS, 330, 79/173. "*Camiu'n-Nur Mahallesi sâkinlerinden Bâzergân Mehmed b. Hasan*" TŞS, 298, 63/110. "*Kızıl Murad Mahallesi sâkinlerinden ve Bâzergân esnafından Hamza Ağa*" TŞS, 298, 175/353. "*Küçük Minare Mahallesi'nde sâkin Bâzergân Ahmed*" TŞS, 330, 45/86.

⁹¹⁹ "*Tarsus'ta mukîm Yunan Devleti tebe'asından Hâce Hristofiros*" TŞS, 330, 83/184. "*Tebe'a-i Yunaniden olup medîne-i Tarsus'ta sâkin tüccârândan Horalom*" TŞS, 330, 11/18. "*Yunan tebe'asından ve tüccârândan Manliyus*" TŞS, 330, 13/20. "*Rusya Devleti tebe'asından İstiranbu (?).... nâm tâcir*", TŞS, 294, 64/84. "*Devlet-i 'aliyye tebe'asının Ermeni milletinden Tarsus'da ticaretle mukîm İstanbullu Artin Ağa*" TŞS, 322, 32/102, "*Debbağhane Mahallesi'den ve devlet-i 'aliyye tebe'asının Rum milletinden Bâzergân Horalom Ağa*" TŞS, 327, 53/169. "*Bâzergân esnafından Kazer b. Astor*" TŞS, 319, 18/37. "*Cami-i Cedit Mahallesi'nden tebe'a-i devlet-i 'aliyyeden Rum milletinden Hâce Sarbas (?)*" TŞS, 330, 83/184. Ayrıca gayrimüslimler için kullanılan "Hâce" tabiri için bkz. TŞS, 319, 118/351; TŞS, 330, 54/110, 55/112, 61/128, 77/167, 83/184.

⁹²⁰ "*Tüccârândan Hâce Manliyus b. Nikola*" TŞS, 330, 17/29.

gayrimüslimlerde de 10.462 kuruş olduğu dikkate alındığında, söz konusu gayrimüslim tüccarların ne kadar zengin olduğu kolayca anlaşılabilir.

Tarsus'a dışarıdan gelen ticaret malları ile şehirde yetiştirilen buğday, arpa, susam ve darı gibi ürünler, demiryolunun işletmeye açılmasına kadar deve, at, manda ve at arabası vasıtasıyla naklediliyordu⁹²¹. Şehir içi taşımacılıkta daha çok at arabasının tercih edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim sicillerde arabacılık mesleği ile Müslüman ve gayrimüslim arabacılardan bahseden belgelere rastlanmıştır⁹²².

Osmanlı Devleti'nde meslekî teşkilatlanma loncalar vasıtasıyla sağlanıyordu. Kadı, lonca üyelerinin tavsiye ettiği bir ismi lonca reisi olarak atardı. Lonca üyelerine yönelik düzenleme, talimat veya uyarılar kadı tarafından lonca reisi aracılığıyla üyelere bildirilirdi⁹²³.

Araştırılan dönemde Tarsus'ta at arabası ile taşımacılık yapanların teşkilatlanarak lonca sistemi içindeki yerlerini alması iş hacminin genişliğini göstermesi bakımından önemlidir. Arabacılar loncasının başkanı Müslümandır. 1890'lı yıllara ait kayıtlarda arabacıbaşı İbrahim Ağa'nın ismi sıkça zikredilmiştir⁹²⁴. Onun adına rastlanan ilk belge 9 Şubat 1889 tarihlidir. Tam tarihi tespit edilen son kayıt ise 8 Ocak 1896'dır. Buna göre İbrahim Ağa en az yedi yıl bu görevi sürdürmüştür.

Bu iş kolunda çalışanlardan üç kişinin terekesine rastlanmıştır. Arabacı Süleyman b. Ali'nin 1873'te kayda geçirilen terekesinin toplamı 7.910 kuruştur⁹²⁵. Ömerli Mahallesi'nden Arabacı Süleyman b. Mehmed'in 1864 yılında kaydedilen terekesi 2.800 kuruş⁹²⁶ iken, Ali Efendi Oğlu Köyü'nden Arabacı Mustafa b. Ali'nin 2 Haziran 1892 tarihli terekesi 13.469 kuruştur⁹²⁷. Süleyman b. Mehmed'in terekesi oldukça düşüktür. Diğer iki kişiden birinin terekesi, incelenen dönemde Müslümanlarda

⁹²¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, s. 65.

⁹²² "Arabacı Süleyman b. Ali" TŞS 406, 32/39. "Arabacı Ramazan b. Abdullah" TŞS, 319, 91/264. "Arabacı Başı İbrahim Ağa" TŞS, 319, 91/264. "Ermeni milletinden arabacı Hacı Vakim (?)" TŞS, 331, 7/11.

⁹²³ Cohen, Amnon, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2003, s. 13-14.

⁹²⁴ "Arabacıbaşı İbrahim Ağa" TŞS, 319, 91/264; TŞS, 324, 10/13, 19/33; TŞS, 330, 66/139, 79/173, 95/230, 100/241; TŞS, 335, 140/384; TŞS, 352, 12/31.

⁹²⁵ TŞS 406, 32/39.

⁹²⁶ TŞS 299, 136a/493.

⁹²⁷ TŞS 349, 68/175.

kişi başına düşen ortalama rakama çok yakın iken, üçüncüsünün daha fazla malvarlığına sahip olduğu görülmüştür.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mersin Limanı'nın giderek öneminin artması ve 1886'da demiryolunun Mersin'e kadar gelmesiyle⁹²⁸ özellikle uzun mesafeli taşımacılıkta hayvan kullanımı giderek azalmıştır⁹²⁹. Ancak bu sektörün ve buna bağlı olarak hanlardaki canlılığın bir süre daha devam ettiği gözlenmektedir. Zira yüzyılın sonuna kadar hem arabacılar loncası, hem de hanlardaki ticarî hareketliliği gösteren kayıtlar bulunmaktadır.

Tarsus'ta lonca sistemi içinde yer alan bir diğer ticaret alanı da bakkallıktır. Gündelik hayatta ihtiyaç duyulan temel gıda maddelerinin birçoğu, perakende ticareti yapan bakkallarda satılmaktaydı. Sicillerde hem Müslümanlardan, hem de gayrimüslimlerden bakkallık yapanların ismi geçmektedir⁹³⁰. İncelenen belgelerde, daha önce bu loncada reislik yapan Bakkalbaş Halil Ağa ile Bakkalbaşızâde Mustafa Ağa'nın adına rastlanmıştır. Bunların ne zaman ve kaç yıl lonca başkanlığı yaptığı söz konusu kayıtlardan tespit edilememektedir. Ancak Sofular Mahallesi'nde sakin olan Bakkalbaş Halil Ağa'nın adının geçtiği 1 Eylül 1892 tarihli belgede, onun daha önce vefat ettiğinin belirtilmesi⁹³¹, Halil Ağa'nın 1890'lı yılların hemen başında veya daha önce lonca reisi olduğu izlenimini vermektedir. Yine Küçük Minare Mahallesi'nde oturan Bakkalbaşızâde Mustafa Ağa ile ilgili 12 Şubat 1900 tarihli belgede de onun, söz konusu kaydın tarihinden önce öldüğü ifade edilmiştir⁹³². Buna göre Mustafa Ağa'nın, Halil Ağa'dan sonra 1890'lı yıllarda lonca başkanlığı yaptığı anlaşılmaktadır.

Tetkik edilen terekeler arasında bakkallık yapanlardan bir kişinin ismine rastlanmıştır. Küçük Minare Mahallesi'nden Bakkal Ahmet Çavuş'un 28 Eylül 1892

---

⁹²⁸ Darkot, "Mersin", s. 771.

⁹²⁹ Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, s. 34.

⁹³⁰ "Sofular Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefat eden Bakkalbaş Halil Ağa" TŞS, 349, 61/151. *Küçük Minare Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefat eden Bakkalbaşızâde Mustafa Ağa* TŞS, 327, 49/158. "Bakkal Artin" TŞS, 319, 100/292.

⁹³¹ TŞS, 349, 61/151.

⁹³² TŞS, 327, 49/158.

tarıhli terekesinin toplam 33.981 kuruřtur⁹³³. Bu rakam XIX. yuzyılın ikinci yarısında Müslümanlarda kişi başına düşen terekenin 4 katından daha fazladır.

Tarsus'ta sabun üretim ve ticareti de yapılmaktaydı. Bu iş kolunda çalışanların yüksek miktarlarda malvarlığına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Müftü Mahallesi'nden ve sabuncu esnafından Abdülkadir Ağa'nın 18 Mayıs 1893 tarihli terekesinin toplamı 38.939 kuruřtur⁹³⁴.

Tarsus'ta ahşap işçiliği de önemli bir yer tutmaktaydı. Kapı, pencere, dolap ve çekmecenin yanında gündelik hayatta kullanılan sandık, terazi, beşik, oturak, dibek, yayık ve ıkrık gibi çok sayıda ev eşyası ağaçtan yapılmaktaydı. Toroslarda ardı, katran ve sedirin bol miktarda yetişmesi ahşap işçiliği için gereken ham madde teminini kolaylaştırmıştır. Tarsus'un dağ köylerinde eskiden beri ağaç işçiliğiyle geçimini temin eden tahtacı yörüklerinin bulunduğu bilinmektedir⁹³⁵. İncelenen sicillerde tahtacıların dışında Şehir halkından büyük çaplı kereste tüccarlarının da isminin geçmesi, iş hacmindeki geniş potansiyeli göstermesi bakımından nemlidir⁹³⁶.

B- Gıda Maddeleri

Gıda sektöründe önemli kalemlerden birisi et teminidir. Şehrin et ihtiyaı yıl boyunca kasaplar tarafından sağlanırdı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta Müslüman kasaplar çoğunlukta ydı. Bununla birlikte kendi cemaatlerine et temin eden gayrimüslim kasaplar da vardı. İnceleme kapsamına giren sicillerde 12 Müslüman, 4 de gayrimüslim kasaba rastlanmıştır. Kasaplar loncasının reisi Mslmanlardandı. 1880'li yıllara ait belgelerde Kasapbaşı Süleyman Ağa'nın ismine sıkça rastlanmıřtır⁹³⁷. 20 Şubat 1896 tarihli bir belgede ise Süleyman Ağazâde İsmail Efendi kasapbařıdır⁹³⁸.

Kasapbaşının, diğer üyelere kefil olma ve onlara eşit davranma, Şehirde sancakbeyi ve maiyetine rutin et temin etme, kasap meslektaşlarını denetleme ve kadı

⁹³³ TŞS 349, 48/127.

⁹³⁴ TŞS 349, 135/421.

⁹³⁵ Bkz. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, s. 176.

⁹³⁶ "Medîne-i Tarsus'da mukim kereste tüccarından Hâce Arasti (?)" TŞS, 406, 148/213.

⁹³⁷ TŞS, TŞS, 324, 44/91; TŞS, 330, 93/211, 95/230, 97/233, 113/277.

⁹³⁸ TŞS, 335, 157/442.

tarafından aralıklarla duyurulan et fiyatlarına uyulmasını gözetme gibi önemli görevleri bulunmaktaydı⁹³⁹.

Kasaplar, sadece şehrin et ihtiyacını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda küçükbaş hayvan yetiştirilmesi ve ticaretinin yapılması işiyle de yakından ilgilendirlerdi. 11 Aralık 1861 tarihli bir belgede İskiliç Köyü'nde sakin olan Kasap Mehmed'in, Çoban Halil b. Ali'de davar sürüsü bulunduğu kayıtlıdır⁹⁴⁰. 11 Mayıs 1890 tarihli bir başka belgede ise Ermeni milletinden Kunduracı oğlu Kirkor, Adanalı Kasap Bagya veled-i Karabet, Berber oğlu Serkis, Artin veled-i Karabet, Urfalı Kasap Serkis ve Kasapbaşı Süleyman Ağa'nın, iki sene evvel 1 hissesi Süleyman Ağa'ya, 17 hissesi de ismi geçen gayrimüslimlere ait olmak üzere 84 koyun satın aldıklarından bahsedilmektedir. Söz konusu koyunlar, otlatılması için Ali Ağa Köyü'nden Numan'a teslim edilmiştir. Süleyman Ağa vefat edince koyunların tamamının ona ait olduğu zannıyla varislerine intikal etmesi üzerine ismi geçen diğer ortakların kendi hisselerinin iadesi isteğiyle mahkemeye başvurdukları görülmüştür⁹⁴¹.

Gıda sektöründe bir diğer meslek de ekmek üretimidir. Sicillerde bunlardan *habbazcı esnafı*, *etmekci esnafı* veya *etmekci* diye bahsedilmektedir⁹⁴². Tarsus'ta 1868'de 23 fırın ve onlara un sağlamakla görevli 11 değirmenle 1 un fabrikası bulunmaktaydı⁹⁴³. 1877'de fırın sayısı 25'e çıkmıştır⁹⁴⁴. 1881-1894 arasında fırın sayısında ciddi bir düşüş olmuştur. Bu dönemde şehirde 16 fırın vardır⁹⁴⁵. 1900 ve 1902 yıllarında fırın sayısı 19'a çıksa da 1868'deki rakama ulaşamamıştır⁹⁴⁶. Nüfus kısmında da bahsedildiği gibi, 1877'den 1885'e kadar Tarsus nüfusunda % 54 oranında artış gerçekleşmiştir. Değirmen ve un fabrikaları nüfus artışına paralel olarak artarken, fırın sayısının düşmesi şaşırtıcıdır. Nitekim 1868'de 11 olan değirmen sayısı 1900'de 18'e

---

⁹³⁹ Cohen, *age*, s. 14.

⁹⁴⁰ TŞS, 298, 120/226.

⁹⁴¹ TŞS, 330, 97/233.

⁹⁴² “*Habbazcı esnafından Usta Ali b. Mehmed*” TŞS, 330, 97/232. “*Etmekci esnafından Mustafa Ağa*” TŞS, 335, 157/442. “*Küçük Minare Mahallesi'nden etmekçi Kadir Ağa*” TŞS 406, 54/63. “*Medine-i Tarsus'da etmekçilik iden Kirkor*” TŞS, 298, 133/254.

⁹⁴³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

⁹⁴⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (sâlnâmenin sondaki tablo).

⁹⁴⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1299)*, s. 98; (1309), s. 105; (1312), s. 96.

⁹⁴⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189; (1320), s. 190.

ulaşmıştır⁹⁴⁷. Yine 1868’de 1 un fabrikası varken, 1900’de un fabrikası sayısı 4’e çıkmıştır⁹⁴⁸.

Tereke kayıtları arasında iki değirmencinin ismine tesadüf edilmiştir. Zorbaz Harkı Mahallesi’nden Değirmenci Ahmed b. Ali’nin 10 Kasım 1862 tarihli terekesi 3.140 kuruştur⁹⁴⁹. Yine aynı mahalleden 26 Eylül 1863’te kayda geçirilen Değirmenci Ali’nin terekesi 6.800 kuruştur⁹⁵⁰. Her iki tereke de araştırılan dönemde Müslümanlarda kişi başına düşen ortalama tereke miktarının altındadır.

Gıda sektöründeki önemli bir meslek de kahvehaneciliktir. Türk kültür tarihinde kahve ve kahvehane önemli bir yere sahiptir⁹⁵¹. Kahvenin tarihi XVI. yüzyıla kadar dayanmaktadır⁹⁵². Kahvehanelerde sergilenen eğlence faaliyetleri zaman zaman bu mekânların kapatılmasıyla sonuçlanan şikâyetlere konu olsa da kahve içme geleneği XVIII. yüzyılın başlarında yaygınlaşmıştır⁹⁵³. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda küçük bir şehir olan Kudüs’te, kahveciler loncasının bulunması, kahve kültürünün ne kadar yaygınlaştığını göstermesi bakımından önemlidir⁹⁵⁴. Aynı şekilde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus’ta Müslim-gayrimüslim ayrımı olmaksızın neredeyse her terekede kahve takımına rastlanması bu içeceğin araştırılan dönemde de oldukça yaygınlığının bir kanıtıdır.

Kahve hem evde, hem de kahvehanede içilmekteydi. Ünver, Türklerin bir “kahve ve kahvehane medeniyetinden” söz ederken, bu mekânların daha çok erkeklere hitap ettiğine dikkat çekmiştir⁹⁵⁵. Grégoire ise kahvehaneleri “erkekler evi” ve “kadınların giremediği bir ortam” olarak tasvir etmiştir⁹⁵⁶. Bu nedenle kadınlar, kahve

---

⁹⁴⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189.

⁹⁴⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189.

⁹⁴⁹ TŞS 299, 40a/171.

⁹⁵⁰ TŞS 299, 118b/438.

⁹⁵¹ Yıldız, M. Cengiz, “Türk Kültür Tarihinde Kahve ve Kahvehane”, *Türkler*, Ankara 2002, X, 635.

⁹⁵² Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1998, s. 64, 67; Cohen, *age*, s. 47.

⁹⁵³ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 236.

⁹⁵⁴ Cohen, *age*, s. 50.

⁹⁵⁵ Ünver, A. Süheylil “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, *Türk Etnografya Dergisi*, sy. V, Ankara 1963, s. 40, 61.

⁹⁵⁶ *Doğu’da Kahve ve Kahvehaneler*, ed. Hélène Desmet-Grégoire François Georgeon, çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan, İstanbul 1999, s. 21.

içmek için daha çok hamamları tercih etmekteydiler. Yine kadınlar arasındaki komşu ziyaretlerinde de kahve içme geleneği yaygınlaşmıştır⁹⁵⁷.

Araştırılan dönemde kahvehane sayılarının sürekli değiştiği görülmüştür. Tarsus'ta 1868'de 20 kahvehane vardı⁹⁵⁸. Bu sayı 1881'de 15'e düşerken⁹⁵⁹, 1900'de 26'ya çıkmıştır⁹⁶⁰. Kahvehane sayısındaki iniş çıkışlar, bazı kahvehanelerde kahvenin, umuma açık olarak şarabı andıracak bir şekilde içilmesi sebebiyle zaman zaman bu mekânların kapatıldığını akla getirmektedir. Nitekim daha önce bazı kahvehanelerin, bu gerekçeyle kapatıldığı bilinmektedir⁹⁶¹.

Tarsus'taki kahvehanelerin birçoğu Müslümanlar tarafından işletiliyordu⁹⁶². Bununla birlikte sicillerde yer alan “*Debbağhâne Mahallesi'nden ve tebe'a-i İraniye'den Kahveci Reşid*”⁹⁶³ ve “*Camiu'n-Nur Mahallesi'nde Kahveci Yorgi*”⁹⁶⁴ şeklindeki ifadeler, yabancı ülke vatandaşlarıyla bazı gayrimüslimlerin de kahvehanecilik yaptığını göstermektedir.

XVIII. yüzyılda tütüne rağbetin artmasıyla birlikte kahvehanelerde tütün ve nargile de içilmeye başlanmıştır⁹⁶⁵. İncelenen terekelerde hem Müslüman, hem de gayrimüslimlerde kahve takımının yanında tütün ve nargileye de rastlanması bu yeni içeceklerin Tarsus'ta da yaygınlaştığını göstermektedir.

Eskiden beri Tarsus'ta bağcılık yaygındır. Sicillerde, Müslüman ve gayrimüslimlere ait birçok bağ kaydı bulunmaktadır. Müslümanlar ürettikleri üzümün bir kısmını taze iken tüketmekte, bir kısmını hoşaf yapmak için kurutmakta, geri kalanından da pekmez ve şıra elde etmekteydiler. Gayrimüslimler ise Müslüman halka

⁹⁵⁷ Yıldız, M. Cengiz, “Türk Kültür Tarihinde Kahve ve Kahvehane”, 635.

⁹⁵⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

⁹⁵⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1299)*, s. 98.

⁹⁶⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1299)*, s. 98.

⁹⁶¹ Cohen, *age*, s. 47.

⁹⁶² “*Küçük Minare Mahallesi'nden Kahveci Mustafa*” TŞS, 325, 22/28. “*Fi'l-asl Konya Eyaleti'nden olup bundan akdem Tarsus'da liecli'l-müsâfire sâkin iken Şakir Beğ kahvehanesinde vefat eden Hasan b. Mehmed*” TŞS, 297, 288/453. “*Medîne-i Tarsus sükunda Müftü Efendi kahvesinde sâkin kahveci Hacı Hüseyin*” TŞS, 297, 436/679. “*Küçük Minare Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefat eden kahveci esnafından Canbaz Hasan Ağa b. Kahveci Kasım*” TŞS, 329, 10. “*Afgan ahâlisinden olup Tarsus'da Deli Hasan'ın kahvesinde...*” TŞS, 295, 68/93. “*Kahveci Yusuf*” TŞS, 325, 27/34.

⁹⁶³ TŞS, 322, 42/135.

⁹⁶⁴ TŞS, 319, 84/253.

⁹⁶⁵ Cohen, *age*, s. 53.

açık bir şekilde imalat yapmamak, alenen içmemek ve Müslümanlara satmamak koşuluyla şarap üretmekteydiler. 1869'da Tarsus'taki bağlardan 427.000 kıyye⁹⁶⁶ üzüm elde edilmiştir⁹⁶⁷. Üzümün yanında şehirde eskiden beri susam da yetiştirilmekte ve ma'saralarda susam yağı çıkarılmaktaydı⁹⁶⁸. Tarsus'ta 1868'den itibaren şıra ve susam yağı çıkarılan 12 ma'sara vardı⁹⁶⁹. Yine 1868-1869'da 1 de rakı fabrikası bulunmaktaydı⁹⁷⁰. Ancak daha sonraki kayıtlarda bundan bahsedilmemiştir.

Gayrimüslimlere, Müslümanları rahatsız etmemek ve onlara içki satmamak şartıyla ürettikleri şarabı meyhanede gizlice tüketmelerine izin verilmiştir. XVI. asırda Tarsus'ta gayrimüslimler tarafından işletilen bir meyhane vardı⁹⁷¹. Şehirde 1868'den 1877'ye kadar 15 meyhane bulunurken⁹⁷², bu tarihten sonra meyhaneye rastlanmamaktadır.

Meyhanelerin, camilere yakın olması ve şarap içen gayrimüslimlerin, Müslümanları rahatsız etmeleri yasaklanmıştı. Ancak Osmanlı tarihi boyunca gayrimüslimlerin şarap hususundaki yasakları zaman zaman ihlal ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu sebeple merkezî idare tarafından yerel yöneticilere sık sık fermanlar gönderilerek bu duruma mani olmaları istenmiştir. Nitekim 28 Nisan 1572 tarihinde Galata kadısına gönderilen bir fermanla Galata iskelesine gemilerle getirilen şarabın, fiçılarla taşınması gerekirken gayrimüslimlerin, şarabı şehir içinden tulumlarla Müslümanların elbiselerine dokuna dokuna taşıdıkları bildirilerek derhal bunun önlenmesi emredilmiştir⁹⁷³.

1573'de Bursa'ya gönderilen bir fermanla da Setbaşı Mahallesi'ndeki meyhanede bazı gayrimüslimlerin, mescide giden Müslümanları rahatsız etmeleri, hatta müezzinin ezan okumak için minareye çıktığında ona kadeh kaldırmaları üzerine

---

⁹⁶⁶ Kıyye, eskiden 1.282 grama karşılık gelen bir ağırlık ölçüsüdür.

⁹⁶⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, (sâlnâmenin sondaki tablo).

⁹⁶⁸ Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 435.

⁹⁶⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230; *Adana (1294)*, (sâlnâmenin sondaki tablo).

⁹⁷⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

⁹⁷¹ Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 345; Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 105.

⁹⁷² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230; *Adana (1294)*, (sâlnâmenin sondaki tablo).

⁹⁷³ [Altınay], Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 2000, s. 84.

meyhanelerin kapatılması gündeme gelmiştir⁹⁷⁴. 1681’de yine Bursa’ya gönderilen bir başka fermanda ise daha önce ehl-i İslâm camileriyle şereflenmiş olan şehirlerde, Müslümanlar arasında rakı alınıp satılması üzerine meyhanelerin kapatılması yönünde hüküm verilmesine rağmen Bursa’da meyhane ihdas edildiği ve içki alınıp satıldığı gerekçesiyle şehirdeki meyhanelerin tamamen ortadan kaldırılması emredilmiştir⁹⁷⁵.

Tarsus’ta 1877’den itibaren meyhanelere rastlanmaması, şarap konusundaki yasakların ihlal edilmesi sebebiyle meyhanelerin kapatıldığını akla getirmektedir.

C- Dokuma Sektörü

Daha önce de bahsedildiği üzere Çukurova’nın, Osmanlı hâkimiyetine girmesinden itibaren burada pamuk üretimi yapılmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki pamuk üretiminin önemli ölçüde artmasıyla Adana, Tarsus ve Mersin’de çırçır fabrikaları kuruldu. 1869’da Tarsus’taki pamuk üretimi 2.466.200 kıyyedir⁹⁷⁶. Şehirde 1868’de 2 pamuk fabrikası, 50 kumaş tezgâhı, 3 basmahane ve 7 boyahane bulunmaktaydı⁹⁷⁷. 1877’de boyahane sayısı 10’a çıkmıştır⁹⁷⁸. 1881’de pamuk fabrikası 4’e, 1900’de ise 9’a ulaşmıştır⁹⁷⁹.

Pamuk fabrikalarının dışında Müslümanlara ait birçok tereke kaydında, pamuğu çekirdeğinden ayırmak için kullanılan küçük çırçır makineleri ile ip bükmeye yarayan çıkırıklar de geçmektedir. Bununla birlikte sicillerde birçok Müslüman hallaç ismine rastlanmıştır⁹⁸⁰. Ancak bu durum, gayrimüslimlerin pamuk ve pamuk ürünleriyle hiç ilgilenmedikleri anlamına gelmez. Nitekim 30 Nisan 1853 tarihli Ermeni Mahallesi’nden Serkis veled-i Mardiros ile kardeşi Mihail’in müşterek terekesinde çırçır topu vardır⁹⁸¹. Yine esnaf olan Karabet adındaki başka bir gayrimüslimin dükkânında bulunan mallar arasında, ipekle karışık pamuk ipliğinden dokunan bir kumaş çeşidi olan

---

⁹⁷⁴ Karataş, *agt*, s. 185.

⁹⁷⁵ Karataş, *agt*, s. 186.

⁹⁷⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1286)*, (sâlnâmenin sondaki tablo).

⁹⁷⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

⁹⁷⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1294)*, (sâlnâmenin sondaki tablo).

⁹⁷⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1299)*, s. 98; (1318), s. 189.

⁹⁸⁰ “Çatal Kili Karyesi’nden Hallaç İbrahim b. Ali” TŞS, 335, 153/428. “Kara Fakih Karyesi’nden Hallaç oğlu Ali” TŞS, 335, 153/428. “Hallaç Mehmed” TŞS, 294, 129/207. “Hallaç oğlu Mustafa” TŞS, 319, 109/326.

⁹⁸¹ TŞS 294, 65/86.

şitarinin, Haleb şitarisi ve altıparmak şitari gibi çeşitlerinin kayıtlara geçmesi⁹⁸² gayrimüslimlerin de pamuk üretim ve ticareti ile ilgilendiklerini göstermektedir.

Tahlil edilen terekeler arasında üç hallaçın kaydına rastlanmıştır. 10 Mayıs 1861 tarihli Şahin Köyü'nden Hallaç Mustafa b. Süleyman'ın toplam terekesi 8.223 kuruştur⁹⁸³. 4 Temmuz 1862 tarihli Ali Ağa Köyü'nden Hallaç Hasan b. Şaban'ın terekesi 1.558 kuruş⁹⁸⁴, Çatal Kili Köyü'nden Hallaç İbrahim'in 26 Temmuz 1895 tarihli terekesi ise 9.759 kuruştur⁹⁸⁵. Hasan b. Şaban'ın terekesi çok düşük olmakla birlikte diğer iki tereke Müslümanlarda kişi başına düşen ortalama rakamın üzerindedir.

Dokuma sektöründe bir diğer faaliyet alanı da koza üretimidir. XIX. yüzyılın sonlarında hem Tarsus merkezde, hem de çevredeki bazı köylerde yetiştirilen dut bahçelerinde koza üretimi yapılmaktaydı⁹⁸⁶. 1887'de 15.000 kıyye ipek kozası elde edilmiştir⁹⁸⁷. Sicillerde de ipekçilikle uğraşan hem Müslüman, hem de gayrimüslimlere rastlanmıştır⁹⁸⁸.

Eskiden beri Tarsus'ta küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygındır. Özellikle konar-göçerler koyun ve keçi beslemekteydiler. Buna bağlı olarak yörede el tezgâhlarında yün ve kıldan dokunan çeşitli ürünler gelişmiştir. İncelenen sicillerde yünden kumaş dokuyan çulhalarla, keçi kılından çadır, çul, çuval, torba vs. dokumacılığı yapan mutafaların varlığı tespit edilmiştir⁹⁸⁹. Araştırılan dönemde mutafalar loncasının varlığı, bu mesleğin yaygın olduğunu göstermektedir. 17 Nisan 1855'te Musa Ağa, mutafalar loncasının şeyhidir⁹⁹⁰.

---

⁹⁸² TŞS, 294, 148/232.

⁹⁸³ TŞS, 298, 15/19.

⁹⁸⁴ TŞS 299, 26a-b/111.

⁹⁸⁵ TŞS 335, 101/290.

⁹⁸⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 187-188; *(1320)*, s. 188.

⁹⁸⁷ Akgündüz, *Tarsus Tarihi*, s. 353.

⁹⁸⁸ "*Kazzâzzâde Mahmud Ağa*" TŞS, 335, 157/442. "*Sakızlı Mahallesi'nde sâkin iken vefat eden Kozacı Mehmed Ağa*" TŞS, 304, 61/108. Ayrıca Köle Musalı Köyü'nden Ahmet b. İbrahim, Bucak Köyü'nden Mehmed b. Musa, Zeamet Köyü'nden Ali b. Hüseyin'nin terekelerinde koza çeki bulunmaktadır. Bkz. TŞS, 304, 4/10, 7/15, 13/26. "*Ermeni milletinden Kozacı Hacı Kerakus (?)*" TŞS, 406, 227/326. "*Kozacı Şahbaz b. Mardiros*" TŞS, 297, 389/608.

⁹⁸⁹ "*Yeni Ömerli Mahallesi ahâlisinden Çulha oğlu Ramazan*" TŞS, 335, 236/625. Ayrıca Çatal Kili Köyü'nde sâkin iken vefat eden İbrahim'in terekesinde çulhalık takımı bulunmaktadır. TŞS 294, 22/15. Mutafalarla ilgili olarak bkz. TŞS, 294, 213/346.

⁹⁹⁰ TŞS, 294, 213/346.

Bu sektördeki bir başka meslek de çerçiliktir. Sicillerde hem Müslüman, hem de gayrimüslim çerçilere tesadüf edilmiştir⁹⁹¹.

D- Deri İşçiliği

Debbağlar, yaptıkları işin doğası gereği ağır koku ve kerih görüntülü bir ortamda çalışmak zorundaydılar. Çalışma şartlarındaki göçlüğün, dericiliğe olan ilgiyi olumsuz yönde fazla etkilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kudüs'te debbağlar loncasının 40 kadar üyesi vardır ve bu lonca, üye sayısı bakımından ikinci sıradadır⁹⁹². Dericiliğin diğer mesleklere göre bu kadar yaygın olmasının en önemli sebebi iş hacmi ile ilgilidir. Debbağların, bu sektörün yan kollarıyla sıkı bir ilişki içinde oldukları görülmektedir. Onlar, ham deri postunu kasaplardan temin ediyorlardı. Öte yandan şehir dışına mal satmadan önce ayakkabı imalatçılarının, ayakkabı tamircilerinin ve serrâcların ihtiyaç duyduğu kaliteli ve yeterli miktardaki deriyi sağlamakla da görevliyidiler⁹⁹³. Bu durum debbağları, sektörün kilit konumuna getirmiştir.

İncelenen dönemde Tarsus'ta debbağhane sayıları sürekli değişmiştir. 1868'de 1 debbağhane varken⁹⁹⁴, 1881-1894 arasında 16⁹⁹⁵, 1900'de ise 11 debbağhane bulunmaktadır⁹⁹⁶. İlgili döneme ait sicillerde rastlanan debbağların tamamı Müslümandır⁹⁹⁷.

Bu sektörde bir diğer meslek de deri ve muşamba gibi araç ve gereçlerden bavul, çanta, koşum ve eyer takımları yapıp satma işi olan serrâclıktır. İncelenen sicillerde

⁹⁹¹ "Çerçi Ahmed" TŞS, 319, 109/326. "Çerçi Gündük Ali" TŞS, 322, 1/1. "Çerçi Derviş Efendi" TŞS, 322, 18/69, 43/137. "Çerçi Osman" TŞS, 322, 115/297. "Çerçi Ali b. Osman" TŞS, 309, 23/35. "Çerçi Agop" TŞS, 319, 78/231.

⁹⁹² Cohen, *age*, s. 80.

⁹⁹³ Cohen, *age*, s. 84.

⁹⁹⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb (1285)*, s. 230.

⁹⁹⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1299)*, s. 98; *(1309)*, s. 105; *(1312)*, s. 96.

⁹⁹⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 189.

⁹⁹⁷ "Debbağ Ahmed Ağa" TŞS, 330, 63/131, 104/251. "Debbağ Halil" TŞS, 330, 8/13. "Debbağ Kara Ahmed" TŞS, 319, 5/3, 77/225; 322, 1/1; 330, 84/187, 115/297. "Debbağ İsmail" TŞS, 330, 52/102. "Debbağ Mustafa" TŞS, 330, 54/108. "Debbağ Ali b. Ali" TŞS, 309, 84/125. "Debbağ esnafından Halil b. İbrahim" TŞS, 309, 191/273.

Müslüman serrâcların çokluğu dikkat çekmektedir⁹⁹⁸. 17 Nisan 1855 tarihli bir belgede Serrâc İbrahim’in lonca şeyhi olduğu görülmektedir⁹⁹⁹.

Dericilik sektörünün bir diğer kolu da ayakkabı imalatçılığı ile ayakkabı tamirciliğidir. Sicillerde bu meslek kolunda çalışan hem Müslüman, hem de gayrimüslim köşker ve kunduracılar bahseden kayıtlar vardır¹⁰⁰⁰. 17 Nisan 1855 tarihinde Hacı Mehmed, köşkerler loncasının başkanıdır¹⁰⁰¹.

Sadece ayakkabı tamir eden köşkerlerin oldukça düşük miktarlarda gelirlere sahip olduğu gözlenmiştir. Örneğin, Kızıl Murad Mahallesi’nden Köşker Usta Ümmet b. Ömer’in 11 Kasım 1858 tarihli terekesi 2.755 kuruştur¹⁰⁰². Sakızlı Mahallesi’nden Köşker Usta Eyüp b. Abdullah’ın 22 Aralık 1872’de kayda geçen terekesi ise 890 kuruştur¹⁰⁰³. Bununla birlikte hem ayakkabı imalatı hem de ticareti yapan köşkerlerin ekonomik durumu oldukça iyidir. Nitekim Ermeni Mahallesi’nden ve Ermeni milletinden Toros oğlunun 29 Ekim 1894 tarihli terekesinin toplamı 33.341 kuruştur¹⁰⁰⁴.

E- Metal İşçiliği

İncelenen sicillerde metal işleriyle ilgilenen kuyumcu, sarraf, bakırcı ve kalaycılara dair kayıtlar geçmektedir. Bu mesleklere daha çok gayrimüslimlerin rağbet ettikleri anlaşılmaktadır¹⁰⁰⁵. Kuyumcu ve sarraflar oldukça zengin kişilerdi. Örneğin, 26

⁹⁹⁸ “Şamlı Mahallesi’nde sâkin Serrâc İbrahim b. İbrahim” TŞS, 298, 14/18. “Serrâc Ahmed” TŞS, 294, 143/224. “Serrâc Ali b. Yusuf” TŞS, 294, 106/166, 136/233. “Serrâc İbrahim” TŞS, 294, 106/166. “Serrâc Mehmed” TŞS, 319, 115/337. “Serrâc Yusuf” TŞS, 294, 17/19. “Serrâc Hasan” TŞS, 324, 43/90. “Ermeni milletinden Serrâc Kerakus (?)” TŞS, 335, 206/579.

⁹⁹⁹ “Serrâclar Şeyhi Serrâc İbrahim” TŞS, 294, 213/346.

¹⁰⁰⁰ “Sakızlı Mahallesi’nde sâkin iken bundan akdem vefat eden Köşker Mehmed Usta” TŞS, 335, 347/636. “Sakızlı Mahallesi’nden Köşker Usta Eyüp b. Abdullah” TŞS 406, 25/31. “Köşker Mehmed” TŞS, 319, 49/150. “Köşker Ali Usta” TŞS, 322, 94/254. “Köşker esnafından Receb b. Hacı Ali” TŞS, 325, 4/2. “Ermeni milletinden ve köşker esnafından Astor b. Banos” TŞS, 330, 61/128. “Camii’n-Nur Mahallesi sâkinlerinden Kunduracı İbrahim Ağa” TŞS, 299, 35a/158. “Kunduracı İvak oğlu Matyus” TŞS, 330, 13/20. “Kunduracı oğlu Kirkor” TŞS, 330, 97/233.

¹⁰⁰¹ TŞS, 294, 213/346.

¹⁰⁰² TŞS 297, 51/79.

¹⁰⁰³ TŞS 406, 25/31.

¹⁰⁰⁴ TŞS 349, 344-346/989.

¹⁰⁰⁵ “Kuyumcubaşı oğlu Agop Ağa” TŞS, 322, 111/290; TŞS, 330, 66/139; TŞS, 349, 50/134. “Kuyumcu oğlu Nikola” TŞS, 297, 158/223. “Kuyumcubaşızâde Agop Ağa” TŞS, 335, 185, 519; TŞS, 352, 14/38. “Kuyumcu Karabet” TŞS, 298, 173/344. “Kuyumcu esnafından Hasan Ağa” TŞS, 319, 88/260. “Medîne-i Tarsus mütemekkinlerinden ve sarrâfân-ı mu’teberândan Bakırcı oğlu Hâce Vanus (?) veled-i Serkis” TŞS, 294, 184/295. “Sarraf oğlu Hambarsom” TŞS, 319, 89/263. “Bakırcızâde Banus” TŞS, 330, 87/192. “Kalaycı Hasan” TŞS, 325, 39/52. “Kalaycı Süleyman” TŞS, 331, 6/9.

Ocak 1855 tarihli bir belgeye göre Sarraf Bakırcı oğlu Hâce Vanus (?) veled-i Serkis, Adana eski mal müdürü Asım Bey'den 20.000 kuruş alacağı olduğu gerekçesiyle bu meblağın tahsil edilmesi için mahkemeye başvurmuştur¹⁰⁰⁶. Kuyumcubaşı oğlu Agop Ağa'nın ise kuyumculuk mesleğinin yanında bir de çiftliği bulunmaktadır¹⁰⁰⁷.

Sicillerde 4 gayrimüslim 1 de Müslüman olmak üzere toplam 5 kuyumcunun ismine rastlanmıştır. Diğer meslek sahipleri gibi kuyumcular da teşkilatlanarak lonca sistemindeki yerlerini almıştır. Kuyumcular loncasının başkanı gayrimüslimlerden idi. 25 Nisan 1896 tarihinden itibaren Agop Ağa'nın, lonca reisi olduğu görülmektedir¹⁰⁰⁸.

Diğer mesleklerde Müslüman yoğunluğu gözlenirken, kuyumcu, bakırcı ve sarraflık gibi mesleklere gayrimüslimlerin daha fazla rağbet ettiklerine şahit olunmuştur. Bu durum aynı zamanda esnaf teşkilatlarının yönetiminde de kendini hissettirmiştir. Nitekim diğer loncaların başkanı Müslüman iken, kuyumcular loncasının reisi gayrimüslimdir.

F- Diğer Meslekler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yukarıda zikredilen mesleklerin dışında oturakçı, kundakçı, nalbant, semerci, sakacı, bekçi, hamamcı, berber, eczacı vs. birçok esnaf teşekkülü daha vardı

Sicillerde oturakçı, kundakçı, nalbant ve semercilikle ilgilenen birçok Müslüman esnaf ismi zikredilirken¹⁰⁰⁹, hem Müslüman hem de gayrimüslimlerden berberlik yapanlara rastlanmıştır¹⁰¹⁰. Rum milletinden Şakir veled-i Bedros ise eczacıdır¹⁰¹¹. Oturakçılar, Yeni Han yakınlarında aynı adı taşıyan bir arastada faaliyet

¹⁰⁰⁶ TŞS, 294, 184/295.

¹⁰⁰⁷ TŞS, 322, 111/290; TŞS, 349, 50/133.

¹⁰⁰⁸ TŞS, 335, 185/519; TŞS, 352, 14/38.

¹⁰⁰⁹ "Oturakçı Ahmed" TŞS, 322, 1/2. "Oturakçı Molla Hüseyin" TŞS, 319, 87/258. "Oturakçı Ömer Ağa" TŞS, 330, 4/2. "Kundakçı Ahmed Usta" TŞS, 330, 83/185. "Sakızlı Mahallesi sâkinlerinden ve na'l-bend esnafından Bekir b. Hacı Ali" TŞS, 352, 31/84. "Küçük Minare Mahallesi'nden na'l-bend Usta Ali b. Hasan" TŞS, 304, 27/51. "Camii'n-Nur Mahallesi'nden Semerci Ali" TŞS, 299, 47a/193. "Sofular Mahallesi sâkinlerinden ve semerci esnafından Usta Ahmed b. Hacı Hüseyin" TŞS, 406, 120/159.

¹⁰¹⁰ "Berber esnafından Yasin" TŞS, 319, 5/3. "Berber İbrahim" TŞS, 330, 35/68. "Berber Hasan" TŞS, 322, 32/103. "Berber Ali Usta" TŞS, 319, 121/363; 330, 111/271. "Berber Hacı Kasım" TŞS, 294, 68/91. "Camii'n-Nur Mahallesi'nden Berber Abraham" TŞS, 352, 8/19. "Berber Yordan (?)" TŞS, 330, 22/39.

¹⁰¹¹ TŞS, 349, 101/310.

göstermekteydiler¹⁰¹². Bunların aynı zamanda loncaları da vardı. 17 Nisan 1855'te oturakçılar loncasının şeyhi Arif Ağa'dır¹⁰¹³.

Tetkik edilen terekeler arasında hamamcılarla berberlerin oldukça düşük miktarlarda gelirlere sahip oldukları gözlenmiştir. Örneğin, Camiu'n-Nur Mahallesi'nden Hamamcı Salih'in 9 Şubat 1862'de kayda geçirilen terekesi 1.100¹⁰¹⁴, Debbağhane Mahallesi'nden Hamamcı Süleyman Ağa'nın 15 Ocak 1870 tarihli terekesi de 1.676 kuruştur¹⁰¹⁵. Aslen Antakyalı olup Tarsus'un Küçük Minare Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Berber Mehmed b. Selim'in 24 Kasım 1893 tarihini taşıyan terekesi ise 1.457 kuruştur¹⁰¹⁶.

Nalbantlara ait olan bir terekeden onların ekonomik durumunun, hamamcı ve berberlere göre biraz daha iyi olduğu, ancak yine de o dönemde kişi başına düşen ortalama tereke miktarından daha az malvarlıkları bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Küçük Minare Mahallesi'nden Nalbant Usta Ali b. Hasan'ın 13 Aralık 1869 tarihinde kayda geçirilen terekesi 4.446 kuruştur¹⁰¹⁷. Semercilerin ise kişi başına düşen ortalama terekeden daha yüksek gelirlere sahip oldukları görülmüştür. Örneğin, Camiu'n-Nur Mahallesi'nden Semerci Ali'nin 3 Aralık 1862 tarihli terekesi 12.015 kuruştur¹⁰¹⁸.

III- GÜNDELİK HAYATTA KULLANILAN EŞYALAR

A- Yiyecek-İçecek ve Mutfak Eşyaları

Tereke kayıtlarındaki yiyecekler arasında buğday (*hınta*), arpa (*şa'ır*), susam, darı, mercimek, nohut, bulgur, un, yağ (*revgan*), üzüm, pekmez, tahin, bal, peynir ve zeytin zikredilmektedir. Bunların bir kısmı ambar ve kuyularda saklanırken, bir kısmı da deriden yapılan ve dağarcık adı verilen meşin torbalarla küplerde muhafaza edilmekteydi.

---

¹⁰¹² TŞS, 319, 116/342.

¹⁰¹³ TŞS, 294, 213/346.

¹⁰¹⁴ TŞS, 298, 157/311.

¹⁰¹⁵ TŞS, 304, 132/235.

¹⁰¹⁶ TŞS 349, 183/565.

¹⁰¹⁷ TŞS, 304, 27/51.

¹⁰¹⁸ TŞS 299, 47a-b/193.

Yemek kültürü ile yakından ilgili olan mutfak eşyalarının araştırılan dönemde Tarsus'ta zengin çeşitleri dikkat çekmektedir. Sacayak, bakır, kazan, karavana, tava, tencere ve kevgir yemek pişirmede kullanılan temel kaplardır. Kazanlar toplu yemeklerle, belirli günlerde aşure, şerbet ve helva gibi yiyeceklerin pişirilmesinde kullanılmaktadır. Tencerelerin, bakır tencere, kapaklı tencere, büyük ve küçük tencere olmak üzere belli başlı çeşitleri bulunmaktadır. Tavaların da yağ tavası gibi farklı işlevi olanlar mevcuttur. Sofra, iteği, sini, lenger, sahan, tabak ve kaşık, yemeğin servise hazırlanıp yenilmesi sırasında lazım olan mutfak eşyalarıdır. Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Tarsus'ta da yaygın olan sahanlar, kapaklı, kapaksız, sağır ve kebîr gibi kategorilere ayrılmaktadır. Sahanlar, genelde içine yemek konulan servis kabı olmakla birlikte, bazen pişirme, bazen de az miktardaki yiyeceğin ısıtılması amacına yönelik olarak kullanılmaktaydı. Lenger ise hiçbir zaman pişirme kabı olmayıp, sadece taşıma ve sunma işlevini yerine getirmekteydi¹⁰¹⁹.

Su, hoşaf, çorba vs. sıvıların muhafazası ve servis yapılması için kullanılan eşyaların da Tarsus mutfak etnogafyasında birçok çeşidine rastlanmıştır. Herhangi bir içecek aynı kapla içilmezdi. Tereke kayıtlarında çorba tası, hoşaf tası ve su tası gibi ayrı işlevleri yerine getiren taslar mevcuttur. Hatta hoşafın kaşığı bile ayrıydı. Bu tasların yine saplı ve sapsız, kapaklı ve kapaksız türleri vardı. Tasın dışındaki diğer su kapları arasında helke, güğüm, çanak, çingil, testi, kâse ve bardak zikredilmektedir. Güğümün, kara güğüm ve beyaz güğüm; kâsenin, billur kâse; testinin (*cerre*), toprak testi ve helvacı testi; bardağın, kapaklı ve kapaksız gümüşten bardak çeşitleriyle kayıtlara geçtiği görülmüştür. Bunların dışında bıçak ve havan gibi daha birçok madenî mutfak eşyası bulunmaktadır.

Hamur işi yapılması sırasında sacayak, sac, oklava ve şiş gibi eşyalar kullanılırdı. Hamur, o işe tahsis edilen leğende yoğrulurdu. Daha küçük olanlar ise el leğençesi ve köfte leğençesi gibi fonksiyonlarına göre isimlendirilmiştir. Buğdayın öğütülmesi işlemi genellikle değirmenlerde yapılmakla birlikte zaman zaman küçük çaplı öğütme işi, evlerdeki el değirmenlerinde de gerçekleştirilirdi.

---

¹⁰¹⁹ Karpuz, Emine, "Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri", *Türkler*, Ankara 2002, XII, 429.

Yemeğin yenilmesinden sonra ve sohbet meclislerinde kahve içme geleneği yaygındı. Osmanlı kültüründe yemek genellikle ortadaki kaptan yenilirken, kahveyi herkes ayrı içerdi. Bu nedenle kahve içmek için madeni zarflar içerisindeki fincanlar kullanılırdı. Tereke kayıtları arasında fincanlarla birlikte gümüş ve bakır zarflar da mevcuttur.

Araştırılan dönemde kahvenin dışında hem Müslüman, hem de gayrimüslimler arasında keyif verici maddelerden tütün ve nargile içenler de vardı. Terekelerde bu hususa dair duhan, duhan tablası ve şişe nargile geçmektedir.

B- Döşeme, Sergi ve Yatak Takımları

XIX. yüzyılın sonlarında Tarsus'ta kilim, savan ve seccade dokumacılığı oldukça ilerlemiştir¹⁰²⁰. İncelenen tereke kayıtlarında evlerin döşemesiyle ilgili olarak kilim, seccade, savan, çul, heybe, mak'ad, minder ve keçe adları geçmektedir. Çok sayıdaki terekede kilim ve seccadenin bulunması bu eşyaların yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Tarsus kilimlerini konu alan bir saha araştırmasında, yörede köklü bir kilim geleneği olduğu, XIX. yüzyılın sonları ile XX. asrın başlarında dokunan nacak kilimi, aynalı kollu, göçtü güzel ve kara döşeme gibi çeşitli renk ve desenlerdeki kilimlerin, üçüncü nesil tarafından hâlâ kullanıldığı tespit edilmiştir¹⁰²¹.

Seccade, bir kişinin üzerinde namaz kılabilceği büyüklükte halı veya kumaştan yaygı anlamına gelmektedir. Ancak incelenen dönemde daha çok sergi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu husustaki diğer araştırmalarda da görüldüğü gibi¹⁰²², XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta da hem Müslüman, hem de gayrimüslim terekelerinde çok sayıda seccade bulunmaktadır. Müslüman terekelerinde aynı zamanda namazlığın da geçmesi bu ayrımı göstermektedir.

¹⁰²⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 188; *(1320)*, s. 188.

¹⁰²¹ Soysaldı, Aysen, "Tarsus Çevre Köy ve Yaylalarından Kilim ve Çuval Örnekleri", *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, s. 216-217.

¹⁰²² Demirel, Ö.-Tuş, M.-Gürbüz, A., "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, II, 708; Karataş, Ali İhsan, "Folklor Araştırmalarının Önemli Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler", *Bursa Halk Kültürü, I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, II, 695-696.

Tarsus'ta kilim, savan ve seccade dokumacılığının oldukça ilerlemesine rağmen, halı dokumacılığı aynı oranda yaygın değildir¹⁰²³. Cami halıları ile bazı evlerde nadiren rastlanan halılar da Kayseri, Yahyalı ve Niğde yöresine aittir¹⁰²⁴. Diğer yaygın türlerinden heybenin, kara heybe ve terk heybesi; keçenin, büyük ve küçük keçe şeklinde çeşitleri mevcuttur. Çullardan ise kara çul yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bölge halkı ve özellikle de konar-göçerlerde, alaçoval, siyah çuval, un çuvalı ve yük hararı gibi çeşitli çuvallara rastlanmıştır. Alaçuvalların öncelikli fonksiyonu çeyiz taşımaya yöneliktir. Evlendikten sonra ise giysilerin muhafaza edilmesi için kullanılırdı. Un çuvalları, adından da anlaşılacağı gibi un taşıma ve muhafaza etme işlevini yerine getirmekteydi. Bu çuval, unun doku aralarından elenerek kaybolmaması için oldukça sık dokunmuştur¹⁰²⁵. Siyah çuval veya kıl çuval ise daha çok erzak taşıma ve muhafaza etmeye yöneliktir. Bu çuvallar, çadır içinde genellikle çadır girişinin karşısında, yataklığın yanından itibaren alaçoval, un çuvalı ve erzak çuvalı şeklinde çadırın yan tarafında doğru dizilmiş vaziyette yer alırdı.

Osmanlı evlerinde genellikle bir oda hem oturma, hem de yatma amaçlı kullanılırdı. Bu sebeple yataklar, akşam serilir, sabah kalktıktan sonra da yüklüklere kaldırılırdı. Tarsus'ta yatak takımı genellikle pamuk ve yünden yapılmış döşek, yorgan ve yastık ile yastık peşkiri ve çarşaftan oluşmaktaydı. Yastıklarda, kadife yastık yüzü; yorganlarda, Kıbrıs basması yorgan yüzü kullanılmaktaydı. Yöredeki geleneksel el dokumaları arasında çarşaf ve peşkirler, dokuma özelliklerinin yanında kenarlarındaki dantel işleminin güzelliğiyle de tanınmaktadır. Günümüzde çok nadir de olsa pamuk ipliğinden dokunmuş, ucu işlemeli çarşaf ve yastık peşkiriye sahip olan altmış yaş ve üzerindeki bazı kişilere rastlamak mümkündür¹⁰²⁶.

---

¹⁰²³ Türkoğlu, Arzum, "Tarsus ve Çevre Köylerinden Bazı Halı Örnekleri", *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Dünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, s. 243.

¹⁰²⁴ Türkoğlu, "Tarsus ve Çevre Köylerinden Bazı Halı Örnekleri", s. 244.

¹⁰²⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Soysaldı, agb, s. 232 vd.

¹⁰²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Katlı, Tomris, "Tarsus Yöresinde Çarşaf ve Peşkir Uçlarına Yapılan Bağlamalar ve Özellikleri", *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Dünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, s. 254-262.

C- Giyim-Kuşam ve Ziyinet Eşyaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta zengin bir giyim-kuşam ve ziyinet kültürüne şahit olunmaktadır. Canfes, çuka, kutni, şitari ve meyle gibi pamuk, ipek ve yün kumaşlardan yapılan giyim çeşitleri yaygındır. Şitarinin, Haleb şitarisi, altıparmak şitari, sade iplik şitari gibi çeşitleri vardır.

İncelenen terekelerde don, dizlik, izar, gömlek, fistan, fermene, yelek, kazak, çarşaf, entari, şalvar, pantolon, ceket, hırka, kürk, aba, biniş, şal, sarık, fes, külah, yaşmak, makreme ve namaz örtüsü zikredilmiştir.

Çeşitli giyim-kuşam unsurlarından dizliğin, siyah dizlik; gömleğin, ibrişimli gömlek; fistanın, kadife fistan, yünden fistan; fermenenin, çuka fermene, yeleşin, kollu yelek; entarinin, basma entari, kırmızı sarmalı canfes entari, meyleden entari; şalvarın, çuka şalvar; ceketin, çukadan ceket, kadifeden ceket; hırkanın, canfes hırka; kürkün, yün kürk, meyleden kürk, boy kürkü, beden kürkü; abanın, siyah aba, beyaz aba, meyleden aba, telli aba; şalın, acem yapımı şal ve basma şal gibi çeşitleri mevcuttur.

Osmanlı toplumunda giyim-kuşam kültürünün vazgeçilmez bir unsuru da hacmi küçük olmasına rağmen önemli bir işlevi yerine getiren uçkur, kemer ve kuşaklardır. Uçkur, belden aşağı giyilen don, dizlik ve şalvar gibi giyecekleri, kemer ise daha çok üstlük diye tabir edilen ve en dıştan giyilen uzun ve geniş elbiseleri sıkıca tutmak için kullanılmaktaydı. Yine hem kadın, hem de erkekler vücudun bel kısmını sıcak tutmak için kuşak kullanırlardı. Kayıtlarda kuşağın, sîm kuşak, şal kuşak, iplik kuşak ve Trablus kuşağı gibi çeşitlerine rastlanmıştır. Araştırılan dönemde Tarsus'ta kuşak takmak oldukça yaygındır. Özellikle varlıklı kişilerin terekelerinde birçok kuşak çeşidi mevcuttur. Örneğin, Çataklı Mahallesi'nden Leventzâde Hacı Mehmed Efendi'nin Ocak 1854 tarihli terekesinde yaldızlı sîm kuşak, sîm kuşak, diğer sîm kuşak ve sağır gümüş kuşak vardır¹⁰²⁷.

Bunların dışında hac esnasında giyilen ihram, genellikle kırsal kesimde yaşayanların giysilerinde bulunan ve kolun yeninden sarkan kumaş parçasının adı olan

---

¹⁰²⁷ TŞS, 294, 90/131.

salma, bir çeşit başörtüsü işlevi gören yazma yağlık ile Mısır çevresi de kayıtlarda geçmektedir.

Giyim-kuşamın son halkasını ise ayakkabılar oluşturmaktadır. Terekelerde giyim-kuşamın diğer ünitelerinin çeşitli unsurlardan bahsedilmesine rağmen, ayakkabıların fazla çeşidine rastlanmamıştır. Tespit edilebilenler arasında yemeni, terlik, çizme ve kundura yer almaktadır.

Genellikle kadınların rağbet ettikleri ziynet eşyaları, ya takı olarak kullanılmakta, ya da ihtiyaç duyulduğunda değerlendirmek amacıyla saklanmaktaydı. Kayıtlarda bilezik, küpe, boğaz askısı, başlık, yüzük, çalma, dökme altın, Mahmûdiye altını, yıldız altını, kırat altını, çifte gazî, gazî-i cedîd, gerdan, saat vs. ziynet eşyaları yer almaktadır. Bileziğin, altın burma, gümüş bilezik, bakır kol bağı; küpenin, altın küpe, ayaklı küpe; boğaz askısının, altından boğaz askısı; başlığın, ibrişimli başlık; çalmanın, altın çalma; gerdanın, altın gerdan; saatin, İngiliz yapımı saat ve sarkvit saat gibi çeşitleri zikredilmiştir.

Özellikle gayrimüslim kadınların yüksek meblağlara ulaşan altın ve gümüşün birçok çeşidinde mücevherlere sahip oldukları görülmüştür. Nitekim Ermeni Mahallesi'nden Erane (?) Hâtûn ibneti Hacı Serkis'in 2 Şubat 1888 tarihli terekesinde 3.000 kuruş kıymetli 1 çift altın burma, 100 kuruş kıymetli 1 adet dökme altın, 285 kuruş kıymetli 3 adet Mâhmûdiye, 210 kuruş kıymetli 3 adet yıldız altını, 124 kuruş kıymetli 2 adet kırat altını, 70 kuruş kıymetli çifte gazî, 615 kuruş kıymetli 5 adet gazî-i cedîd ve 150 kuruş kıymetli 1 adet ayaklı küpe bulunmaktadır¹⁰²⁸.

1998'de Tarsus merkezi ile bazı köylerinde yapılan bir saha araştırmasında, birçoğu XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait olan takıların az sayıdaki üçüncü nesil kişiler tarafından hâlâ kullanıldığı tespit edilmiştir. Burada gümüşten kemer tokaları, balık motifli bilezik, cep saati, halkın ciril (tomaka) dediği gümüş süslemeli fesler, zülüflük, zülüf bastı ve yanak döven gibi kadınların baş süslemelerinde önemli bir yer tutan çeşitli takılardan bahsedilmiştir¹⁰²⁹.

¹⁰²⁸ TŞS, 330, 6/9.

¹⁰²⁹ Özbağı, Tevhîde, "Tarsus'ta Bulunabilen Geleneksel Gümüş Takılar Üzerine", *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, s. 182-191.

D- Muhtelif Eşyalar

Yukarıda zikredilenlerin dışında hem Müslüman, hem de gayrimüslim terekelerinde kılıç, tabanca ve tüfek gibi silahlara rastlanmıştır. Kılıç ve tabancaların daha ziyade sîmli olanlarının tercih edildiği görülmüştür. Tüfeklerden ise yine sîm kaplı tüfek, tokmak kundaklı tüfek, kara takım tüfek gibi özelliklerden bahsedilmiştir. Bunların yanında hiçbir özelliği belirtilmeden sadece tüfek olarak kaydedilmiş silahlar da bulunmaktadır. Ayrıca barut ve barut kapağı gibi yanıcı maddelerle fişek koyulan palaskaya da rastlanmıştır.

Bunlardan başka çekmece, rahle, sandalye, iskemle, sandık, tesbih, tarak, maşa, divit, leğen, şemsiye, ayna, balta, keser, kazma, ot kazması, kar bıçağı, tahra, bağ tahrası, nacak, orak, kalbur, gözer, yaba, çırçır, çırık, çulha tarağı, çulhalık takımı, ölçü tası, terazi, torba, gümüş çubuk borusu, çekiç ve kelpeten de terekelerde görülen diğer muhtelif eşyalardır. Sandığın, demirli sandık, sağır sandık; tarağın, gümüş tarak; tesbihin de gümüş tesbih çeşitleri mevcuttur.

Gündelik hayatta kullanılan bir diğer malzeme de temizlik eşyalarıdır. Tereke kayıtlarında hamam malzemesi olarak hamam leğeni, hamam leğençesi, hamam tası, hamam esvabı ve hamam takımı gibi eşyalar zikredilmiştir. Hamamın dışında el, yüz temizliği ve abdest almak için ibrik kullanılmaktaydı. Yağlık ve peşkirler ise havlu işlevi görmekteydi. Yağlığın, büyük Haleb yağlığı, küçük Haleb yağlığı; peşkirin de el peşkiri gibi çeşitleri mevcuttur.

Evlerin aydınlatılması için de çeşitli araç ve gereçler kullanılmaktaydı. Fener, mum, şamdan, fiske ve fanus kayıtlara geçen aydınlatma araçlarıdır. Mum bir şamdan içine yerleştirilerek yakılır ve çevreden gelebilecek rüzgârdan korumak için de fanusla kapatılırdı.

Araştırılan dönemde Tarsus halkının geçim kaynağı büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Bu sebeple yetiştirilen hayvanlarla hayvan takımları da gündelik hayatta önemli bir yere sahiptir. Sicillerde çok sayıda kayıp hayvan davaları bulunmaktadır. Kayıtlarda koyun ve davar diye nitelendirilen küçükbaş hayvanların yanında at, camus, sığır, deve, merkep, katır ve arıya da rastlanmaktadır.

Konar-göçerler daha ziyade koyun ve davar yetiştirmektedirler. Aynı zamanda deve ve çift öküzü de gücünden yararlanmak için hayati öneme sahiptir. Bununla birlikte konar-göçerlerin sığır da yetiştirdikleri bilinmektedir. Nitekim Yalman 1928'de Bolkar Dağı'nda her sene yüzlerce çadırın kurulup binlerce koyun ve karasığırın beslendiğini belirtmiştir¹⁰³⁰. Şehir merkezinde ise özellikle nakliyatta deve, katır ve at kullanılmaktaydı.

Bunlardan atın cinsiyetine göre kısrak ve beygir, rengine göre doru ve kır; sığırın, inek, tosun, öküz, kara inek, sarı inek, boz inek; devenin, tülü deve ve boz deve gibi türleri vardı. Bu hayvanlara ait takımlar ise döğen, saban, nal, semer, hatab ve kovandır.

Tahlil edilen terekelerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin gündelik hayatta kullandıkları giyim-kuşam, döşeme, sergi ve mutfak eşyaları arasında belirgin bir ayrıma rastlanmamıştır. Bu da uzun süre bir arada yaşayan farklı unsurların, sosyo-kültürel bakımdan önemli ölçüde kaynaştıklarını göstermektedir.

---

¹⁰³⁰ Yalman, *Cenup'ta Türkmen Oymakları*, s. 177.

SONUÇ

Kilikya havalisinin en eski yerleşim yeri olan Tarsus'un ne zaman ve kim tarafından kurulduğu tam olarak tespit edilememektedir. Şehrin stratejik açıdan önemli bir yerde bulunması sebebiyle burası tarih boyunca birçok devletin eline geçmiştir. Bu sebeple Tarsus defalarca tahribata maruz kalmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehir altı defa yıkıma uğramış ve yedinci kez tekrar mamur hale getirilmiştir.

Tarsus, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra sancak statüsü ile taşra teşkilatındaki yerini almıştır. Önce Haleb beylerbeyliğine, Kıbrıs fethedildikten sonra da adada tesis edilen bu yeni eyalete bağlanmıştır. XVIII. asırdan itibaren de Adana Eyaleti'ne dâhil edilmiştir. 1833'ten 1840'a kadar ise Mısırlı İbrahim Paşa'nın idaresi altında kalmıştır. 1840'ta Çukurova bölgesinin tekrar Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte Tarsus yine Adana'ya bağlı bir sancak olma konumunu sürdürmüştür.

1864'te vilâyet sistemine geçiş denemeleri başladı. Cevdet Paşa öncülüğünde 1866'dan itibaren Haleb Vilâyeti teşkil edilince Tarsus, bu vilâyete bağlı Adana Sancağı'na tâbi bir kaza statüsüne getirildi. 1870'ten itibaren Adana vilâyet merkezi olunca Tarsus, yine bu vilâyetin merkez sancağına bağlı bir kaza statüsünü muhafaza etmiştir. 1852'ye kadar Tarsus'a bağlı ve birkaç hânedan ibaret bir köy olan Mersin aynı yıl nahiye, 1864'te kaza ve 1888'de de sancak merkezi olmuştur. Böylece Tarsus, Adana Vilâyeti'ne tâbi Mersin Sancağı'nın bir kazası durumuna gelmiştir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Rusya ile yapılan savaşlardan sonra Kırım, Kafkasya ve Balkanlardaki hâkimiyetini önemli ölçüde kaybetmiştir. Bundan sonra söz konusu coğrafyada yaşayan Müslümanlar, çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Bu nedenle Kırım savaşından sonra Kırım ve Kafkasya'da, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rumeli'de ve 1897 Osmanlı-Yunan harbinden sonra Girit'te yaşayan Müslümanlar kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. Bu dönemde gelen muhâcirlerin bir kısmı da Tarsus'a yerleştirilmiştir. Aynı zamanda iş bulma, yaşam kalitesini yükseltme ve kıtlık gibi nedenlerle başta Kapadokya olmak üzere birçok bölgeden Tarsus'a hem Müslüman, hem de gayrimüslim göçü olmuştur. Böylece daha önce şehrin Türk ve Ermenilerden

meydana gelen nüfusu bu dönemde dinî ve etnik bakımdan oldukça zengin bir dinamizme kavuşmuştur.

Araştırılan dönemde Tarsus nüfusunun yaklaşık olarak % 95'ini Müslümanlar, % 5'ini de gayrimüslimler oluşturmuştur. Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı mahalle veya köyde bir arada yaşamaktaydılar. Farklı unsurlar arasında sosyal hayatın hemen her alanında sık ve yakın ilişkiler yaşanmıştır. Bununla birlikte yörede zaman zaman çıkar ilişkileri ve bazen de şiddet olayları vuku bulmuştur. Bu tür hadiselerinin failleri daha ziyade bölgeye sonradan gelen yabancı ülke konsoloslarıdır. Müslümanlar ezici bir üstünlüğe sahip olmalarına rağmen gayrimüslimler, onlardan daha iyi bir hayat sürdürmüşlerdir. Nitekim incelenen terekelerde kişi başına düşen ortalama tereke miktarı, gayrimüslimlerde daha yüksektir. Yine borç alış-verişlerinin neredeyse tamamında alacaklı olan taraf gayrimüslimdir.

Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlerin de kendilerine tanınan din ve vicdan özgürlüğü kapsamında Tarsus'ta vakıf müesseseleri kurmalarına müsaade edilmiş, harabe durumdakilerin tamirine izin verilmiş ve hatta ihtiyaç halinde yenileri dahi inşa edilebilmiştir. Yine çocuklarını kendi dinî öğretileri ile geleneklerine göre yetiştirebilme imkânına sahip olmuşlardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta gündelik hayatta da gayrimüslimlere yönelik herhangi bir kısıtlama olmamıştır. Hem kendi aralarındaki problemlerde, hem de Müslümanlarla olan ihtilafli konularda kadı mahkemesine müracaat ederek çözüm aramışlardır. Kendi aralarında ortaklıklar kurabildikleri gibi Müslümanlarla da ortak iş yapabilmişler, onlarla aynı esnaf teşkilatı içinde faaliyetlerini sürdürmüşler, hatta bazen lonca reisi de olmuşlardır. Kanunlara bağlı kalmak kaydıyla her türlü üretim ve ticarete herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır.

Sonuç olarak bu araştırma ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı mahalle veya köyde bir arada yaşadıkları, farklı unsurlar arasında komşuluk ilişkilerinden, borç alıp-vermeye, ortak şirket kurmaktan şahit gösterme ve vekil tayin etmeye kadar sosyal hayatın her alanında sık ve yakın ilişkiler geliştirildiği ortaya çıkmıştır. Her ne kadar zaman zaman olumsuz hadiseler yaşansa da bunların çeşitli çıkar ilişkilerine dayanan münferit olaylar olduğu ve birlikte yaşamayı temelden sarsacak herhangi bir ciddi probleme yol açmadığı görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

Tarsus Şer'ıye Sicilleri:

Defter Numarası: 294, 295, 297, 298, 299, 304, 309, 319, 322, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 335, 347, 348, 349, 352, 353, 387, 406.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Tapu Tahrir Defterleri: 69, 221, 229, 450, 969, 998, 1067.

Mühimme Defterlei: 1, 2, 3, 6, 10, 12, 26, 28, 31, 34, 36, 52, 56, 63, 69, 71.

Kilise Defteri: 7.

Cevdet Tasnifi:

Cevdet Evkâf, nu. 8329, 24935.

Cevdet Dâhiliye, nu. 6095, 10147.

İbnülemin Tasnifi:

İbnülemin Evkâf, nu. 15, 968.

İbnülemin Dâhiliye, nu. 62.

Kâmil Kepeci Tasnifi:

KK, Tahvil Kalemi, Mükerrer, nu. 523.

Diğer Tasnifler:

Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi, nu. 1572.

İrâde-Hâriciye, nu. 10262.

İ.MVL, nu. 14310, 237.

Y-PRK-DH, nu. 3/39.

Y. PRK. EŞA, nu. 22.

Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi:

TSMA, D. 9772.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi:

TKGM, KKA, Tapu 134.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi:

Defter Numarası 582/1, 594, 600.

Sâlnâmeler:

Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb: 1285, 1286.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana: 1294, 1299, 1308, 1309, 1312, 1318, 1320.

Düstur:

Düstur, I. Tertip, c. I, Matbaa-i Amire, 1289.

DİĞER KAYNAKLAR

Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, KBY, Ankara 2001.

Açıkses, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 935-947.

Adıyeke, Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana*, Sota & YTY, Ankara 2001, ss. 77-95.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986.

_____, *Tezâkir*, 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.

Ahmed Lütî Efendi, *Vak'anivîs Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, I-XV, c. XII, TTK, Ankara 1989, I-VIII, c. II-III, TETTV, İstanbul 1999.

Ahmet Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, Matbaa-i Ebu'z-Ziya, c. IV, Kostantiniyye 1327-1330.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, Dersaadet 1306.

Akbal, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, XV/60, TTK, Ankara 1951, ss. 617-628.

Akbıyık, Yaşar, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 777-793.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, I-II, c. II, İstanbul 1974.

- Akgündüz, Ahmed, *Şer'îye Sicilleri*, I-II, c. I, TDAV, İstanbul 1988.
- _____, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I-IX, c. III, İstanbul 1991.
- Akgündüz, Ahmed-Baş, Yaşar-Tekin, Rahmi-Kaşıkçı, Osman, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshâb-ı Kehf*, TTSO, İstanbul 1993.
- Akman, Mehmet, “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri” *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, haz. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, ss. 231-242.
- _____, “Kilise: Fıkıh”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, ss. 16-18.
- Aktan, Hamza, “İslâm Aile Hukuku”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAKY, I-III, c. II, Ankara 1992, ss. 396-433.
- [Altınay], Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989.
- _____, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 2000.
- Altundağ, Şinasi, “İbrahim Paşa”, *İA*, I-XIII, c. V/II, MEB, İstanbul 1968, ss. 900-906.
- _____, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK, Ankara 1988.
- Andıç, Fuat-Andıç, Süphan, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Anhengger, Robert., “Martolos”, *İA*, c. VII, MEB, İstanbul 1993, ss. 341-344.
- Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Ali Bey, İstanbul 1332.
- Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, c. I, TTK, Ankara 1990.
- Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, TDVY, Ankara 1995.
- Aydın, M. Akif, “Aile” *DİA*, c. II, İstanbul 1989, ss. 196-200.
- _____, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, I-II, c. I, IRCICA, İstanbul 1994, ss. 373-438.

- Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1979.
- Bala, Mirza, “Kırım”, *İA*, I-XIII, c. VI, MEB, İstanbul 1977, ss. 756-762.
- Barcadurmuş, Şevket, *Bursa Şer‘iye Sicillerindeki Hicri 1117-1121 Tarih ve B 189/412 Nolu Defterin İslâm Hukuku Açısından Tahlili*, UÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1989.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *VD*, sy. II, Ankara 1942, ss. 279-386.
- _____, “Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri, Balkan Memleketlerinin Millî Kurtuluş Mücadeleleri ve Toprak Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. IV, Temmuz 1944, ss. 455-554.
- _____, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul 1953, ss. 1-26.
- _____, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. III, sy. 5-6, TTK, Ankara 1968, (1966).
- _____, “Çiftlik”, *İA*, I-XIII, c. III, MEB, İstanbul 1977, ss. 392-397.
- _____, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- Barlas, Cafer, *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.
- Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997.
- Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri*, TKAE, Ankara 1966.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988.
- Bayrak, M. Orhan, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul 1992.
- Baysun, M. Cavid, “Cem”, *İA*, I-XIII, c. III, MEB, İstanbul 1977, ss. 69-81.

- Bedevî, Vergi H., “A Survey of the Cyprus Sher‘i Court Registers”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, TKAE, Ankara 1971, ss. 149-157.
- Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhü'l-Büldân*, Beyrut 1987.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul 2002.
- Beşirli, Mehmet, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni Ekonomik Yapılarının Bir Mukayesesi: Tokat Örneği”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. II, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 517-531.
- Bilgili, Ali Sinan, “Osmanlı'ya Karşı Bir Türkmen Boyu Tarsus Varsakları”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, I-XII, c. IV, YTY, Ankara 1999, ss. 170-179.
- _____, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, c. V-VI, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1969-1970.
- Bing, J. D., “Tarsus: A Forgotten Colony of Lindos”, *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 30, no. 2, The University of Chicago Pres, (Apr., 1971), pp. 99-109.
- Bostancı, Ahmet, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001.
- Bosworth, C. Edmund, “The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbâsid Times”, *Oriens*, vol. 33, (1992), pp. 268-286.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996.
- Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.
- Cahen, Cl. “Zimme”, *İA*, I-XIII, c. XIII, MEB, İstanbul 1986, ss. 566-571.
- Craa De Vaux, B., “Dâniyâl”, *İA*, I-XIII, c. III, MEB, İstanbul 1977, ss. 479.
- Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, SÜHFY, Konya 1988.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, I-II, c. I, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.

- _____, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, c. I, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989.
- Cohen, Amnon, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni, TETTV, İstanbul 2003.
- Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972.
- Crawford, Robert W., William of Tyre and the Maronites”, *Speculum*, vol. 30, no. 2, Medieval Academy of America, (Apr., 1955), pp. 222-228.
- Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie*, c. II, Paris 1892.
- Çabuk, Vahid, “Yörükler”, *İA*, I-XIII, c. XIII, MEB, İstanbul 1986, ss. 430-435.
- Çadircı, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, c. XXXIV, sy. 135, TTK, Ankara 1970, ss. 409-420.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991.
- Çelik, Kemal, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK, Ankara 1999.
- Çerkez, Murat, “Tarsus Kubat Paşa Medresesi”, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, ss. 32-46.
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara 1999.
- _____, “Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, I-XII, c. IV, YTY, Ankara 1999, ss. 270-276.
- Çevikel, Nuri, “Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, I-XII, c. IV, YTY, Ankara 1999, ss. 277-286.
- Çiçek, Kemal, “Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi”, *Pax Ottomana*, Sota & YTY, Ankara 2001, ss. 31-49.
- Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukunda Boşanma Yetkisi*, Etüt Yayınları, Samsun 1999.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-VI, c. II-IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971-1972.
- Darkot, Besim, “Adana”, *İA*, I-XIII, c. I, MEB, İstanbul 1965, ss. 127-129.

- _____, “Mersin”, *İA*, I-XIII, c. VII, MEB, İstanbul 1972, ss. 769-772.
- _____, “Tarsus”, *İA*, I-XIII, c. XII, MEB, İstanbul 1974, ss. 18-24.
- Demirci, Süleyman, “Hoşgörü Toplumunda Birlikte Yaşamak: Osmanlı Toplumunda Gayrimüslim Ermeni Vatandaşları ve Hukuk: Kayseri Örneği”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. IV, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 315-325.
- Demirel, Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Bellekten*, LIV/211, TTK, Ankara 1991, ss. 945-961.
- Demirel, Ö.-Tuş, M.-Gürbüz, A., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I-III, c. II, BAAKY, Ankara 1992, 703- 755.
- _____, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I-III, c. I, BAAKY, Ankara 1992, I, 97-161.
- Deny, J., “Sancak”, *İA*, I-XIII, c. X, MEB, İstanbul 1967, ss. 186-189.
- Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992.
- Doğu’da Kahve ve Kahvehaneler*, ed. Héléne Desmet-Grégoire François Georgeon, çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan, YKY, İstanbul 1999.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1995.
- Dumont, Paul, “1865 Tarihinde Güney Doğu Anadolu’nun İslâhı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, çev. Bahattin Yediyıldız, sy. 10-11, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, ss. 369-394.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.
- Eliaçık, Muhittin, “Ermeni Asıllı Şair Arifi ve Şiirlerinde İslâmî Görüşler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. III, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 259-269.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşı’nda Adana Cephesi*, Ankara 1996.

- Ercan, Yavuz, "Balkan Türkleri ve Bulgarlar", *Belleten*, c. LIV/209, TTK, Ankara 1990, ss. 297-308.
- _____, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Erpolat, Mehmet Salih, "H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yeralan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. III, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 49-65.
- Ersan, Mehmed, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 603-615.
- Erten, Hayri, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)", *SÜİFD*, sy. 8, Konya 1998, ss. 327-343.
- _____, *Konya Şer'iyeye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Ankara 2001.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, c. IX, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.
- _____, sad. Zuhûri Danışman, I-XV, c. XIII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971.
- _____, haz. Orhan Şaik Gökyay-Yücel Dağlı, I-VI, I. Kitap, YKY, İstanbul 1996.
- Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, sy. 1-2, İstanbul 1963, ss. 3-80.
- Faroqhi, Suraiya, "The Peasant of Saideli in the Late Sixteenth Century", *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, London 1986, pp. 215-250.
- _____, "Tarsus And The Tahrir", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XIII, İstanbul 1993, ss. 75-89.

- _____, "Crisis and Change, 1590-1699", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Edited by H. İnalcık with D. Quataert, Cambridge University Press, New York 1994, ss. 413-636.
- _____, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, TETTV, İstanbul 2002.
- _____, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Otoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, vol. no. 3, Cambridge University Pres, Nov. 1980, pp. 231-244.
- Goldman, Hetty, "Preliminary Expedition to Cilicia, 1934, and Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1935", *American Journal of Archaeology*, vol. 39, no. 4, Archaeological Institute of America, Oct.-Dec., 1935, pp. 526-549.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Belleten*, X/40, TTK, Ekim 1946, ss. 641-703.
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952.
- _____, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1957.
- _____, "Nâhiye", *İA*, I-XIII, c. IX, MEB, İstanbul 1964, ss. 37-39.
- Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, sy. 32, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1979, ss. 331-348.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 633-638.
- Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Gümüşçü, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK, Ankara 2001.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Yakın Şark II Anadolu*, TTK, Ankara 1987.
- _____, *Yakın Şark III, Suriye ve Filistin*, TTK, Ankara 1987.

- _____, *Yakın Şark IV, I. Bölüm, Perslerden Romalılara Kadar*, TTK, Ankara 1987.
- Gürani, Fehime Yeşim, *Tarsus Evlerinin İç Mekan Organizasyonunda 1800-1998 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişimlerin Analizi*, ÇÜFBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 1999.
- Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1985.
- Gregory, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-II, c. I-II, TTK, Ankara 1945-1950.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998.
- _____, *Hıristiyanlık*, İSAM, İstanbul 2006.
- Hadîdî, *Tevârih-i Al-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*, sy. 27, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, ss. 1-20.
- _____, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 1998.
- Halifeoğlu, Meral, *Tarsus Amerikan Koleji'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri*, FÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1405-1985.
- _____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, c. I, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Hammaş, Necdet, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*, c. XXXVII, Ankara 1997, ss. 175-190.
- Hammer (Baron Joseph Von Hammer Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, I-X, c. IX, çev. B. Sıtkı Baykal, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Harman, Ömer Faruk, "Dânyâl", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, ss. 480-481.
- Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, TETTV, İstanbul 1998.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998.

- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 1975.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, I-II, c. II, İstanbul 1280.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İÜEFY, İstanbul 1970.
- Hütteroth, W. D., *Ländliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren*, Im Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität Göttingen, Göttingen 1968.
- Işıltan, Fikret, "Me'mûn", *İA*, I-XIII, c. VII, MEB, İstanbul 1988, ss. 693-700.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, yay. Şerafeddin Turan, TTK, Ankara 1991.
- _____, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, haz. Ahmed Uğur, Ankara 1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, c. II, IV, VI, Beyrut 1965.
- İnalcık, Halil, "Adaletnameler", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. II, sy. 3-4, TTK, Ankara 1967, ss. 49-142.
- _____, "Kırım Hanlığı", *İA*, I-XIII, c. VI, MEB, İstanbul 1977, ss. 746-756.
- _____, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, TTK, Ankara 1987.
- _____, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. Yılı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992.
- _____, "Mahkeme", *İA*, I-XIII, c. VII, MEB, İstanbul 1993, ss. 149-151.
- _____, "Osmanlı'da Raiyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, ss. 31-65.
- _____, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 203-258.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara 1999.
- İpşirli, Mehmed, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, I-II, c. I, IRCICA, İstanbul 1994, ss. 139-279.

- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi I, 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. Haşım Koç-Gülçin Koç-İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Jennings, Ronald. C., “Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. VII, no: I, Cambridge University Pres, (Jan., 1976), pp. 21-57.
- _____, “Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orinet*, vol. XXI/3, (1978), pp. 225-293.
- _____, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York and London 1993.
- _____, “Divorce in the Ottoman Sharia Court of Ceyprus, 1580-1640”, *Studia Islamica*, no. 78, (1993), pp. 155-167.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, I-V, c. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Kâmil, Ekrem, “Hicrî Onuncu-Miladî On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arap Seyyahlarından Gazzî-Mekkî Seyâhatnâmesi”, *Tarih Semineri Dergisi*, I/2, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, ss. 2-90.
- Kara, Hamdi, “Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları*, sy. I, c. I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Şubat 1989, ss. 115-121.
- Kara, Mustafa, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Karaca, Taha Niyazi, “Osmanlı Toplumunda Yaşama Sanatına Bir Örnek: Yozgat’ta Türk ve Ermeniler Arasında Toplumsal Etkileşim ve Dayanışma Örnekleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Ocak 2007, ss. 413-424.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu ’nda ilk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, c. V, VII-VIII, TTK, Ankara 1977-1983.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I-III, c. I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

- Karataş, Ali İhsan, “Folklor Araştırmalarının Önemli Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler”, *Bursa Halk Kültürü, I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, I-II, c. II, Bursa 2002, ss. 691-709.
- _____, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa’da Gayrimüslimler*, UÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı”, *UÜİFD*, 2006, XV/2, 231-264.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Aile Bireylerinin Korunması (Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 36, Şubat-Nisan 2008, ss. 133-151.
- Karataş, Ali İhsan-Çetin, Osman, “Marriages Of Non-Muslims In A Muslim Community, A Case Study of 18th Century Bursa in the Ottoman State According to the Shari‘ah Records”, *The Islamic Quarterly*, Third Quarter 1427/2007, vol. 51, Issue 3, pp. 215-235.
- Karpat, Kemal H., “Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration To Dobruca And The Founding Of Mecidiye , 1856-1878”, *International Journal Of Turkish Studies*, Winter 1984-1985, vol. 3, No 1, 1-25.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, TETTV, İstanbul 2003.
- Karpuz, Emine, “Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri”, *Türkler*, I- XX, c. XII, YTY, Ankara 2002, ss. 425-432.
- Katlı, Tomris, “Tarsus Yöresinde Çarşaf ve Peşkir Uçlarına Yapılan Bağlamalar ve Özellikleri”, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne I. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, ss. 254-262.
- Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul 1145.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktol, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

- Kılıç, Orhan, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Osmanlı*, I-XII, ed. Güler Eren, c. VI, YTY, Ankara 1999, ss. 89-110.
- Kılıçoğlu, Safa-Aras, Nezihe-Devrim, Hakkı, *Meydan Larousse*, “Maruniler”, İstanbul 1988, I-XII, C. VIII, ss. 419.
- Kınal, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK, Ankara 1991.
- Kitab-ı Mukaddes, Ahd-i Atık ve Ahd-i Cedîd, Dâniyâl Bölümü*, İstanbul 1885,
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970.
- Koçi Bey Risalesi*, sad. Zuhuri Danışman, Ankara 1985.
- Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *VD*, sy VII, İstanbul 1968, ss. 53-73.
- Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Kunter, H. Baki, “Tarsus’taki Türkistan Zâviyelerinin Vakfiyeleri”, *VD*, sy. VI, İstanbul 1965, ss. 31-50.
- Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, haz. Suat Yıldırım, İstanbul 1998.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, AÜDTCFY, Ankara 1970.
- Kurt, Abdurrahman, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, I-III, c. II, BAAKY, Ankara 1992, ss. 548-567.
- _____, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998.
- Kurt, Yılmaz, “Ramazanoğulları Beyliği”, *Türkler*, I-XX, c. VI, YTY, Ankara 2002, ss. 816-823.

- Küçük, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, I-XII, c. IV, YTY, Ankara 1999, ss. 208-216.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, YTY, Ankara 1999, ss. 329-341.
- Lammens, H., “Suriye”, *İA*, I-XIII, c. XI, MEB, İstanbul 1979, ss. 51-66.
- Leeuwen, Richard van, “The Maronites in Mount Lebanon and the Mediterranean World”, *Kolokyum, 19. yy. ’da Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, ss. 34-37.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, I-III, c. II, III, İstanbul 1326.
- Makdisi, Ussama, “After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Otoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 4, Cambridge University Pres, (Nov., 2002), pp. 601-617.
- Maydaer, Saadet, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre)”, *UÜİFD*, 2007, 16/1, ss. 299-320.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ, Neşri Tarihi*, yay. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen, TTK, I-II, c. II, Ankara 1995.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, yay. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, I-VI, c. III, TETTV, İstanbul 1996.
- Mercan, İsmail Hakkı, “Şer’iye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, v. II, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 409-425.
- Mevlâna Şibli, *Asr-ı Saadet (İslam Tarihi)*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-V, c. IV, İstanbul 1974.
- Miller, William, *The Ottoman Empire And Its Successors, 1801-1927*, Cambridge University Pres, London 1927.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK, Ankara 1990.
- Ocak, A. Yaşar, “Zâviyeler (Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”, *VD*, sy. XII, Ankara 1978, ss. 247-269.

- Ocak, A. Yaşar-Farûkî, S., “Zâviye”, *İA*, I-XIII, c. XIII, MEB, İstanbul 1986, ss. 468-476.
- Oğuz, İbrahim, *Tarsus Şer‘iyye Sicillerine Göre Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü*, MTSO, Mersin 2006.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, ss. 265-270.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1699)*, İstanbul 1963.
- _____, “Balkan Türklerinin Durumu”, *Türk Kültürü*, sy. 21, TKAE, Ankara 1964, ss. 49-60.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.
- _____, “Kadı”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, ss. 69-73.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995.
- Öz, Hikmet, *Tarsus Tarihi*, İstanbul 1991.
- _____, *Bilinmeyen Tarsus*, TTK, Ankara 1998.
- Özbağı, Tevhide, “Tarsus’ta Bulunabilen Geleneksel Gümüş Takılar Üzerine”, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, ss. 182-191.
- Özcan, Besim, “1855 Bursa Depreminde Mağduriyetleri Giderilen Gayrimüslimlerin Şükran İfadeleri”, *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 719-725.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986.
- _____, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-ekonomik Yapısı (1771-1810)”, *Belleten*, LIV/211, TTK, Ankara 1991, ss. 993-1049.
- Özel, Ahmet, “Gayrimüslim”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, ss. 418-427.
- Özgüç, Tahsin, “Gözlükule Kazıları”, *Belleten*, XI/42, TTK, Ankara 1947, ss. 364-367.

- Öztürk, Levent, “Kilise: İslâm Tarihi”, *DİA* c. XXVI, Ankara 2002, ss. 14-16.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, TETTV, İstanbul 1999.
- Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayınları İstanbul 2002.
- Panzac, Daniel, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Serap Yılmaz, c. IV, İzmir 1989, ss. 179-192.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, c. I, MEB, İstanbul 1971.
- Pinson, Mark, “Russian Policy And The Emigration Of The Crimean Tatars To The Otoman Empire, (1854-1862)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. II-III, İÜEF, İstanbul 1974, ss. 101-114.
- Ramsay, William Mitchell, *Tarsus (Aziz Pavlus’un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, TTK, Ankara 2000.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, I-III, c. II, TTK, Ankara 1992.
- Russell, Josiah C. “Late Medieval Balkan And Assia Minor Population”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. III, (1960), pp. 265-274.
- Sahîh-i Sünen-i İbn-i Mâce*, Kitâbü’n-Nikâh, I-II, c. I, Riad t.siz.
- Sades, Halil, *Osmanlı Ordusu Savaşları, Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar*, İstanbul 1946.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı), 1885 (1301)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, I-IV, c. I-IV, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I-IV, c. IV, TTK, Ankara 1996.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002.
- Sauvaget, J., “Haleb”, *İA*, I-XIII, c. V/I, MEB, İstanbul 1977, ss. 117-122.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 1997.
- _____, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Ermeni Nüfus ve Cemaatler Arası İlişkiler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. I, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss.115-142.

- Selânikli Tevfik, *Mir'at-ı Vuku'at-ı Harbiye*, İstanbul 1313-1315.
- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara 1983.
- _____, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 1988.
- Sevim, Ali-Meriç, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.
- Sevim, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, TTK, Ankara 2001.
- Sezer, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy, 38, Mart-Nisan 2001, ss. 948-960.
- Shaw, Stantford J., "Otoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, c. I, İstanbul 1980, ss. 191-205.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanûnnâmesi*, haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları*, TTK, Ankara 1965.
- Soysaldı, Aysen, "Tarsus Çevre Köy ve Yaylalarından Kilim ve Çuval Örnekleri", *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne I. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, ss. 213-242.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. Adnan Pekman, kitap: XIV. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.
- Sümer, Faruk, "Ramazanoğulları", *İA*, I-XIII, c. IX, MEB, İstanbul 1964, ss. 612-620.
- _____, "Kayı", *İA*, I-XIII, c. VI, MEB, İstanbul 1977, ss. 459-462.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler)*, TDAV, İstanbul 1999.
- Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu, I-X, c.V, Karaman Yayınları, İstanbul 1983.
- Şahin, İlhan, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, sy. 32, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1979, ss. 905-935.
- _____, "Anadolu'da Oğuzlar", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, ss. 55-83.

- _____, “Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dâir Bâzi Mülâhazalar”, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, ss. 115-127.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lam*, I-VI, c. IV-VI, İstanbul 1311-1316.
- _____, *Kâmûs-ı Türkî*, c. I-II, İstanbul 1989.
- Şentürk, Hüdayi, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK, Ankara 1992.
- Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri (Belgeler-Documents)*, I-II, c. I-II, Ankara 1968-1970.
- Şimşirgil, Ahmed, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, MÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, I- XX, c. XIV, Ankara 2002, ss. 173-180.
- Tanrıverdi, Hülya Güley, *Tarsus'ta Türk İslam Mimarisi*, EÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.
- Tarsus'un 1981 Yılı Ekonomik Raporu*, haz. TTSO.
- T. H., “Yayla”, *İA*, I-XIII, c. XIII, İstanbul 1986, ss. 360-361.
- Tekin, Rahmi-Baş, Yaşar, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, OSAV, İstanbul 2003.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu”, *Tarih Dergisi*, XI/15, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1960, ss. 83-94.
- _____, “II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi”, *Belleten*, c. XXXI, sy. 121-124, TTK, Ankara 1967, ss. 345-373.
- _____, “Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûklu Münasebetleri”, *Tarih Dergisi*, sy. 30, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, ss. 73-98.
- _____, “Karamanlılar”, *İA*, I-XIII, c. VI, MEB, İstanbul 1977, ss. 316-330.
- Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, I-III, c. II-III, Ankara 2002.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.

- Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Bellekten*, TTK, Ankara 1947, XI/42, ss. 197-221.
- _____, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Bellekten*, XII/45, TTK, Ankara 1948, ss. 17-171.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1971.
- Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Metis Yayınları, İstanbul 1990.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Tutar, Adem, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Mersin Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler”, *FÜİFD*, IX/II, Elazığ 2004, ss. 23-35.
- Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997.
- Türkoğlu, Arzum, “Tarsus ve Çevre Köylerinden Bazı Halı Örnekleri”, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne I. Tarsus Sempozyumu*, 25-26 Aralık 1998, ss. 243-253.
- Türk Ansiklopedisi*, “Çerkezler”, I-XXXIII, c. XI, MEB, Ankara 1963, ss. 462-466.
- _____, “Mârûnîler”, I-XXXIII, MEB, c. XXIII, Ankara 1976, ss. 315.
- Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2001.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, I-III, c. III, TTK, Ankara 1966.
- Uras, Esad, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1970.
- _____, “Livâ”, *İA*, I-XIII, c. VII, MEB, İstanbul 1972, ss. 63.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988.
- Ünal, Mehmed Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1528-1566)*, TTK, Ankara 1989.
- _____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999.
- Ünver, A. Süheyil “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, *Türk Etnografya Dergisi*, sy. V, TTK, Ankara 1963, ss. 39-84.
- Varlık, Mustafa Çetin, “Kütahya’nın Şehzâde Sancağı Olarak İdaresi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. V, İstanbul 1990, ss. 315-324.
- Walker, Hanry H., *A Dictionary of Religion and Ethics*, ed. Shailer Mathews-Gerald Birney Smith, U.S.A., 1921, pp. 272.
- Weigel, Gustave, “Maronites”, *Encyclopedia Britannica*, I-XXIII, vol. XIV, U.S.A., 1970, pp. 921-922.
- Yâkût el-Hamevî er-Rûmi el-Bağdâdi, *Mu’cemü’l-Büldân*, I-V, c. IV, Beyrut 1957.
- Yalman (Yalgın), Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, haz. Sabahat Emir, I-II, c. I, Ankara 2000.
- Yanılmaz, Betül G., *Tarsus Sungurlar Evi*, İTÜFBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2000.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985.
- Yediyıldız, M. Asım, *Şer’iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Yeğen, Erdoğan, “XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Girit Olayları ve Osmanlı-Yunan ve Büyük Devletlerin İlişkileri”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, ss. 278-295.
- Yenişehirlioğlu, Filiz- Müderrisoğlu, Fatih- Alp, Suat, *Mersin Evleri*, Ankara 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsiler”, *DİA*, c. I, Ankara 1988, ss. 31-48.
- _____, “Avâsım”, *DİA*, I-XXX, c. IV, İstanbul 1991, ss. 111-112.
- Yıldız, M. Cengiz, “Türk Kültür Tarihinde Kahve ve Kahvehane”, *Türkler*, I- XX, c. X, YTY, Ankara 2002, ss. 635-639.

- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Ermeniye”, *İA*, I-XIII, c. IV, MEB, İstanbul 1964, ss. 317-326.
- Yınanç, Rafet, “Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, ss. 67-74.
- Yorulmaz, Şerife, “Doğu Akdeniz’de Bir Cemaat Serüvenü: Liman Kenti Olma Sürecinde Mersin’de Gelişen Mârûnî Taifesi”, *Kolokyum, Tarih İçinde Mersin Kolokyum ve Sergisi II*, Mersin 2005, ss. 68-95.
- Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, I-XI, c. I, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, ss. 7-181.
- _____, “İçel”, I-XI, c. V, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, ss. 3617-3764.
- Ze’evi, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, TETTV, İstanbul 2000.
- Zetterstéen, K. V., “Hârûnürreşid”, *İA*, I-XIII, c. V/I, MEB, İstanbul 1977, 304-305.
- Zeydan, Abdü’l-Kerim, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, çev. Hasan Güleç, *DEÜİFD*, sy. VIII, İzmir 1994, ss. 431-440.
- Zoroğlu, Levent, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Kemal Matbaası, Adana 1995.

Medîne-i Tarsus mahallâtından Zimmiyân Mahallesi mütemekkinlerinden Göçeroğulları Mihail ve Serkis veled-i Mardiros veled-i Vanisi (?) nâm karındaşların kâffe-i emvâl ve eşya ve emlaklar beyenlerinde müşâ‘ ve müşterek iken merkûm Serkis fevt oldukda verâseti zevcesi Marya veled-i Vanisi (?) ve sulb-i kebîr oğulları Kirkor ve Kevork ve sulb-i sağîr oğulları Vanisi (?) ve Mıgırdıç ve sulbiye-i kebîre kızları Şade ve Altun ve sulbiye-i sağîre kızları Hâtûn ve Aksaya münhasıra olduğu lede’ş-şer‘ zâhir oldukdan sonra sağîr Vanisi (?) ve Mıgırdıç ve sağîre Hâtûn ve Aksaya’nın ‘ammîleri ve tesviye-i umûrlarına kibe’l-i şer‘den mensûb vasîleri merhûm Mihail’in bi’l-vesâye ve bi’l-asâle ve mersûm Kirkor ve Kevork ve Şade ve Altun taleb ve iltimâslarıyla kâffe-i emvâlları tahrîr olunmağın defteridir ki ber-vech-i âtî zikr u beyân olunur, tahrîran fi’l-yevmi’l-hâdî ve’l-işrîn min şehr-i Recebi’l-mürecceb sene tis’in ve sittîne ve mieteyn ve elf.

Yastık, yorgan, döşek, müsta‘mel kilim, seccâde, büyük keçe, müsta‘mel harar çift, çuval çift, şam‘dan ma‘a fiske, anbar, kazgan, evânî-i nühâs-ı sâire, su güğümü, mâili çanak, fener, gümüş zarf, bakır zarf filcanı, sâir takımla kebir fânûs, sağîr küb, kebir küb, ..., müsta‘mel sandalye, yeşil bağ çeresi, duhân, kara takım tüfenk, duhân tablası, sandık, köhne şişe nargile, siyah şişe, geyik postu, müsta‘mel el peşkiri, müsta‘mel salma, burgul Külek, tahin, tobra, köhne kürk ve cebe, ..., tarlanmış çırçır topu, tuz, ..., mahalle-i mezkûrda dört bâb fevkânî ve iki sofa ve köşk ma‘a tevâbi‘ ve’l-levâhık, çilli hinta, şaîr, birerlik sisam, Câmî‘u’n-Nûr Mahallesi’nde bir bâb huğ, ve elli araba mikdarı daş, helvacı tesdi, Küçük Minâre kurbunda dükkân, dükkân-ı mezkûrda helvacı kazganı, dükkân-ı mezkûrda sâkin Çerçi Ayvazoğlu’nda sermâye, ma‘sara çulu, ma‘sara-yı mezkûrda şerik yağı, bezir, ..., ma‘sarada bârgîr, ma‘sarada şa‘îr, ma‘sarada hasıl, ma‘sarada .... bâzergân dükkânında mevcûd sermâye, ‘Alî Efendi Karyesi’nde çiftlik damı, müsta‘mel çift, kazma, saban ve boyunduruk ve labut, ..., öküz, erkek camus, inek, kısarak ve tay, dişi merkeb, ... araba, nakd, karye-i mezbûrda ekilmiş hinta, ekilmiş şa‘îr, Kalburcu Karyesi’nde öküz, saban demiri, ekilmiş hinta, şa‘îr muhtara, yörükde dişi davar, Sarı Kavak’da hinta, arpa, burçak Külek, tecemmülhâne (?), Namrun Yaylağı’nda vâki‘ bağ ve kebîr çardak ve sofa ve sâir saplı tas, kazgan, leğen, küp, helke. Yekûn: 49.785 kuruş.

EK 2-Tarsus'taki Meryem Ana Kilisesi'nin Tamiri İçin Verilen İzin Belgesinin Bir

Sureti¹⁰³²

مرامد الكرام عمدة الكبرياء الفخري ذي القدر والاعزاز المحترم سجدت عنده الملائكة
 العليم برامد كرامدن طوسر سجا قاقمقاسي احمد منير باش ذيدا قبله وقوة
 المحققه طوسر سجا ومفتي ذيد علمها ومضاراك مانلي والا قان اعضاي محاسي
 زيد قدرهم توقيع رقعها بونم وصل اوليجي معلوم اولاكه طوسر قضائت كانه ارمني
 ملتة مخصوص مريم انا كلباسي ديمطلم معروف برب كلبا مرور زمان ايلم حركه ليرفند
 لمودا وتوز ايلي وعرضا اون التي وقد ااون يدي ذراع اوله رق تغير وانثا
 ساعده سني م ارزان قلمني اهليسي ط فندت نياز واسترحم اولنديغي سنا
 وتوابعي اعني بطر بقيا نه سي ط فندت با تقريرا استدعا اولنه وكطباي نه برك اولوه
 تغير وانثا ساعده سني ملكا انه م ارزان قلنه رق امرها يون نه هانم
 سوح وصدور ايلكه اولفام مقتضاي منفي اوزنه رخصتي حاوي ديوان
 هيا بوندن ابنا امر جليل القدرم اصدار اولندي سيز كه قاقمقاسي وناثا منفي
 و ستر مومي ايلهميز معلوم كن اولرقم كلباسي م فر بوزك بر سوال محر تعبير
 وانثا سنده كذير حضرت صابكي ومحمدية مجذوب اولديغي و بر سناي محر
 طول وعرض وقدي ذراع اكي هفت اصلا سني نجاوز ايدوبه علاوه اون جنبي
 محل خارجت اوليجب كند وصول سنا او ترغي خالره با لاده بيان اولرغي وعده
 طول اوتوز ايلي وعرضا اون التي وقد ااون برك ذراع اولق اوزنه قمع وانثا
 هيا ب ط فندت مواظبه و صانفت ايلر ماسي و بوندن طه لا ياكتمه سيرا قجه و بر جالر ايلكه
 خصوص سنده دقت و خلد فندت توقي و مجانبت ايلهميز نوبه بيله سيز علاقت سنا
 اعقاد قلم سيز تحير افني اولن سنده ذي الحجة الشريفه سنم سبع وسبعه و مائتا و نصف

Mîr-i ümerâi'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fihâm zevi'l-kadri ve'l-ihtirâm el-
 muhtassu bi-mezîdi 'inâyeti'l-meliki'l-'allâm mîr-i ümerâ-i kirâmdan Tarsus Sancağı
 kâim-makâmı Ahmed Münîr Paşa -zîde ikbâlühü- ve kıdvetü'l-'ulemâi'l-muhakkikîn
 Tarsus Nâibi ve Müftîsî -zîde 'ilmühümâ- mefâhiru'l-emâsil ve'l-akrân a'zâ-yı meclis
 -zîde kadruhüm- tevki-'i refî-'i hümâyunum vâsil olıcak ma'lûm ola ki Tarsus
 Kazâsı'nda kâin Ermeni milletine mahsûs Meryem Ana Kilisesi demekle ma'rûf bir bâb
 kilise mürûr-i zamân ile harâb olduğundan tûlen otuz iki ve 'arzan on altı ve kadden on
 yedi zirâ' olarak ta'mîr ve inşâsına müsâ'ade-i seniyyem erzân kılınmasını ahâlîsi

¹⁰³² TŞS, 298, 47/86.

tarafından niyâz ve istirhâm olunduğu İstanbul ve tevâbi'i Ermeni Patrikhanesi tarafından bâ-takrîr istid'â olunmuş ve kilise-i mezbûrun ol vechle ta'mîr ve inşâsına müsâ'ade-i seniyye-i mülûkânem erzân kılınarak emr-i hümâyun-ı şâhânem sunûh ve sudûr eylemiş olmağla muktezâ-yı münîfi üzre ruhsatı hâvî Divân-ı Hümâyûnumdan iş bu emr-i celîlü'l-kadrim ısdâr olundu siz ki kâim-makâm ve nâib ve müftî ve sâir mûmâ-ileyhimsiz ma'lûmunuz oldukda kilise-i mezbûrun ber-minvâl-i muharrer ta'mîr ve inşâsında kimesneye mazarrat-ı sahîhası ve mahallince mahzûru olmadığı ve ber-minvâl-ı muharrer tûl u 'arz u kadd zirâ'ları hey'et-i asliyesince tecâvüz edip de 'ilâve olunacak mahall hâricden olmayıp kendü havlusundan olduğu halde bâlâda beyân olduğu vecihle tûlen otuz iki ve 'arzan on altı ve kadden on yedi zirâ' olmak üzre ta'mîr ve inşâsına hiçbir taraftan müdahâle ve mûmâna'at etdirilmemesi ve bundan dolayı kimesneye bir akçe ve bir habbe aldırılması husûslarına dikkat ve hilâfından tevakkî' ve mücânebet eyleyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfeme i'timad kılasız, tahrîran fî evâil-i şehri-i Zilhicce-i Şerîfe sene seb'a ve seb'îne ve mieteyn ve elf.

yedi diğeri beş yaşlarında sulbî oğulları Bedros ve Manok ve mütevellide biri dört yaşında diğeri iki aylık sulbiye-i sağîre kızları Mariyem ve Aksabet nâm sağîrûnlar müvekkilem mezbûrenin hacr u terbiyesinde olup onların nafakalarını dahi vermemekte olduğundan mâ-‘adâ müvekkilem mezbûrenin haliyyâtından altmış aded çarklı (?) rebî‘a ve iki aded ‘Osmânlı lirasından bir çift küpe ve on aded cedîd gâzî ve iki aded kapaklı tencere ve iki tava ve iki lenger ve iki sahan ve iki kat yatak ve dört minder ve bir müsta‘mel kilim ve bir müsta‘mel seccâde pembe ve yünden memlû on yasdıklarını dahi vermediğinden gerek müvekkilem mezbûre ile çocuklarının kadr-i ma‘rûf nafakalarını ve gerek haliyyât ve eşyâ-yı mezkûrları aynen ve kıymeten merkûm Bogos’dan bi’l-vekâle taleb ederim deyu da‘vâ (boş bırakılmış) merkûm Makineci Bogos cevâbında ben ve müvekkile-i mezbûre Hıristiyân bulunduğumuzdan mahkeme-i şer‘i-şerîfde muhâkeme olmak her ne kadar a‘lâ ve güzel ise de mahkeme-i şer‘iyede muhâkeme olmayacağım ve mezbûre fi‘l-i zinâda bulunduğundan dinimizce boşdur ve bu mâdde rûhânîmize râci‘ bir mes‘eledir buraca benim işim yoktur ve çocukları yedi mâhdan beri yanımda infâk etmekteyim lâkin çocukları bundan yirmi günü mütecâviz müvekkile-i mezbûrenin dayısı Kantarcı ‘Ivak nâm kimesne Kundakçı Ahmed ve oğlu Hasan ve Saraf oğlu Hambarsom ve Hacı Karaca oğlu Artin ve Tütüncü Matyus ve sâir huzurlarında cebren alıp anaları müvekkile-i mezbûreye teslim eyledi evlâdlarımın her vakt nafakalarını vermeye mecburum ve mezbûrenin taleb olunan nafakası benden boş olduğu cihetle lâzım gelmeyecektir ve iddi‘â olunan nühâslar on sekiz parça olup bunları dahi mezbûre tamamen ahz eyledi ve iddiâ olunan rebî‘a kırk aded olup bunu da ben emânet verdiğimden hâl-i müzâyakamızda harc u sarf eyledim ve iki aded ‘Osmânlı altınından denilen iki küpe iki aded Fransız yarımı olup bunu dahi emânet verdiğimden ber-vech-i muharrer sarf eyledim ve mezkûr gâzîler yoktur bir minder ve bir döşek ve iki yorgan ve iki yasdık dahi merkûm ‘Ivak’a teslim edildi ve bir köhne seccâde ile birer çaputdan yasdıklar mevcûddur ve bir kilim yoktur deyu takrîr eder ve merkûm Bogos Efendi tekrar cevâbında müdde‘â-‘aleyh Bogos’un ben Protestan milletindenim mahkeme-i şer‘iyede muhâkeme olmam deyu vak‘ eylemesi gayr-i câizdir çünkü zevcesi mezbûre Ermeni milletinden olup tarafeyn tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyeden olduklarından ve müvekkilem mahkeme-i şer‘i-şerîfe mürâca‘at ettiğinden için işin burada rû‘yet olunması ve def‘inin reddiyle tarafeyn Hıristiyân olup mensûb

buldukları millet-i rûhânîlerine hâvâlesi icâb edecek bir ciheti olduğu takdirde mahkeme kendü vazîfesini bilir. Çocukları idâre bahsine gelince yanında üç çocukları bulunduğu vaktde aç bıraktığı ve demir ile darb eylemesine tâkat ve tahammül edemediklerinden vâlidelerinin yanına gelmişlerdir ve el-yevm vâlideleri yanında bulduklarından iddi'â-yı sâbıkam ile müvekkilem Hâtûn'un ve çocukların nafakalarını bi'l-vekâle talep ederim ve bir de müvekkilem mezbûrenin malı olup nezdinde bulunan haliyyâtdan taht-ı ikrârında bulunan kırk aded rebî'a ve iki liradan küpe Fransız yarımı olduğunu ikrâr ediyor ve eşyâlardan bazılarını ikrâr ve bazılarını münkir bulunduğundan mecelle-i ahkâm-ı 'adliyenin mâdde-i münîfesi mûcebiyle ikrârıyla ilzâm olunur deyu muharrer bulunduğundan ve inkârında olunan haliyyâtdan ve gerek eşyâ için isbâta hâzırım îcâb-ı şer'îsinin icrâsı ve müvekkilem 'aleyhinde dermiyân eylediği fi'l-i zinâ büsbütün vâhi ve bî- .... ve iftirâdan ibaretdir ve Hıristiyânları ... tahkîk etmek câiz olmadığını ilâveten 'arz ederim.

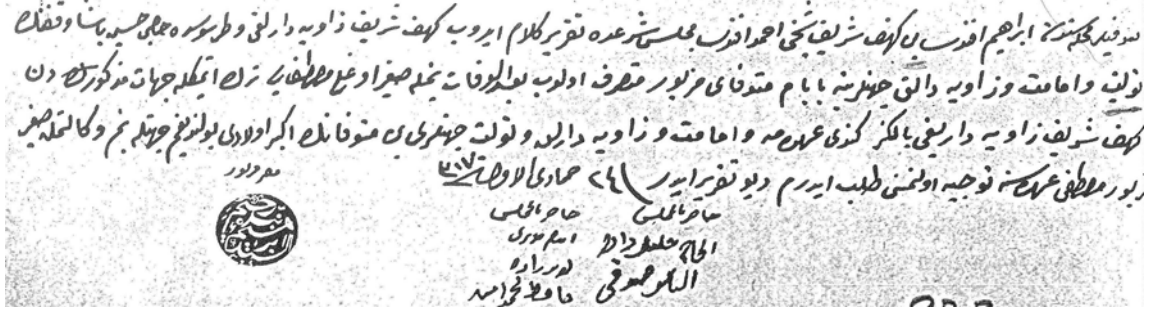
Merkûm Bogos tekrar cevâbında müdde'îye karım benden nafaka ve eşyâ iddi'â ediyormuş ben karı boşamışım dinimizin âyini üzre bunun suâl cevâbı rûhânîmizin re'yine âiddir ikinci bu irs (?) değildir bu 'adliyeye bir keyfiyettir beni oradan da'vâ etsün ben burada imzâ etmem ben bu yerde muhâkeme olmayacağım.

Müdde'â 'aleyh merkûm Makineci Bogos ifâdât-ı muharrerâtı mûcibi ben burada muhâkeme olmam deyu imzâdan istinkâf eylediği iş bu mahalle şerh ve temhîr kılındı.

EK 4-Tarsus'ta Bulunan Ashâb-ı Kef Mağarası'nın Görevlileri Hakkında Bir

Belge¹⁰³⁴

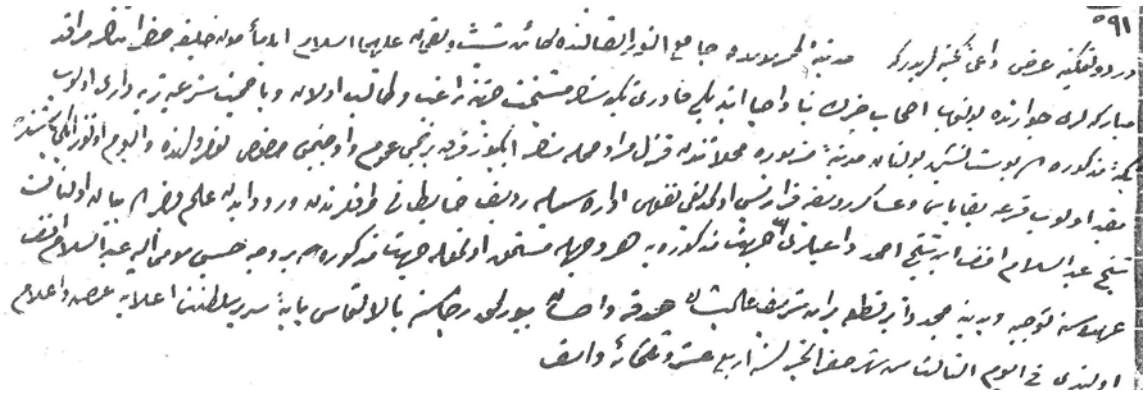
Sofular Mahallesi'nden İbrahim Efendi b. Kehf-i Şerîf Şeyhi Ahmed Efendi meclis-i şer'ide takrîr-i kelâm edip Kehf-i Şerîf zâviye-dârlığı ve Tarsus'da Hacı Hüseyin Paşa vakfının tevliyet ve imâmet ve zâviye-dârlık cihetlerine babam müteveffâ-yı mezbûr mutasarrıf olup ba'de'l-vefât benimle sağîr oğlu Mustafâ'yı terk etmekle cihât-ı mezkûrdan Kehf-i Şerîf zâviye-dârlığı yalnız kendi uhdeme ve imâmet ve zâviye-dârlık ve tevliyet cihetleri ben müteveffânın ekber evlâdı bulunduğum cihetle benim vekâletimle sağîr-i mezbûr Mustafâ uhdesine tevcîh olunmasını talep ederim deyu takrîr eder. (24 Cemâzi-yel-evvel 1307)

¹⁰³⁴ TŞS, 319, 109/322.

dahi vekâlet-i merkûmeyi kabûl ve hidmet-i lâzîmesini kemâ yenbeği edâya ta‘ahhüd şûd. (25 Rebî-ül-âhır 1306)

EK 6-Tarsus'ta Bulunan Hz. Şit ve Lokman ile Halife Me'mun'un Merkadleriyle İlgili Bir Belge¹⁰³⁶

Der-i devlet-mekîne ‘arz-ı dâ‘î-kemîneleridir ki medîne-i Tarsus‘da Câmi‘u‘n-Nûr ittisâlinde kâin Şit¹⁰³⁷ ve Lokman ‘aleyhime’s-selâm ile Me‘mûn Halîfe hazerâtının merâkîd-i mübârekeleri civârında bulunup ashâb-ı hayrın binâ ve ihyâ ettiği Kâdirî tekkesinin meşîhat cihetine râgıb u tâlib olan ve bâ-huccet-i şer‘iye türbedârı olup tekke-i mezkûrede post-nişîn bulunan medîne-i mezbûre mahallâtından Kızıl Murâd Mahallesi‘nin iki yüz kırk birinci ‘umûm ve üçüncü husûs numarasında ve el-yevm otuz iki yaşında mukayyed olup kur‘a bakâyâsı ve ‘asâkir-i redîfe firârîsi olmadığı nüfûs idâresiyle redîf zâbitânı taraflarından vürûd eden ‘ilm-i haberde beyân olunan Şeyh ‘Abdüsselâm Efendi ibn Şeyh Ahmed dâ‘îleri cihet-i mezkûreye her vecihle müstehak olmağla cihet-i mezkûre ber-vech-i hasbî mûmâ-ileyh ‘Abdüsselâm Efendi ‘uhdesine tevcîh ve yedine müceddeden bir kıt‘a berât-ı şerîf-i ‘âlî-şân sadaka ve ihsân buyrulmak ricâsına bi‘l-iltimâs pâye-i serîr-i saltanat-ı a‘lâya ‘arz u i‘lâm olundu, fi‘l-yevmi’s-sâlis min şehr-i Saferi‘l-Hayr sene erba‘a ‘aşere ve selâse mie ve elf.

¹⁰³⁶ TSS, 335, 211/591.
¹⁰³⁷ Metinde Şis olarak geçmektedir.

EK 7-Mersin'deki Yabancı Devlet Konsoloslarının Faaliyetlerine Dair Bir Belge¹⁰³⁸

داخلی نظارت حلیله سنه یازمایدنجره صورتیسه

نومبر
۵۶

اولوز قنده سنه مقدم هیچ اقصین حازا الحویب عادری بلوی حالته بولسا مرسیه اسکله بیخوبه بریارلامه استقبال کتفا ابده دور بیان
اجانب بره اکیس کلدرک اولوز مرکز تجارت اتحاد ایتمک ایدی بوجا بایک ده اکثری روم طاقه سنه اولوب عن اصل تبقه صحیحه
دولت علیه ده اولدندی حالده کتبه بدیه بونابلیک سوسی بره رک نصله وقبله بود عاری اظه حکومتو و نصیحه اید برملک موقوفه
اولدندی حکمده لویج نفوذ اچوب طرف دقتیزی بود و دهر بری بر دولتت ضمیمه نهر قوناقولمه مانورینی ده احتمال بقصد اجموع عمل منکوره ده
اولددره بای قوناقولمه موجود درک بونادنه بعضی ده اکیس دولت قوناقولمه صفتی حاز اولوب بوما شوقا عدد ریزی خالصه
ایست عمل منکوره اهتمتی اولد تقدیر ابده بوسینور لک اولد قاضی لکله ایتم کریمه رک نفس مرسیه غایب قیل المقصود اولون
اهل اصلیه کتبه بدیه عیون در دیات صحیح اید توتز بای استنار اولتیز اولوز دیوزده ایدی بوز دیکله دهک زیاده غایب خصمه
فاصله جدیدی زار نوبه ایتمک اید اولدنه که عسر لری نازلاری غایب، چوز بای اید الحویب کندی نامدن مکمل نیلر درک مانر
فاصله لر فبجیر حفظله وجود کتبه درک اجموع مرسیه غایب شریه و لیسیم برقه حاله قویان بونابه معموره داماکه مشهوره نهر

سنه ساری لقب بولید خا جسد نه کلوب اولد برکنه اجانب و غربا نهر مالیه
برده معروضه مرسیه اسکله ایلم مقدمه لری ایصالیه ایلم بلوی حالته بولتینجه اولدو ناهجه مدیری بای بولتینجه لویج
فقط معموری و سکنی ارتخیز طریقی قاضی لک تحت اولد سنه اولدو ندره مرسیه ناهجه مدیری لقب دهدها حکمده معموریه
داهین زیاده شیخ حیدر لک بچی صفتی ترقه لقبه تحویل بولور ایلمه مرسینک اصل بلوی برطتم قاضی لکله ده حاله دره و سازه
اولد بای کتبه بدیه ساز اهلا اید کاملا خا جسد کلیمر ملا مختلفه در عبارت اولوب بوندرک اجمعه قاضی لکله ایش با اولددره
کرک موقع منکورک کتبه اصلیه سنه درک قراضه مختلفه و حال مجاوره اهالیته تریجا میده استیلا اید اجمید درجه نوبه ده
کتبه تروت و سامان ایش کلاری کی اهرز بر تقییم بر صفتی رسیده اجاز اید کلانده اولد اهر بری عادتا بر حکومت تشکیل
ایدرجه سنه ساده دلایه عومده کلاری بایدر مع اچوب صوم صرد ایلم کتبا اید مقصد قواصد خد شکار ایش تخم ایلم حکومت
مخبره صفتی حالته بالا استفاده کندی میوندن نه چهر کلری انفاذ ایتمک دینه دکلی کتبه لری اوقواصد دایطی
قوناقولمه لری حلیله ایدوب جیس و ضرب و تادیبه ایش مرسیه
حکمه قاضی لکله کتبه بدیه شیخ کتبه بدیه ایدوب ایدوب اگر چه تشکیلات منکوره ده حکمه اولد قاضی لکله
ایست بوجال انفاذ ایتن ناه تشکیلات جدیده عدلیه قدره ایدوب ایدوب اگر چه تشکیلات منکوره ده حکمه اولد قاضی لکله
علنا تجارت دولتی حیات ایدوز اولد ایدوز بونادینجه سنه دره بری شوطوا نقیصه رانه ایدهر کتبه بدیه حلیله مرسیه

1038 Y-PRK-DH, nu. 3/39.

حکومت کوزی بیدریسه اولدیفنده (دشمن دولت علیه دله هرکیمه بر دغولری اولوب ده محاکمه مراجعت ایستد ایستد لاکر
 انده ده حقه قرانه قدرده فونلوسدک بالکد نامی بیه خلص نجهده کفایت اید - اولدی که موصل اولد توتنا تراته اولده باقیم
 حتی بوند مرسته مقبولوب، الازده که اولر علیه ده مصرح بولمیشی درجهام عامور بنددی ده مرسته مختصر ایلمه مصالح جابیده
 مرسته قی قیلمدی جابیده بر نزل ایتمه که طوغریه ده طوغریه ایلمه اولان مرجهش اعتقاد دعی الاکر دالیدرضی بوجورتم قبول ایتمدی انظار
 اجابتده خصما قیضا صانک همایه هجی قدر جیتی اولوب ایلمه سیرده بیه نزدیکه دلفله کولیمه نادرده
 ایضا حاتم بسوطده حبابه اولر جیض جیض مرسته قیضا صانک کیلنده صکره رضی حکومته محایه تواجیبهرک (نا برفقونیی تیبیل
 کرابه مرسته اولدیفنده اهلا اصابه دشمن دولت علیه اولر زینیه طلیم دلفله باری حاله قیضا صانک ایتمه بوجورده اجازتکای
 ظهور اولان برده خصم موضعیه مثال اولمه اولر ده عمل ایدیم سولیمه . حال و شاندی حاتم کنار بیانه اولان اجانب
 موصلیه ده عمل سقری اولوب مرسته جابیده زوت و سامانه حالک اولوب بالضره روسیه فونلوسن ده امر ازایک
 موسوسد بقوری ضرر و خورید نیک حواله باشلیغنه بولورده اولایه ده کند و سیده جیغی زوتنه حالک اولدقده صکره
 موصلیه ده حقیقتده آیریلر ده کندی باشنه اخذ اعطایه دلفلیکله دهها صکره لری ایستایکی املاک و اراضی بید ایدرک
 زاعیلمه باشلیغنه بولور اولر الکترده و تاریخ عیالده بر باری ماه مقدم باجیقا روسیه فونلوسن قیضا صانک ایتمه تریب
 نفوز ایلمه موسوسانده لبقار دولولوس دولته سیده بیانه - هار توفیضی بهایه جیغی تریب مرسته قیضا صانک بولورده دلفله
 حدودی امانده مبالغه ایلمی ارضیه بر جیغی تریب مدیری لقیه ایدوب زاعیه باناسه فقط مذکور جیغی تریب
 برقیض امداد جلب واکانه و برقراری بده جیغی تریب مدیری لقیه ایدوب ارضی مذکورده ایلمه بولورده لاسنه لجه کونسند روسیه اولدیفنده خارج
 بید ایدوب خانه خلقک الازده که ارضی بده کوز دایوب ارضی مذکورده ایلمه بولورده لاسنه لجه کونسند روسیه اولدیفنده خارج
 ولایتده اوج ریحور قدر طومر جلب ایدوب ایستد اسلام اهلا معجاده نه لکیدی و فرمندی ایچنه صابور مشر
 اهلا مرفوعه ایلمه کاملاً اسلام اولوب عیالنده طومرک شکی بید کور مسه اولدقارنده لاسنه یا نکلر لجه ایدوب طومر لری
 کندی نار لکرده سوروب جیغی تریب موسوسانده لک امدادی و جیغی تریب مسایندی کولوب کاه جزئی نقدی الازده صابور لری
 کاه ضرب و جرح ایلمه بر طومرک طامانده حیسب ایدوب لاسنه عیالده اهلا خطاونه مرفوعه ایلمه فونلوسن بکده درجه نایبده
 الازده که ارضیه اهلا ملامه و جوب بلایله الحقه عیالده ایلمه بولورده لاسنه عیالده اهلا خطاونه مرفوعه ایلمه فونلوسن بکده درجه نایبده
 اولر که کارای جیغی تریب جوبه کیمه بریشی دیر لکر ایلمه بولورده لاسنه عیالده اهلا خطاونه مرفوعه ایلمه فونلوسن بکده درجه نایبده
 حیسب ایدوب لاسنه عیالده اهلا خطاونه مرفوعه ایلمه فونلوسن بکده درجه نایبده

دو بوندی قاج کوه جس ایدہ لم ، دیہ واقع اولادہ سوان غربہ جواباً ، پنج مرادم اندہ مجازات ، بندہ دکلمہ بردہا بقا محاکفت
ایضا مدعویہ کنسین طمانند بر مقدر بناؤ علیہ بدلیں لیکہ کوه جس ایدہ الکفا ، لسنون ، دیمہ اولادہ درجہ کوبولور بفر صوبہ
دوقضہ ایسیہ کہ بود قضا مؤسسه بقیہ دقتہ دقوع لوجہ شراب ہولندہ
ایستہ موہایہ اندونہ شونا سی ایسی جفلمکہ طوبیلا دینی حرانک بوسللو تجارتات دلفہ باقیہ لکنز اولوبنی کچہ خزینہ
ارطندہ اعترافیدہ سنہ نظرات ، اجلاوزرہ ولایت دفراری سعادت توفیری اذفا حفزری مجلس ادارہ ولایت اعضاندہ
سعادتو عبدالقادر افغان ایدہ راکمہ لفلکہ بعزبتہ ایستہ کاندہ لوبی اولوزرندہ لولناہ منگور جفلمک ، اکتہ کچہ ایلیہ جفلمک
مدیری موسیطراس کند یازی ناچہ مدیری طہ ایدہ ب ، بوبر یاز مدیر افندی ایدہ رک کند یازی افغانکافہ ایسیہ و کمال سستی
ایلیہ ، لوبکوبولور بزغ طموز لرم ایلیشور لرم بزدہ اندونہ بزنی ایسینک شکی طموز طمانندہ موجودہ برجم طموز سستی
سلامت مضابطہ ایستہ لرم ایسری سزہ باغلا لیم ، دیمہ دیزلار افغان حفزری دہ ضربہ مدیر دکلمہ بوا ایستہ
تحقیقہ دہ کاکم ، حیوی دبرو کتیمہ ددھا ایدودہ کوبولور اوکلانہ جیفوب جفلمک ، امدی طموز لری ضربندہ حالہ بردہ
بر سنہ لک معلول سعیدی اولادہ محمدان محمدانک دہ اوج کوندہ بری طموز طمانندہ قیانت قدرتی کمال سوز دکنہ ایدہ حکایہ
ایستہ کلاری لوبچورد حد دہ بزنی دہ اوج صورت اولور دہ اوج کوندہ بری طموز طمانندہ قیانت قدرتی کمال سوز دکنہ ایدہ حکایہ
دوجوردھاری ایستہ ایلکہ اوقطہ ، امان سزہ تکلیف ایستہ کیمی قونلوس بک ایستہ زبرا صدکہ بزنی فنا ایدہ ، دیکہ
منا دموئی ایضا حقیقہ وقت ایکن اولادہ شود قضا مؤسسه بقیہ دقتہ دقوع لوجہ شراب ہولندہ
رض دیکہ محاکمہ بیستہ لوانتظقی وضعی عروس معادنی وکیلی بر قاج ضبط ایدہ منگور جفلمک کوندہ لسی ایدہ دہ جفلمک خلیقی
بوندی جفلمک ایستہ بیلہ تقریبہ بموجب اصلاح ایدہ قاتولاد کوندہ اندونہ کیری جفلمک دنگار لویہ بیایدی با ایدہ مجبور
اولوبہ مؤخر لایوبہ اعجاز محمد لیکلہ کوندہ بیلہ قوت رضی بالله نبیہ دولت علیہ دہ مللا مختلفہ مذکورہ دہ اولادہ طموز
کیمیہ طولوبہ مرکز لویہ کتور مکہ طموز طمانندہ مجوسی اولادہ مجوسی فور ناراضہ موضوعہ اولور دہ جفلمک کنسی اولان فرانسزی
نگراسی ایدہ مرینہ فرار ایدہ جفلمک صبی موہایہ اندونہ دفرانہ قونلوس ایجا ایستہ کہ بود دعوی شکی کاندہ بیستہ لوادہ
در دستہ رویتدہ ایستہ شود قضا مؤسسه بقیہ دقتہ دقوع لوجہ شراب ہولندہ
دولت ایدہ ایستہ نذر در ایلی اولور اولورہ مرینہ لولوبہ قضا قضای مطلقاً تخفیف ایدہ جفلمک نہ تیرہ
یوقدہ شرف و صوری کوندہ کوندہ تزیایہ ایلمکہ دکلہ اطلہ شکی دفرانہ ایستہ جفلمکہ عاداتا شکی دفرانہ خزنی لسنہ
ایدہ ایدہ مکدہ اولان مرینہ قضی کہ دیر لول سائہ حضرت یاد سالیہ اظہ دہ بچر و طوغری اولوزر سیرودہ رفان ایدہ جکی
دیکہ بکوندہ اولدہ ولایت مرکز بک دہ اولوزر نقل ایدہ جکی ، ایستہ لکدہ شواستعداد رشیدہ محمود اولور بیلہ مدام کہ

اورادہ اجانب جو غالی مادام کہ اورسی اور درہ تونیاو کمانہ جیلد جو شد۔ اہمیت المحترقہ مقصدہ توتی
 و نفوذ لی بر حکومتک و جودی سیاست و مصالحتہ مطلوبہ انجو چکنند۔ انجہ شوالہ خزینہ خلیفہ مصارف زائدہ توتیس اجموعہ
 ذمی جبار اولد می جفتند نہ ولایتہ تحفہ دارہ سندہ اذافہ بر طرف اجاسید توتیس شد۔ فارسیوںک تدارکی دوشو بند رک لفا
 تقدیم قلنا نہ یوصلد کہ کوشر لیکتی و جہد مریدہ قاتلہ تفصیلات حاضرہ سی رضی اذخا حایہ اولیسی حالہ سار لخصہ مختار دن
 اجازت لمانہ تصرفانہ یاوہ الیک سکا یوزہ فرودہ طوق زعفرانہ بلوغ اولیسی بلوغ تفصیلات تکلیف ایجاب ایدہ سبب صیحہ نفس مریدک
 یوقا ریدہ نہ بری سرد و یازاد اید بامہ دلالت نہ حسابہ اولد جفت و جہد بلوغ تفصیلات تکلیف ایجاب ایدہ سبب صیحہ نفس مریدک
 صلیانیمہ اولیسی اہمیت موضعہ و سیاست نہ عبارت اولو ب معارف ایجاب بلوغ تفصیلات تکلیف حاضرہ سادہ ایجابات طبیعیہ موضعہ
 مؤلفہ اولد لخصہ سلفک نہ مریدہ الحاقہ ایجاب بلوغ تفصیلات تکلیف حاضرہ سادہ ایجابات طبیعیہ موضعہ
 لازم ایدہ بورسی وقت رکھونہ تعلیمہ ایدہ سکا بلات صیغہ نہ اہم و لزوم اولدہ مریدہ حکومتک نفویہ سببہ قاتلہ تفصیلات تکلیف
 خوب و چونکہ طریقیہ نفسانہا لیسک کافہ معاملات تجاریہ بری مریدہ ایدہ اولو ب طریقیہ سادہ مریدہ عادی عرب ایدہ ایکی
 بوجہ سببہ کیسی کیکی بری لولی بوجہ سببہ دہا زیادہ فرض ایدہ بکنندہ قضاء مذکورک رضی اذایہ الحاقہ صورتیہ امر
 تکلیف محکمہ مرتبہ تعلیمی سیاستہ ~~تحتیقا~~ ایدہ ولادہ فرض ایدہ بکنندہ قضاء مذکورک رضی اذایہ الحاقہ صورتیہ امر
 سنہ لزوم بری اورادہ اخافہ ایدہ بر بر سوال مرودہ ایلک کلیتہ سادہ سببہ بری بلوغ تفصیلات تکلیف حاضرہ سادہ ایجابات طبیعیہ موضعہ
 قاتلہ مدیدہ استحقاق ایدہ کلانہ بلوغ تفصیلات تکلیف حاضرہ سادہ ایجابات طبیعیہ موضعہ
 بر ذات اولکازہ اجید متعلقہ مرودہ سببہ برک امر اولدہ قاتلہ تفصیلات تکلیف حاضرہ سادہ ایجابات طبیعیہ موضعہ
 اولدہ فائدہ غائبہ اولو بوجہ باجائیک عفوہ مفر و اتمتہ بچوندہ ایسی ذاتہ علمہ و توجہ انیکہ جبارت ایدم اولکس
 بور دو وقتہ تفصیلات مفصلا ایوم در سادہ بولناہ حالہ مصلحتہ قاتلہ تفصیلات تکلیف حاضرہ سادہ ایجابات طبیعیہ موضعہ
 سادہ تو محمد انیس وقتہ بر لیدہ کہ ایکیس درہ مفیدہ بقاقتہ جہانہ مدہ بولنہ نہ حالہ وقتہ لرری مجربہ معلوم کجاندہ
 سایہ احوالیہ جہت ملوکانہ درہ صد غیر استحقاقہ بالذات و لفظہ اولد بولنہ نہ درہ بری مقصد ولایات سادہ
 بولنہ نہ خیالی ذات ایدہ ارغہ دستاویز ایدم درہ ایلک ذات کی باوجود ارادہ امور ملکیہ و دفعہ مقدم مقصد
 عقیقہ رضایہ نادر اضراف ایلک کی جہد مجرد نفویہ نفوذ حکومتہ و تالیسی قواعد عدل و سیاست مقصدہ

می تکیای ارزد اولناہ شومہ فلفہ مجرب الہوال اولادہ موم الہجارہ برینک نصب ولفینہ ماعہہ بولیش دہ محضاً
مصاحت نامہ اولادہ نیاز اوسترہام ایدم باخر امر و فرمانہ ۱۹۰۰ دی لصدہ لے ساہجورے

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne Yazılan Tahrîrât Sûretidir:

Otuz-kırk sene mukaddem hiçbir ehemmiyeti hâiz olmayıp âdî bir köy hâlinde bulunan Mersin İskelesi için bir parlak istikbâl keşf eden dûr-bînân-ı ecânib birer ikişer gelerek orayı merkez-i ticâret ittihâz etmişler idi bu ecânibin de ekseri Rum tâifesi olup 'an-asl tebe'a-i sahîha-i devlet-i 'aliyyeden oldukları halde kendilerine Yunânîlik süsü vererek nasılsa vaktiyle bu iddi'âlarını Adana Hükûmeti'ne de tasdik ettirmeğe muvaffak oldukdan sonra tevsî-i nüfûz için taraf ve takdîrini bularak her biri bir devlet-i fahîmenin konsolosluk me'mûriyetini de istihsâl etmekle el-yevm sâhil-i mezkûrda on dört bâb konsoloshâne mevcûddur ki bunlardan bazıları da ikişer devlet konsolosluğu sıfatını hâiz olup yevmen-fe-yevmen 'adedleri çoğalmaktadır. İşte sâhil-i mezkûrun ehemmiyetini en evvel takdîr eden bu sinyorlar evvelâ fâizcilikle işe girişerek nefsi Mersin'de gayet kalîlü'l-mikdâr olan ahâlî-i asliyeyi kendilerine medyûn ve rivâyât-ı sahîha ile tevâtür bâb-ı iştihâr olduğu üzre yüzde iki yüz ve belki daha ziyâde gâyet fâhiş fâizlerle cümlesini zâr-ı zebûn etmeleriyle ellerindeki 'arsaları tarlaları gâyet ucuz bahâ ile alıp kendi nâmlarına mükemmel binâlar, değirmenler, fabrikalar, bahçeler, çiftlikler vücûda getirmişlerdir ki el-yevm Mersin'i gâyet şîrîn ve dilnîş bir kasaba hâline koyan bu ebniye-i ma'mûre ve emâkin-i meşhûrenin (onda) sekizi hep böyle hâricden gelip orada yerleşen ecânib ve gurebânın mâlîdır.

Ber-vech-i ma'rûz Mersin İskelesi ise mukaddemleri ..... ahâlisi hâlî bir köy hâlinde bulunduğu için orada nâhiye müdîri bile bulundurulmayıp fakat ma'mûriyeti ve sekenesi arttıkça Tarsus kâim-makâmılgının taht-ı idâresinde olmak üzre Mersin'e bir nâhiye müdîri ta'yîn ve daha sonra ma'mûriyet ve ehemmiyeti ziyâdeleşince müdîrlük ikinci sınıf kâim-makâmılgâ tahvîl buyrulmuş ise de Mersin'in asıl yerlisi bir takım kayıkçılardan hammâllardan vesâireden ve orayı şenlendiren sâir ahâlî ise kâmilen

hâricden gelmiş milel-i muhtelifeden ibâret olup bunların içinde fâizcilikle işe başlayarak gerek mevki'-i mezkûrun sekene-i asliyesine ve gerek kurâ-i mülhaka ve mahâll-i mütecâvire ahâlîsine tadrîcen medîd istilâ eden ecnebîler derece-i nihâyede kesb-i servet ü sâ mân etdikleri gibi ahîran birer takrîble birer sıfat-ı resmiye de ihrâz eylediklerinden oraca her biri âdetâ birer hükûmet teşkîl edercesine sade-dilân avâmın gözünü yıldırma için som sırma elbise iktisâ eder müte'addid kavvâslar hizmetkârlar istihdâm ile hükûmet-i mahalliye'nin za'f hâlinden bi'l-istifâde kendi medyûnlarından dahi emirlerini infâz etmeyenlerden diledikleri kimesneleri o kavvâslar vâsıtasıyla konsoloshânelere celb edip habs ü darb ü te'dîb etmek misüllü mu'âmelelere kadar çıkışdıkları halde oranın müdîri ve daha sonra kâim-makâmı kendilerine ..... bile edemezmiş.

İşte bu hâl-i esef-engîz tâ teşkîlât-ı cedîde-i 'adliyye kadar devâm edip eğerçi teşkîlât-ı mezkûreden sonra evvelki kadar böyle 'alenen tecâvüz ve te'addîye cesâret edemez olmuşlar ise de bunlar nice senelerden beri şu etvâr-ı tegallüb-kârâne ile her kesin ve hattâ me'mûrîn-i hükûmetin gözünü yıldırma olduğundan ve tebe'a-i devlet-i 'aliyyeden her kiminle bir da'vâları olup da mahkemeye mürâcaat eylemişler ise ale'l-ekser anda da hak kazandıklarından konsolosların yalnız nâmı bile halkı tehdîde kifâyet eder oldu ki mûmâ-ileyhin şu te'sîrâtı el-an bâkîdir hattâ bunlar Mersin'de mukîm olup ellerindeki evâmîr-i 'aliyyede musarrah bulunduğu vecihle me'mûriyetleri de Mersin'e münhasır iken mesâlih-i câriyede Mersin kâim-makâmılarıyla muhâbereye tenezzül etmeyerek doğrudan doğruya Adana Vilâyeti'ne mürâca'atı i'tiyâd ve 'ale'l-ekser vâfler dahi bu sûreti kabûl etmeleriyle enzâr-ı ecânibde kazâ kâim-makâmının heman hiç kadr-i haysiyeti olmayıp eyyâm-ı resmîyede bile nezdine giden ve onunla görüşen nâdirdir.

İzâhât-ı mebsûtadan müstebân olacağı vecihle Mersin kâim-makâmı'nın teşkîlinden sonra dahi hükûmet-i mahalliye şu ecnebîlerin te'sîr-i nüfûzunu tamâmıyla kesr edememiş olduğundan ahâlî-i asliye ve tebe'a-i devlet-i 'aliyye üzerine zulüm ve te'addîleri hâlâ kısmen devâm ediyor burada ahîran ser-nünâ-yı zuhûr olan bir vak'a-i müessifeyi misâl olmak üzere 'arz edeyim şöyle ki hâl ü şânları hâme-güzâr-ı beyân olan ecânib-i mûmâ-ileyden 'an-asl Sakızlı olup Mersin'de milyonlarca servet ü sâ mânâna mâlik olup bi'l-âhire Rusya konsolosluğunu da ihrâz eden Mösyö Sidirikori

Hıristoforidi(?)’nin hammâlbaşılığında bulunarak o sâyede kendisi de hayli servete mâlik olduktan sonra mûmâ-ileyin hizmetinden ayrılarak kendü başına ahz u i’tâya ve fâizcilikle ve daha sonraları emsâli gibi emlâk ve ‘arâzî peydâ ederek zirâ‘atçılığe başlamakla berâber evvelâ İngiltere ve târih-i ‘arızadan bir iki mâh mukaddem Belçika visi(?) konsolosluklarını istihsâl ile tezyîd-i nüfûz eyleyen Mösyö Andon Likardopolos devletlü mâbeyn(?) sa‘âdetlü Nasûhî Bey Efendi hazerâtından Mersin Kazâsı civârında ve Silifke hudûdu dâhilinde mübâya‘a eylediği arâzide bir çiftlik te’sîs ederek oraya .... gibi bilâd-ı muhtelif ahâlîsinden birtakım adamlar celb ü iskân ve bir Fransızlıyı da çiftlik müdürü ta’yîn edip zirâ‘ata başlamış ve fakat mezkûr çiftlik civârında beş-on hâne halkının ellerindeki ‘arâzîye de göz dikip ‘arâzi-i mezkûreyi ise yok bahâsına almak hevesine düşmüş olduğundan hâric-i vilâyetden üç-dört yüz kadar domuz celb edip sellemehü’s-selâm ahâlî-i mütecâvirenin ekinleri ve harmânları içine salıvermiştir.

Ahâlî-i merkûme ise kâmilen İslâm olup ‘ömürlerinde domuzun şeklini bile görmemiş olduklarından dâimâ ziyânkârlık eden bu domuzları kendi tarlalarından sürüp çıkardıkça Mösyö Andon’un adamları o bî-çâre Müslümanları tutup kâh cezâ-yı nakdî olarak salıverirler kâh darb ü cerh ile berâber domuz damlarında habs ederlermiş ki bundan murâdları ahâlî-i merkûmeyi bîzâr edip ve oradan kaçırıp ellerindeki ‘arâzîyi emsâli misillü ucuz bahâ ile almaktan ‘ibâretdir ahâlî-i mazlûme-i merkûme ise konsolos beyden derece-i nihâyede ürkükleri cihetle ağızlarını açıp da kimseye bir şey diyemezler imiş çünkü çok def‘alar konsolos bey istediği kimseleri hükûmete gönderip habs etdirmeğe de muktedir imiş hattâ rivâyete göre bir kere yine bu bî-çâre köylülerden beş-on adamı tutup hükûmete göndermiş ve hükûmetden de “bunları kaç gün habs edelim” diye vâki‘ olan suâl-i garîbe cevâben “benim murâdım onlara mücâzât etmek değildir bir daha bana muhâlefet etmemeleri için kendimi tanıtdırmaktır binâen-‘aleyh yirmi beş gün habs ile iktifâ olunsun” demiş ve ol vecihle köylüler bi-gayr-i hakkın habs ve tevkîf edilmiş imiş ki bu vak‘a-i müessife yakın vakitte vukû‘ bulmuş garâib-i ahvâldendir.

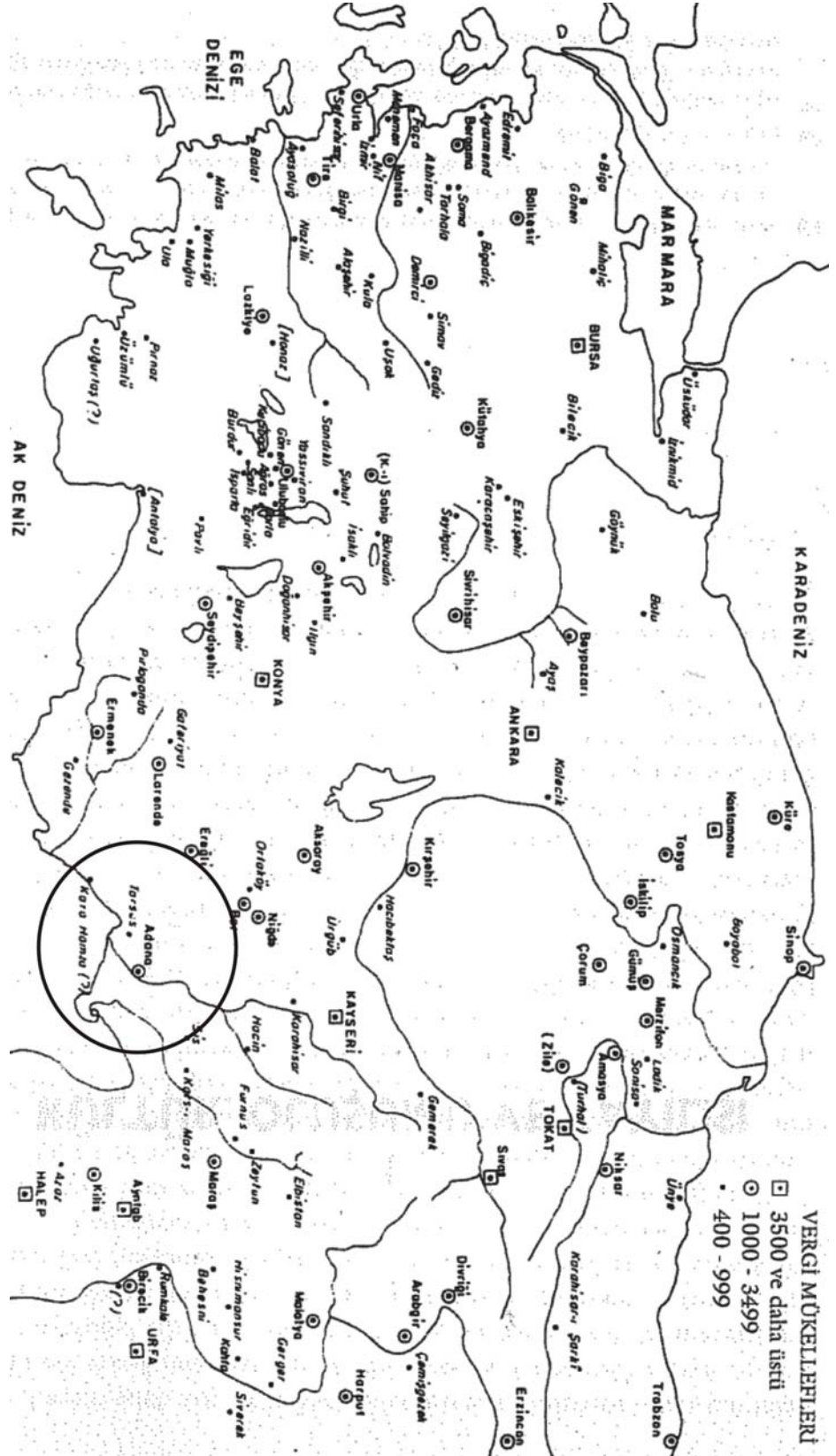
İşte mûmâ-ileyh Andon’un şu te’sîs ettiği çiftlikde topladığı haşerâtın bu misüllü tecâvüzât ve te‘addiyâtı eksiksiz olup hattâ geçen Haziran’ın evâsıtında a‘şâr müzâyedesine nezâret etmek üzere vilâyet defterdârı sa‘âdetlü Hayrî Efendi hazretleri meclis-i idâre-i vilâyet a‘zâsından sa‘âdetlü ‘Abdülkadir Efendi ile birlikde Silifke’ye

‘azîmet etdiklerinden yolu üzerinde bulunan mezkûr çiftlik önünden geçer iken çiftlik müdürü Mösyö Taras (?) kendilerini nâhiye müdürü zannedip “buyurunuz müdür efendi” diyerek kendilerini ikâmetgâhına almış ve kemâl-i serbestî ile “bu köylüler bizim domuzlara ilişıyorlar biz de onlardan birini esîr ederek şimdi domuz damında mahbûsdur bizce bir domuz yedi Müslümana mukâbildir isterseniz esîri size bağışlayalım” demiş Defterdâr Efendi hazretleri de ceberiyet müdürü değilim bu işin tahkîkine de gelmedim cevâbını verip gitmiş ve daha ileride köylüler önlerine çıkıp çiftliğin adamları domuzları harmânlarına saldırarak bir senelik mahsûl-i mesâ‘ileri olan semerâtı mahv etdirdikten başka içlerinden iki erkek ve bir kadını tehlikeli sûretde darb ü cerh etdiklerini ve bu mecrûhlardan birisini de aç susuz olarak üç günden beri domuz damında kapattıklarını kemâl-ı sûz-ı güdâz ile hikâyeye ve mecrûhları irâe eylemişler ve fakat “aman size şikâyet ettiğimizi konsolos bey işitmesin zirâ sonra bizi fenâ eder” demişler müşârun ve mûmâ-ileyhimâ dahi hakîkaten dikkat-engîz olan şu vak‘a-i müellime Silifke muvâsalâtlarında hükûmete ihbâr edip taraf-ı hükûmetden dahi derhâl mahkeme-i bidâyet-i livâ mustantıkı ve müdde‘î-i ‘umûmî mu‘âvini vekîli birkaç zabtiye ile mezkûr çiftliğe gönderilmiş ise de çiftliğin halkı bunları çiftliğin ebniyesine bile takrîb etmeyip silâh ile karşıladıklarından onlar da geri çekilmeğe ve tekrâr livâyâ beyân-ı hâli eylemeğe mecbûr olup muahharan tabur ağası Mehmed Bey’le gönderilen kuvvet dahi yalnız tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyeden milel-i muhtelif-i mezkûreden olan dokuz kimseyi tutup merkez-i livâyâ getürmeğe ve domuz damında mahbûs olan mecrûhu kurtarmağa muvaffak olarak çiftlik kethüdâsı olan Fransızlı Taras (?) ise Mersin’e firâr ile çiftliğin sahibi mûmâ-ileyh Andon’a ve Fransız konsolosuna ilticâ etmiştir ki bu da‘vâ şimdi mahkeme-i bidâyet-i livâda derdest-i rüyettir işde şu vak‘a-i müessife dahi Mersin’deki konsolosların ne dereceye kadar tevsî-‘i nüfûz etmiş olduklarına delâlet eylediğinden ne kadar dirâyetli olursa olsun Mersin’de bulunacak kazâ kâim-makâmını mutlakâ istihfâf edeceklerinde şübhe yokdur binâen-‘aleyh şeref ve ma‘mûriyeti günden güne tezâyüd etmekte ve hele Adana şimendiferinin inşâsından sonra ‘âdetâ şimendifer hızı nisbetinde ilerlemekde olan Mersin Kasaba’sı ki demiryolu sâye-i hazret-i pâdişâhîde Adana’dan içeriye doğru uzanırsa bîrûna rekâbet edeceği ve belki bir gün ol vilâyet merkezinin de oraya nakl eyleyeceği bî-iştibâhdır şu isti‘dâd-ı terakkîden mahrûm olsa bile böyle mâdâm ki orada ecânib çoğalmış mâdâm ki orası on

dört konsoloshâne açılacak kadar ehemmiyet almıştır kâim-makâmlık makâmında kuvvetli ve nüfûzlu bir hükûmetin vücûdu siyâseten ve maslahaten mutlaku'l-vucûb hukmündedir ancak şu aralık hazine-i celîleye mesârif-i zâide kapusu açmak dahi câiz olamayacağından yine vilâyet tahkîkâtı dâiresinde ufak bir tasarruf icrâsıyla lüzûmu kadar karşılık tedârîki düşünülerek leffen takdîm kılınan pusulada gösterildiği vecihle Mersin kâim-makâmlığının tahkîkât-ı hâzırası dahi dâhil-i hesâb olduğu halde sâir ba'zı ma'âşlardan icrâ kılınan tasarrufların yekünü elli bin sekiz yüz kırk dokuz kuruşa bâliğ olmuş ve bu karşılıkla Mersin'de bir mutasarrıflık teşkîli hayr-ı imkânda bulunmuşdur yukarıdan beri serd ü îrâd edilen delâilden müstebân olacağı vechle bu mutasarrıflığın teşkîlini îcab eden esbâb-ı sahîha nefsi Mersin'in hâsıl etmiş olduğu ehemmiyet-i mevki'îye ve siyâsiyeden 'ibâret olup ma'a-mâ-fih İçil Sancağı'nın teşkîlât-ı hâzırası da icâbât-ı tabî'yye-i mevki'îyyeye muvâfık olmadığından Silifke'nin Mersin'e ilhâk ve İçil mutasarrıflık merkezinin Anamur'a ve yahud Ermenek'e nakli gibi ba'zı tebdîlât icrâsı da bayağı lâzım ise de burasını vakt-i merhûna ta'lîk ile şimdilik cümleden ehem ve elzem olan Mersin hükûmetinin takviyesi için kâim-makâmlığın mutasarrıflığa tahvîli ve çünkü Tarsus Kazâsı ahâlîsinin kâffe-i mu'âmelât-ı ticâriyeleri Mersin ile olup Tarsus'dan Mersin'e 'âdî araba ile iki buçuk sâ'atde gidildiği gibi demiryolu bu mesâfeyi daha ziyâde kasr etdiğinden kazâ-i mezkûrun dahi oraya ilhâkı sûretiyle emri teşkîlin mümkün mertebe ta'cîli siyâseten ..... vâcib ve lâzımdır ancak Mersin'deki konsoloslar ki her biri yirmi otuz ve daha ziyâde senelerden beri orada ikâmet ediyorlar ber-minval-i ma'rûz ilk gelişlerinde nâhiye müdürlerini küçük görmüş oldukları gibi sonraları kâim-makâmları da istihfâf eylediklerinden bu mutasarrıflığın teşkîlinde dahi ilk gelecek mutasarrıf haysiyet-i hükûmeti tamâmıyla muhâfazaya şinâs bir zât olmazsa ecnebîler mutasarrıflığı da mühimsemeyerek emri idâre kâim-makâmlıktan farksız bir hâle münkalib ve şu tesbîtden maksûd-ı aslî olan fâide gâib olur bu cihetle Bâb-ı 'âlî'nin 'afvına mağrûren mutasarrıflık için de iki zâtı 'arz u tevcîh etmeğe cesâret eylerim evvelkisi Burdur mutasarrıflığından mufassalan el-yevm Der-sa'âdet'de bulunan sa'âdetlü Mustafa Neş'et Paşa ve ikincisi hâlen Mardin mutasarrıflığında bulunan sa'âdetlü Mehmed Enîs Efendi bendeleridir ki ikisi de mukaddemleri refâkat-i çâkerânemde bulunarak hâl u iktidârları mücerreb ve ma'lûm-ı bendegânemdir sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i mülûkânede min gayr-i istihkâk yalnız tabîblikle (?) on bu kadar

seneden beri müte‘addid vilâyât-ı şâhânedede bulunarak hayli zevât ile arkadaşlık etmiş isem de bu iki zât gibi bi’l-vücûh idâre-i umûr-ı mülkiyeye vâkîf mukaddim, muktedir, ‘affîf rufekâyâ nâdiren tesâdüf eylediğim cihetle mücerred takviye-i nüfûz-ı hükûmet ve te’sîs-i kavâ‘id-i ‘adl ü siyâset maksadına mebnî teşkîli arzu olunan şu mutasarrıflığa mücerrebü’l-ahvâl olan mûmâ-ileyhimâdan birisinin nasb ü ta‘yînine müsâ‘ade buyrulmasını da mahzâ maslahat nâmına olarak niyâz ve istirhâm eylerim bâki emr u fermân 29 Zilkade 1306/16 Temmuz 1305.

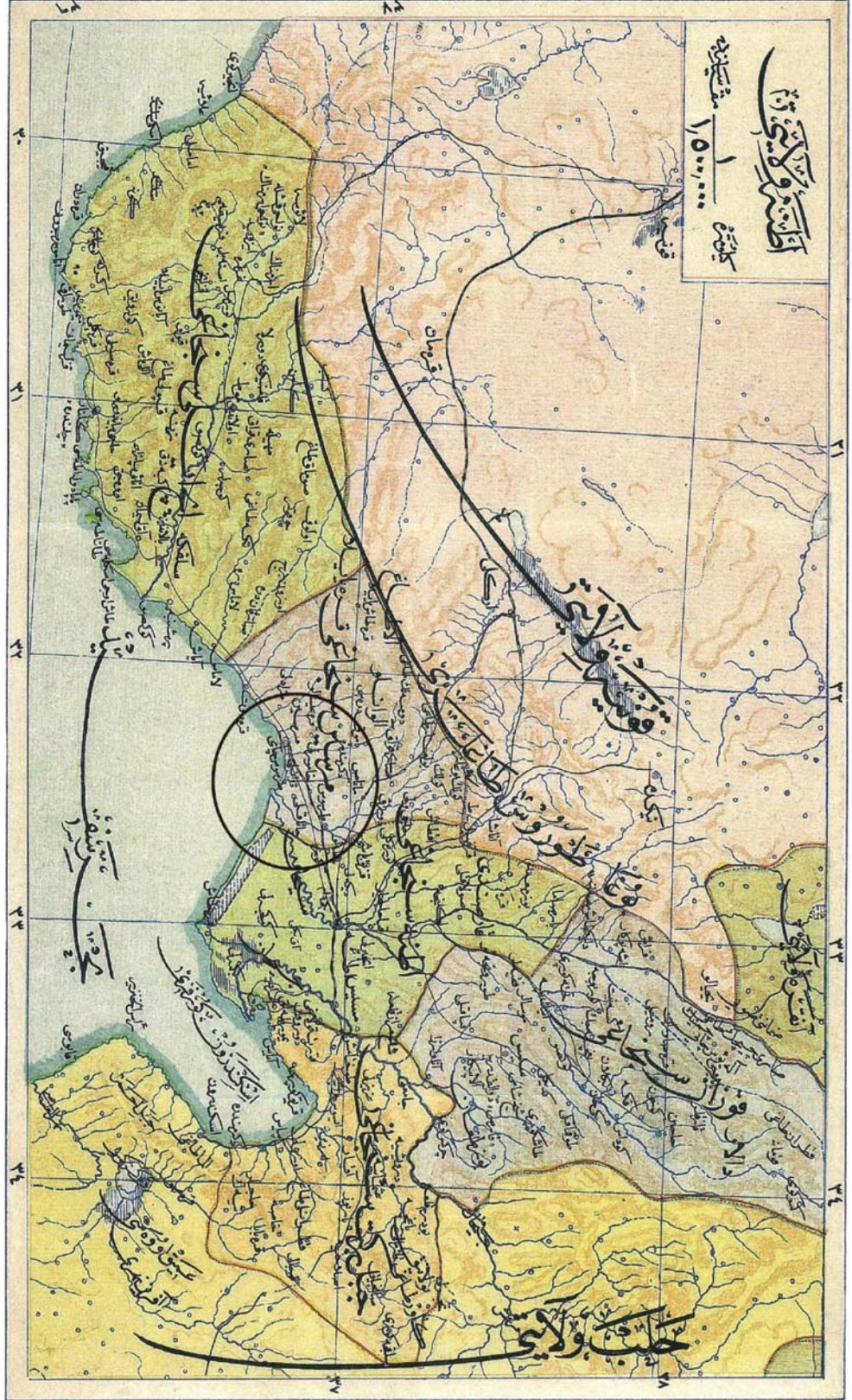
EK 8- XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu Kentleri

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kentleri

Kaynak: Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 48.

EK 9- XX. Yüzyıl Başlarında Adana Vilâyeti

XX. yüzyıl başları Adana Vilâyeti.

Kaynak: Tekin, Rahmi-Baş, Yaşar, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, s. 57.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı: Erdemli, 1977

Öğr.Gör. Kurumlar:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise:	1989	1995	Erdemli İmam-Hatip Lisesi
Lisans:	1996	2001	Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans:	2001	2003	Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü
Doktora:	2003	2008	Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü
Medeni Durum:	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	İngilizce (ÜDS: 63.750) Arapça		

Çalıştığı Kurum (lar): **Başlama ve Ayrılma Tarihleri** **Çalışılan Kurumun Adı**

Yurtdışı Görevleri:

Kullandığı Burslar:

Aldığı Ödüller: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü 2004 Ermeni Araştırmaları makale yarışması ikincilik ödülü.

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar:

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri:

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler: “Arşiv Belgelerine Göre Tarsus’ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)” başlığını taşıyan doktora tezini, Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında bilimsel proje olarak kabul edilip desteklenmiştir.

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar: Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği

Yayımlanan Çalışmalar:

- 1- “Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, sayı 1, (Ocak-Haziran 2005), ss. 243-278.
- 2- “XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus’ta Türk-Ermeni İlişkileri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi, c. 1, (Ocak 2007), ss. 101-112.
- 3- “Turkish-Armenian Relationships At The End Of The 19th Century”, *Armenians In The Ottoman Society*, Erciyes University, (Feb. 2008), pp. 61-72.

26.09.2008

Abdullah POŞ